

Смьдетиевкї
їєторичкї
зотїїїїї

3'2012

СТУДЕНТСЬКІ ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

Приурочено 350-й річниці надання місту Станиславову
Магдебурзького права

3'2012

Івано-Франківськ

77 86 52 - іст.

Редакційна рада

головний редактор – доктор історичних наук, професор М.В. Кугутяк (Івано-Франківськ)

відповідальний секретар – кандидат історичних наук, доцент М.М. Волощук

Члени редакційної ради:

кандидат історичних наук, доцент Т.В. Галицька-Дідух (м. Івано-Франківськ)

кандидат історичних наук, доцент В.З. Дебенко (м. Івано-Франківськ)

кандидат історичних наук, доцент Ю.Л. Довган (м. Івано-Франківськ)

доктор історичних наук, професор О.С. Жерноклеєв (м. Івано-Франківськ)

кандидат історичних наук, доцент В.Л. Комар (м. Івано-Франківськ)

кандидат історичних наук, доцент О.В. Марущенко (м. Івано-Франківськ)

доктор історичних наук, професор В.В. Марчук (м. Івано-Франківськ)

кандидат історичних наук (PhD) В.М. Нагірний (м. Краків, Польща)

кандидат історичних наук, доцент І.Я. Райківський (м. Івано-Франківськ)

доцент М.В. Сигидин (м. Івано-Франківськ)

аспірант III курсу Інституту історії і політології Андрій Стасюк

студент V курсу Інституту історії і політології Ігор Іваськів

студентка IV курсу Інституту історії і політології Ольга Кабаль

студентка V курсу Інституту історії і політології Мар'яна Курін

студент III курсу Інституту історії і політології Андрій Носенко

студент IV курсу Інституту історії і політології Володимир Стефанишин

Адреса редакційної ради:

76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, Інститут історії і політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
Тел.: 59-61-03

Студентські історичні зошити 2012. Вип.3.

У збірнику вміщено студентські статті, присвячені різноманітним питанням історії та етнології. Авторський колектив складають студенти українських та зарубіжних університетів. Видання адресоване для широкого кола читачів, які цікавляться історією рідного краю та зарубіжних держав

**СТОРІНКИ ЖУРНАЛУ ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ,
А ТОМУ ЇХ ЗМІСТ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ
РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ**

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2012

© Інститут історії і політології, 2012

© Лілея-НВ, 2012

Переднє слово

Шановний Читачу, ми представляємо Тобі черговий випуск *Студентських історичних зошитів*. З приємністю хочемо відмітити, що ініціатива видання студентського наукового часопису, котра появилася у 2009 році, знаходить успішне продовження і ось уже його третій том відкриває свої сторінки для всіх, хто цікавиться історією.

Представлений збірник, вже традиційно, складається з двох основних частин. У першій з них вміщено тези учасників III Міжнародної конференції «*Русь в епоху монгольських нападів: 1223 – 1480*» («*Ruś epoki najazdów mongolskich: 1223 – 1480*») із серії *Colloquia Russica*, котра відбуватиметься у Варшаві 15-17 листопада 2012 р. Дана конференція є логічним продовженням двох перших конференцій: «*Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII w.)*» (Краків, 24-26 листопада 2010 р.) і «*Князівства Галицької та Волинської земель у міжнародних відносинах XI – XIV ст.*» (Івано-Франківськ, 20-22 жовтня 2011 р.). Перша конференція була організована студентами Інституту історії Ягеллонського університету, друга – Науковою історичною студентською асоціацією Інституту історії та Політології Прикарпатського Національного університету імені Василя Стефаника при співпраці зі Студентським Науковим Історичним Товариством Ягеллонського університету. Активну участь у обох згаданих конференціях брали не тільки студенти, аспіранти і викладачі обох вузів, але й гості з інших навчальних закладів України, Польщі, а також Словаччини, Литви, Угорщини, Німеччини та Росії. В цьому році естафету проведення конференції перейняли дві варшавські наукові інституції – Інститут історії Польської Академії наук і Історичний інститут Варшавського університету.

Міжнародні наукові конференції з серії *Colloquia Russica* є новаторським проектом, який поєднує в собі секції для виголошення доповідей студентів, аспірантів і кандидатів наук, круглі столи за участю відомих фахівців, відкриті лекції професорів, а також презентації найновіших наукових досліджень з обговорюваної тематики. Комунікацію учасникам полегшують три робочі мови конференції: польська, російська й англійська, а також переклад тез доповідей учасників на всі вищезгадані мови. Головною ціллю проведення таких щорічних конференцій є активне залучення молодих істориків до вивчення історії середньовічної Русі та ширший обмін інформацією між представниками різних країн та різних поколінь.

Участь у варшавській конференції задекларували 38 учасників (23 студентів і аспірантів та 15 наукових працівників) із Польщі (Варшава, Краків, Лодзь, Бидгощ, Білосток), України (Івано-Франківськ, Чернівці, Львів, Київ), Білорусі (Мінськ), Литви (Каунас), Росії (Москва), Словаччини (Братислава), Чехії (Брно) та Угорщини (Печ). Відповідно до концепції проекту *Colloquia Russica*, тези доповідей студентів і аспірантів, уже традиційно, публікуються в *Студентських історичних зошитах*. У цьому році, однак, редколегія журналу ухвалила рішення не обмежуватись друком тез на трьох робочих мовах (польській, російській і англійській), а вмістити також українську версію тез доповідей.

Другу частину даного випуску *Студентських історичних зошитів* складають статті студентів українських та польських вузів. Вони об'єднані за тематичним принципом у три рубрики. В першій з них – *Studia Mediaevalia* – вміщені статті, присвячені середньовічній історії. Друга – *Проблеми вітчизняної історії* – охоплює дослідження історії українських земель. Третя – *Miscellanea* – об'єднує статті про проблемні питання всесвітньої історії періоду Нового часу та Новітньої доби.

Редколегія щиро сподівається, що вміщені в даному випуску *Студентських історичних зошитів* матеріали викличуть зацікавлення в середовищі дослідників різних поколінь, а також у всіх, хто цікавиться вітчизняною та всесвітньою історією.

Редколегія

Тези

III Міжнародної конференції із серії Colloquia Russica

«Русь в епоху монгольських нападів: 1223 — 1480»

15-17 листопада 2012 р., Варшава, Польща

*Віктор Адамович/Viktor Adamovič
(Brno/Bratislava, Чехія/Czech Republic)*

Русь у чеських хроніках XIII – XIV ст.

Очевидно, що головним джерелом інформації до історії середньовічної Русі є літописи, але, тим не менше, значна кількість інформації міститься і в іноземних джерелах суміжних з Руссю країн. Безсумнівно, Русь перебувала далеко від Чехії і, звичайно ж, не належала до основної сфери інтересів Чеського королівства. А оскільки на середньовічній хроніці важливий вплив справляли політичні амбіції правлячих династій, то здається цілком логічним, що інформація про Русь у чеських хроніках досить мізерна.

Мій виступ торкнеться головним чином хронік із серії Продовжувачів Козьми Празького – збірки кількох чеських літописів і хронік від XII і XIII ст., з яких будуть представлені в першу чергу: Вишеградський канонік (*Kanovník Vyšehradský*), Чеські літописи 1196 – 1276 рр. (*Letopisy české 1196 – 1278*) та Історія Пшемисла Оттокара II (*Příběhy Přemysla Otakara II*). На початку XIV ст. була складена ще одна хроніка, яка помітно вплинула на чеську історіографію, – Далімілова римована чеська хроніка (*Dalimilova rýmovaná kronika česká*). Золотий вік чеської середньовічної історіографії співпав із правлінням імператора Карла IV, коли за короткий період було створено кілька важливих хронік, серед яких виділяються Хроніка Неплаха (*Kronika Neplachova*), Хроніка Яна з Марігнолі (*Kronika Jana z Marignoly*), Збрацлавська хроніка (*Zbraslavská Kronika*) і Хроніка Пулкави (*Kronika Pulkavova*).

Згадувана в хроніках інформація про Русь може бути розбита на три групи. Першу становить інформація політичного характеру, пов'язана з міжнародними відносинами, військовими подіями, правителями і міждинастичними зв'язками. Дана група є найбільшою. До другої групи відноситься інформація, пов'язана з культурою. Вона охоплює релігійні (Центральна Європа та Русь, католицизм і православ'я) та етнічні питання (Чехія – слов'янська країна, Русь – слов'янська країна), погляди на культурну зрілість та ін. Остання група містить інформацію про географію Русі, а саме – згадки окремих населених пунктів у руських землях тощо.

Русь в чеських хроніках XIII – XIV вв.

Очевидно, що головним джерелом інформації о середньовічній Русі є руські літописи, але, тим не менше, значительное количество информации можно найти также в иностранных источниках, походящих главным образом с граничивших с Русью стран. Несомненно, Русь находилась далеко от Чехии и, конечно же, не относилась к основной сфере интересов Чешского королевства. А поскольку на средневековые хроники важное влияние имели политические амбиции правящих династий, то кажется вполне логичным, что информация о Руси в чешских хрониках достаточно скудна.

Мое выступление затронет главным образом хроники серии *Продолжателей Козьмы Празького* – то есть сборник нескольких чешских летописей и хроник с XII и

XIII вв., из которых будут представлены в первую очередь: *Вышеградский каноник (Kanovník Vyšehradský)*, *Чешские летописи 1196 – 1276 годов (Letopisy české 1196 – 1278)* и *История Пшемисла Оттокара II (Příběhy Přemysla Otakara II)*. В начале XIV в. была составлена еще одна хроника, которая оказывала сильное влияние на чешскую историографию на протяжении длительного времени – *Далимилова римованая чешская хроника (Dalimilova rýmovaná kronika česká)*. Золотой век чешской средневековой историографии совпал с правлением императора Карла IV, когда за короткое время было создано несколько важных хроник, среди которых выделяются *Хроника Неплаха (Kronika Neplachova)*, *Хроника Яна с Маригнолы (Kronika Jana z Marignoly)*, *Збрацлавская хроника (Zbraslavská Kronika)* и *Хроника Пулкавы (Kronika Pulkavova)*.

Упомянутая в хрониках информация о Руси может быть разбита на три группы. Первую составляет информация политического характера, связанная с международными отношениями, военными событиями, правителями и междинастическими связями. Данная группа является самой обширной. Ко второй группе относится информация, связанная с культурой. Она охватывает религиозные (Центральная Европа и Русь, католицизм и православие) и этнические вопросы (Чехия – славянская страна, Русь – славянская страна), взгляды на культурную зрелость и др. Последняя группа содержит информацию о географии Руси, то есть упоминания отдельных населенных пунктов в русских землях и др.

Ruś w kronikach czeskich XIII i XIV wieku

Głównym źródłem informacji na temat historii średniowiecznej Rusi są oczywiście ruskie źródła rodzime, ale znaczną ilość informacji można znaleźć także w źródłach zagranicznych – głównie w krajach sąsiadujących. Ponieważ Ruś znajdowała się stosunkowo daleko od ziem czeskich, nie należała do głównej sfery zainteresowania Królestwa Czech. A ponieważ średniowieczne manuskrypty były inspirowane wpływami politycznymi, wydaje się oczywiste, że informacje na temat Rusi w czeskich kronikach należą do rzadkości.

Referat dotyczy przede wszystkim zbiorowego dzieła *Pokračovatelé Kosmovi*, czyli kompilacji kilku czeskich kronik i roczników z XII i XIII wieku, z której wybrałem następujące części: *Kanovník Vyšehradský*, *Letopisy české 1196 – 1278*, *Příběhy Přemysla Otakara II*. Kronika, która odmieniła obraz czeskiej historiografii i tradycji, pochodzi z początku XIV wieku. Chodzi tu oczywiście o dzieło zatytułowane *Dalimilova rýmovaná kronika česká*. Złoty wiek czeskiego kronikarstwa przypada na lata rządów cesarza Karola IV, podczas których w krótkim czasie powstało kilka doskonałych dzieł średniowiecznych. Kroniki z tak zwanej «Epoki Karola» to: *Kronika Neplachova*, *Kronika Jana z Marignoly*, *Zbraslavská Kronika* i *Kronika Pulkavova*.

Informacje zawarte w kronikach można podzielić na trzy podstawowe grupy: pierwsza, a zarazem najobszerniejsza obejmuje informacje polityczne, dotyczące stosunków międzynarodowych, wydarzeń politycznych i wojskowych, władców i relacji międzydynastycznych itp. Druga grupa zawiera informacje dotyczące sfery kulturowej takie, jak np. postrzeganie kwestii religijnych – Europa Środkowa i katolicyzm, Ruś i православие, zagadnienia etniczności: Czechy i Ruś jako kraje słowiańskie, pogląd na kulturową dojrzałość itp. Ostatnia kategoria to informacje geograficzne, np. wiadomości o pojedynczych miastach i miejscach na Rusi itd.

Tłumaczenie z angielskiego: Paweł Glinka

Rus' in the Bohemian chronicles of the XIII – XIVth centuries

The primary sources of information about the medieval history of Rus' are understandably Ruthenian domestic sources, but a considerable amount of important information can be found in foreign sources as well. They are mostly sources coming from the neighboring countries. Surely Rus' was relatively distant from Bohemia and definitely did not belong to the primary sphere of interest of the Kingdom of Bohemia. And since medieval manuscripts are primarily affected by a

political influence, it is clear that information concerning Rus' in the Bohemian chronicles are definitely scarce.

This paper is mainly concerned with these Bohemian chronicles: *Pokračovatelé Kosmovi* i.e. the composition of several Bohemian chronicles and annals from the XII/XIII centuries from which we select the following parts: *Kanovník Vyšehradský*, *Letopisy české 1196 – 1278*, *Příběhy Přemysla Otakara II*. From the beginning of the XIVth century comes a chronicle which crucially influenced on the Czech historiography and tradition for a long time – the *Dalimilova rýmovaná kronika česká*. The golden age of Bohemian chronicle tradition occurred during the reign of Emperor Charles IV when several outstanding medieval works were created in a short time. These chronicles from the so-called Charles-period are: *Kronika Neplachova*, *Kronika Jana z Marignoly*, *Zbraslavská Kronika* and *Kronika Pulkavova*.

The information mentioned in the chronicles can be basically divided into three groups: the first consists from the political information about the international relations, military and political events, rulers and inter-dynastic relationships etc. This group is the broadest. The second group is «cultural» information, i.e. perception of religious issues: Central Europe – Catholic, Rus'-Orthodox, ethnic perception principle: Bohemia-Slavic country, Rus'-Slavic country, perspective on the cultural maturity etc. The last category is the geographic information, i.e. references to individual cities and localities in Rus', and so on.

Вадим Арістов/Vadym Aristov
(Київ/Kyiv, Україна/Ukraine)

Князі на службі в Романовичів

(до питання про витоки нового суспільного устрою в Східній Європі)

У Галицько-Волинському літописі є лише два прямих повідомлення про службові стосунки між князями, які не отримали, як нам видається, належної оцінки в науці. Одне з них повідомляє, що під час походу в польські землі на допомогу князю Конраду Володимир Василькович «Отряди воеводу . Василка князя Вослонимського» разом з іншими воеводами. Згідно з іншим повідомленням, під час суперечки про спадщину Володимира Васильковича між Левом Даниловичем і Мстиславом Даниловичем, коли сторони досягли примирення, «Мьстиславъ . вборзѣ . посла гонцѣ . по Юрьи князи Пороскомъ . велѣ воротити и назадъ . послалъ бо башеть возводитъ Татаръ . на снѣвца своего . тогда бо Юрьи . Пороскии слоужаше Мьстиславоу . а первое слоужилъ Володимироу».

На тлі більш ранньої історії Русі дуже незвично виглядає служба одних князів Рюриковичів іншим, а також виконання князем функцій воеводи. Статус воеводи для члена правлячого князівського роду раніше був немислимим. Воевода – це «княжий муж», що принципово відрізняється від князя своїм соціальним становищем. З іншого боку покажемо є вживання щодо князя терміна «служба». Дуже часто забувають про те, що в давньоруський період навіть бояри князю не «служили». «Служба» – доля «слуг», не власне «княжих мужів», а «молодшої дружини» і взагалі залежних людей (типу «отроків» або «детских»). Той же Галицько-Волинський літопис чітко розподіляє бояр (княжих мужів) і слуг. Наприклад: «и поѣха Кондрать . из Лоуцка в Гаи . Мьстислав же срѣте с бояры . своими и со слоугами». Натяки на подібні відносини можна знайти й у звістках про Мстислава Німого, про опіку Володимира Васильковича над Конрадом Мазовецьким та ін.

Порівняно з домонгольським часом бачимо яскраву зміну – розшарування в середовищі князів, виникнення нових службових відносин між ними. На яких умовах одні князі служили іншим, сказати складно. Ми далекі від оцінки цих відносин згідно з феодальними категоріями. Найімовірніше, перед нами різновиди патронату. У будь-якому випадку це явне відображення кризи старого розуміння князівської влади, руйнування ідеї

сімейної єдності Рюриковичів і їх «сімейного володіння» Руссю. З іншого боку, саме в другій половині XIII ст. ми бачимо початки тих відносин, які в далекому майбутньому створять феномен «княжого заповідника» на Волині. З беззаперечних носіїв політичної влади князі частково перетворюються просто у великих землевласників. Між ними і сильнішими князями складаються відносини залежності/патронату. Припускаємо, що саме монгольське нашествя похитнуло традиційні суспільні відносини в цих землях Русі та змусило еліту вибудувати стосунки між собою на нових підставах.

Князья на службе в Романовичей

(к вопросу об истоках нового общественного устройства в Восточной Европе)

В Галицко-Волынской летописи есть два прямых известия о служебных отношениях между князьями, не получившие, как кажется, надлежащей оценки в науке. Одно из них сообщает, что во время похода в польские земли на помощь князю Конраду Владимир Василькович «Отряди воеводу . Василка князя Вослонимського» вместе с другими воеводами. Согласно другому сообщению, во время спора о наследстве Владимира Васильковича между Львом Даниловичем и Мстиславом Даниловичем, когда стороны достигли примирения, «Мьстиславъ . вборзѣ . посла гонцѣ . по Юрьи князи Пороскомъ . велѣ воротити и назадъ . послалъ бо башеть возводитъ Татаръ . на снѣвца своего . тогда бо Юрьи . Пороскии слоужаше Мьстиславоу . а первое слоужилъ Володимироу».

На фоне предшествующей истории Руси очень необычно выглядит служба одних князей Рюриковичей другим, а также выполнение князем функций воеводы. Статус воеводы для члена правящего княжеского рода раньше был немислим. Воевода – это «княжий муж», принципиально отличающийся от князя по своему социальному положению. С другой стороны, показательное употребление в отношении князя термина «служба». Очень часто забывают о том, что в древнерусский период даже бояре князю не «служили». «Служба» – удел «слуг», не собственно «княжих мужей», а «младшей дружины» и вообще зависимых людей (типа «отроков» или «детских»). Та же Галицко-Волынская летопись еще четко разделяет бояр (княжих мужей) и слуг. Например: «и поѣха Кондрать . из Лоуцка в Гаи .

Мьстислав же срѣте с бояры . своими и со слоугами». Намеки на подобные отношения можно найти в известиях о Мстиславе Немом, об опеке Владимира Васильковича над Конрадом Мазовецьким и некоторых других.

По сравнению с домонгольским временем видим яркую перемену – расслоение князей, возникновение новых, служебных, отношений между ними. На каких условиях одни князья служили другим, сказать сложно. Мы далеки от оценки этих отношений в феодальных категориях. Вероятнее, перед нами разновидности патроната. В любом случае это явное отражение кризиса старого понимания княжеской власти, разрушения идеи семейного единства Рюриковичей и их «семейного владения» Русью. С другой стороны, именно во 2-й половине XIII в. мы видим зачатки тех отношений, которые в далеком будущем создадут феномен «княжеского заповедника» на Волини. Из несомненных носителей политической власти князья частично превращаются просто в крупных землевладельцев. Между ними и более сильными князьями складываются отношения зависимости/патроната. Предполагаем, именно монгольское нашествие пошатнуло традиционные общественные отношения в этих землях Руси и заставило элиту выстраивать взаимосвязи на новых основаниях.

Кsiążęта на służbie Romanowiczów (w kwestii pojawienia się nowego porządku społecznego w Europie Wschodniej)

Kronika Halicko-Wołyńska (dalej: *KHW*) zawiera dwa wczesne i bezpośrednie dowody na istnienie grupy książąt w służbie Romanowiczów. Pierwszy z nich to doniesienie o księciu, który wykonywał rozkazy Włodzimierza Wasylkowicza podczas wyprawy na tereny Polski: «[Wołodumyr Wasylkowicz] отряди воеводу. Василка князя Вослонимьского». Drugi dotyczy dysputy między Lwem Daniłowiczem i Mścislawem Daniłowiczem, dotyczącej dziedzictwa Włodzimierza Wasylkowicza. W rozmowie tej jednym z silniejszych argumentów była siła wojskowa. Wkrótce po rozejmie «Мьстиславъ . вборзѣ . посла гонцѣ . по Юрьи князи Пороскомъ . вела воротити и назадъ . послалъ бо башеть возводитъ Татаръ . на снѣовца своего . тогда бо Юрьи . Пороскийи слоужаше Мьстиславоу . а первое слоужиль Володимироу».

W kontekście wcześniejszej historii Rusi, wypełnianie obowiązku służby wojskowej przez jednych książąt względem innych i nazywanie tych książąt «wojewodami» wydaje się bardzo nietypowe. Odnoszenie się do jakiegokolwiek członka rządzącego klanu jako do «wojewody» było nieprawdopodobne w czasach Rusi Kijowskiej (tj. w XI – XII w.). «Wojewoda» był «człowiekiem króla». Jego status społeczny różnił się znacząco od statusu księcia. Tendencja do nazywania «służebnym» («слоужба») ma ogromne znaczenie. Badacze często zapominają, że w czasach przedmongolskich nawet bojarzy nie służyli («слоужити») książętom, np.: «и по□ха Кондрать . из Лоуцка в Гаи. Мьстислав же ср□те с бояры . своими и со слоугами».

Pośrednie odniesienia do takich bądź podobnych relacji (książę-klient a książę-patron) mogą być także znalezione w relacjach na temat Mścislawa Niemego i stosunków między Włodzimierzem Wasylkowiczem i mazowieckim księciem Konradem.

W porównaniu do czasów przed mongolskich, dostrzegamy radykalne zmiany społeczne – stratyfikację książąt i wprowadzanie nowego modelu relacji między nimi na zasadzie patron-klient. Ciężko jest stwierdzić, na jakich warunkach niektórzy książęta odbywali służbę u innych. Ale będziemy dalecy od zrozumienia tego zagadnienia posługując się kategoriami feudalnymi. Najprawdopodobniej, była to forma patronatu. Jest to niewątpliwy dowód na kryzys starego sposobu rozumienia władzy książęcej i zniszczenia idei jedności rodowej wewnątrz klanu Rurykowiczów i wspólnego władania Rusią. Z drugiej strony, dokładnie w drugiej połowie XIII stulecia dostrzegamy początki porządku społecznego, który w odległej przyszłości doprowadzi do fenomenu, który Natalia Jakovenko nazwała «przetrwaniem książąt» na Wołyniu.

Z niekwestionowanych posiadaczy władzy politycznej niektórzy książęta (zazwyczaj ci niższej rangi) stali się jedynie wielkimi posiadaczami ziemskimi. Stosunki służba/patronat zostały ustanowione między nimi a potężniejszymi książętami. Moim zdaniem, to podboje Mongołów były tym czynnikiem, który podkopał tradycyjne stosunki społeczne na niektórych obszarach Rusi i zmusił lokalne elity do zbudowania nowych powiązań społecznych na odmiennej podstawie.

Tłumaczenie z angielskiego: Paweł Glinka

Romanovichi and their ‘service princes’ (on the problem of emergence of a new social order in Eastern Europe)

The Galician-Volhynian Chronicle (GVC) contains two early direct evidences of a group of princes who were in Romanovichi’s service. It seems that these evidences haven’t been appropriately evaluated in historiography. One of them is the report about a prince who executed the orders of Vladimir Vasilkovich during the expedition to Polish lands. «[Vladimir Vasilkovich] отряди воеводу . Василка князя Вослонимьского» with other voivodes. The second evidence concerns the dispute about the heritage of Vladimir Vasilkovich between Lev Danylovich and Mstislav Danylovich, when military force was one of the arguments. Shortly after reconciliation

«Мьстиславъ . вборзѣ . посла гонцѣ . по Юрьи князи Пороскомъ . вела воротити и назадъ . послалъ бо башеть возводитъ Татаръ . на снѣовца своего . тогда бо Юрьи . Пороскийи слоужаше Мьстиславоу . а первое слоужиль Володимироу».

In the context of the earlier history of Rus’, fulfillment of military service by some princes to the others and equating these princes with ‘voivodes’ seems very unusual. Referring to whoever of the members of ruling clan as ‘voivode’ was inconceivable during times of Kyivan Rus’ (XIth – XIIth centuries). ‘Voivode’ was a ‘king’s man.’ His social status differed fundamentally from that of a prince. The tendency to use the term ‘service’ (‘слоужба’) related to princes is also extremely significant. Scholars often forget that in pre-Mongol period even boyars didn’t serve to (‘слоужити’) princes. ‘Service’ (‘слоужба’) was the fate of many servants (‘слоуги’), or so called ‘younger družhina’ (‘молодшая дружина’), or ‘отроки’, or ‘чадь,’ but not of princes. Even GVC still differentiated ‘boyars’ and servants (‘слоуги’). E.g.: «и по□ха Кондрать . из Лоуцка в Гаи . Мьстислав же ср□те с бояры . своими и со слоугами». Indirect references to such or similar relations (prince-client to prince-patron) could be also found in the reports about Mstislav the Dumb and about relationships between Vladimir Vasilkovich and Konrad of Mazovia.

In comparison to pre-Mongol times, we can see radical social changes – stratification of princes and introducing of the new, patron-client, model of relations between them. It is difficult to say, on what conditions some princes fulfilled service to the others. But we are far from the evaluating of this phenomenon using feudal categories. Most probably, it was a form of patronage. In any case, it was obvious evidence of a crisis of the old understanding of princes’ power and of destruction of ideas of family unity within Riurikids’ clan and its collective authority in Rus’. On the other hand, precisely in the 2nd half of XIII century we can see the beginning of that social order which would, in future, result in the phenomenon that Natalya Yakovenko called «preserve of princes» in Volhynia.

From the unquestionable bearers of the political power some princes (usually that of lower rank) turned to mere great landowners. The relations of service/patronage were established between them and more powerful princes. In my opinion, the Mongol invasion undermined traditional social relations in certain Rus’ lands and urged local elite to build up their social links on the new foundations.

*Софія Бжозовська/Zofia Brzozowska
(Лодзь/Lodz, Польша/Poland)*

Де свята Софія, там Новгород – Мудрість Божа в політичній ідеології, літературі та мистецтві Великого Новгорода в XIII – XV ст.

У політичній культурі Великого Новгорода ідея Софії (Sophii) – Божої Мудрості, служила символом незалежності та самоідентичності республіки. У руських літописах, а також в інших письмових джерелах, пов’язаних з новгородським середовищем, можна знайти свідчення того, що в очах мешканців міста Мудрість Божа була не тільки одним з головних атрибутів Творця, але також – певною мірою – окремою істотою, якій властиві божественні риси і яка вважалася патроном і захисником міста-держави. Це переконання було глибоко вкорінене в східнослов’янській теології і листах святих Отців про розуміння Божої Мудрості, ідентифікованої у Візантії з Ісусом Христом – Втіленим Словом (Logosem), якому був присвячений найважливіший собор Константинополя – собор Святої Софії (Hagia Sophia).

Софійські собори будувалися також на Русі в період після християнізації східних слов’ян. Будівництво святині Божої Мудрості в Новгороді датується 1045 – 1050 рр. У джерелах можна знайти інформацію про те, що новгородський собор був найважливішою спорудою в місті. Мотив Божої Мудрості також дуже поширений у новгородському літописанні та літературі. Треба підкреслити й те, що в XIV – XV ст. в мистецтві Північної

Русі з'явилися деякі оригінальні іконографічні мотиви, пов'язані із Софією. Найбільш відомим серед них є феномен так званих «новгородських софійських ікон», що показують покровительку північної руської республіки в особі ангела на престолі або жінки, одягненої в імператорські шати, з короною, державою і німбом над головою. Більше того – жіночу персоніфікацію Божої Мудрості можемо знайти також на мініатюрах з рукописів, що збереглися в Новгороді, фресках (наприклад з Успенської церкви на Волотовім полі біля Новгорода, датованих XIV ст.), печатках новгородських архієпископів і монетах, карбованих у республіці з 1420 р.

Где святая София, там Новгород – Мудрость Божья в политической идеологии, литературе и искусстве Великого Новгорода в XIII – XV вв.

В политической культуре Великого Новгорода идея *Софии* (*Sophii*) – Божьей Мудрости, служила символом независимости и самоидентичности республики. В русских летописях, а также в других письменных источниках, связанных с новгородской средой, можно найти свидетельства того, что в глазах жителей города Мудрость Божья была не только одним из главных атрибутов Творца, но также – в какой-то мере – отдельным существом, которому были присущи божественные черты и которое считалось патроном и защитником города-государства. Это убеждение было глубоко укоренено в восточно-славянской теологии и письмах святых Отцов о понимании Мудрости Божьей, идентифицируемой в Византии с Иисусом Христом – Воплощенным Словом (*Logosem*), которому был посвящен самый важный собор Константинополя – собор Святой Софии (*Hagia Sophia*).

Софийские соборы строились также на Руси, а именно в период после христианизации восточных славян. Строительство святыни Божьей Мудрости в Новгороде датируется обычно 1045 – 1050 гг. В источниках можно найти информацию о том, что новгородский собор считался самым важным строением в городе. Мотив Божьей Мудрости был также очень распространен в новгородской историографии и литературе. Надо подчеркнуть и то, что в XIV – XV вв. в искусстве Северной Руси появились некоторые оригинальные иконографические мотивы, связанные с Софией. Наиболее известным среди них есть феномен так называемых «новгородских софийских икон», показывающих покровительницу северной русской республики в образе ангела на престоле или женщины, облаченной в императорские одежды, с короной, берлом и нимбом над головой. Более того, женскую персонификацию Божьей Мудрости можем найти также на миниатюрах с рукописей, сохранившихся в Новгороде, фресках (например с Успенской церкви на Волотовом поле возле Новгорода, датированных XIV в.), печатках новгородских архієпископов и монетах, чеканеных в республике с 1420 г.

Перевод с польского: Магдалена Фрончек

Gdzie jest św. Sophia, tam jest Nowogród – Mądrość Boża w ideologii politycznej, literaturze i sztuce Nowogrodu Wielkiego w XIII – XV w.

W kulturze politycznej Nowogrodu Wielkiego idea *Sophii* – Мудрости Божьей служила jako symbol niezawisłości i tożsamości republiki. W latopisach ruskich oraz innych źródłach narratywnych, związanych ze środowiskiem nowogrodzkim, odnaleźć można stwierdzenia, wskazujące na fakt, iż – w oczach mieszkańców tego miasta – Мудрость Boża była nie tylko jednym z głównych atrybutów Stwórcy, ale też na swój sposób odrębną istotą, posiadającą cechy boskie bytem osobową, pojmowaną jako patronka miasta-państwa. Przekonanie to wiązało się z głęboko zakorzenionym w teologii wschodniochrześcijańskiej i pismach Ojców Kościoła wyobrażeniem o hipostatycznej Мудрости Bożej, utożsamianej w Bizancjum z Jezusem Chrystusem – Wcielonym Słowem (*Logosem*), któremu dedykowano najważniejszy kościół Konstantynopola, bazylikę *Hagia Sophia*.

Sobory sofijskie wznoszono również na Rusi, zwłaszcza w okresie następującym bezpośrednio po chrystianizacji Słowiańszczyzny Wschodniej. Budowę świątyni Мудрости Bożej w Nowogrodzie datuje się zazwyczaj na lata 1045 – 1050. W materiale źródłowym możemy odnaleźć informację, iż nowogrodzki sobór sofijski był bezsprzecznie najważniejszym budynkiem w mieście. Motyw Мудрости Bożej jest również niezwykle rozpowszechnionym wątkiem w nowogrodzkiej historiografii i literaturze. Należy ponadto podkreślić, że w XIV – XV w. w sztuce północnoruskiej pojawiły się pewne oryginalne motywy ikonograficzne, związane z *Sophią*. Najbardziej znanym spośród nich jest fenomen tzw. «nowogrodzkich ikon sofijskich», ukazujących patronkę północnoruskiej republiki pod postacią tronującego anioła lub kobiety, odzianej w cesarskie szaty, z koroną, berłem i nimbem wokół głowy. Co więcej, żeńską personifikację Мудрости Bożej możemy też odnaleźć na miniaturach z rękopisów, zachowanych w Nowogrodzie, freskach (np. z Cerkwi Uspienskiej na Wołotowym Polu pod Nowogrodem, datowanych na XIV w.), pieczęciach arcybiskupów nowogrodzkich oraz monetach, emitowanych przez republikę od 1420 r.

Where there is St. Sophia, there is Novgorod – Divine Wisdom in political ideology, literature and Art of Novgorod the Great in the XIIIth – XVth centuries

The idea of *Sophia* – Divine Wisdom served as a symbol of independence and identity of the republic in the political culture of Novgorod the Great. In Old Russian chronicles and other narrative sources, which can be connected with Novgorod, one may find statements, showing that – in the eyes of the Novgorodians themselves – Holy Wisdom was not only one of the main attributes of God, but also separate character. A kind of divine being, who could be interpreted as patronesses and supernatural protectress of the city-state. This belief have been associated with deeply rooted in the East Christian theology and writings of the Fathers of the Church, teaching of the hypostatical Wisdom of God, identified in Byzantium with Jesus Christ – the Incarnate Word (*Logos*), to whom the greatest church in Constantinople, the magnificent *Hagia Sophia*, was dedicated.

Saint *Sophia* cathedrals have been also built in Russia, above all during the period of the Christianization of the East Slavs. Construction of the temple of Divine Wisdom in Novgorod is usually dated to 1045 – 1050. In the source material one can find information, that Novgorodian *Sophia* church was undoubtedly the most significant and important monument in the city. The theme of Divine Wisdom is also a very prominent topic in Novgorodian historiography and literature. It must be also stressed, that in the XIVth – XVth centuries in the North Russian art have emerged the original iconographical themes, connected with *Sophia*. The most significant topic is the so-called «novgorodian icon of Divine Wisdom», which depicts patronesses of the North Russian merchant republic in the form of enthroned angel or woman, dressed in imperial garments, with the crown, scepter and a halo. Moreover, the feminine personification of God's Wisdom can also be found on the miniatures of the manuscripts, preserved in Novgorod, frescoes (for example in the Dormition Church in Volotovo Polye near Novgorod from the XIVth century), seals of Novgorodian archbishops and coins, emitted by the city-state since 1420.

*Владислав Войцицький/Vladyslav Voytsyts'kyj
(Чернівці/Chernivtsi, Україна/Ukraine)*

**Перший виклик Орді:
політична діяльність чернігівського князя
Михайла Всеволодовича в 1243 – 1246 рр.**

Після того, як монгольське військо в 1242/1243 рр. відійшло на схід, князь Михайло Всеволодович вирішив перейти до активної політичної боротьби проти хана Батия, незважаючи на попередні невдачі при пошуку підтримки з боку Польщі та Угорщини. Взимку 1242/1243 рр. Михайло перебрався до Чернігова, звідки згодом вирушив за дипломатичною та військовою підтримкою до Бели IV в Угорщину. Михайло вирішив

використати одруження свого сина Ростислава з угорською принцесою як фактор для зміцнення зв'язків з Арпадами. Але, прибувши в 1243 р. до Угорщину, він наштовхнувся на байдужість до його ідей політичного порозуміння як з боку короля, так і свого сина Ростислава. Галицько-Волинський літопис не без іронії розповідає про цю подію, підкреслюючи слабкість чернігівського князя: «король же Оугорьскыи и сынъ его Ростиславъ чести ему не створиста онъ же розгневався на сына возвратися Черниговоу». У літописі Михайло, як постійний ворог головного героя твору Данила Романовича, описаний досить негативно. Так що «угорський» вектор пошуку виходу з-під монгольської залежності закінчився невдачею.

Однак у Михайла, який перебував певний час у тісному зв'язку з князем Данилом, виробився, таким чином, новий план боротьби із Золотою Ордою. Спочатку до Ліону на Вселенський церковний собор було відправлено митрополита Петра. Це була спроба апеляції до західноєвропейського співтовариства. Але такі наміри без обіцянок укласти унію з латинською церквою не могли вплинути на дії папської курії.

Після провалу «місії митрополита Петра», залишившись без зовнішньої підтримки, Михайло Всеволодович, розуміючи, що політична ситуація на Русі не сприяє внутрішній консолідації, спробував отримати легітимну владу на Русі з рук самого хана Батия для того, щоб створити певну основу для подальшої боротьби з Ордою. Але візит до монгольського хана закінчився для Михайла трагічною смертю. Батий не забув, як чернігівський князь ще в 1239 р. наказав убити його послів; і взагалі: такий непокірний васал, як Михайло йому був не потрібен.

Таким чином, політична діяльність Михайла Всеволодовича в 1243 – 1246 рр. була спрямована на консолідацію руських князівств і пошук союзників для боротьби проти монгольської залежності. Згодом цей політичний досвід неодноразово використовували інші князі для подальшої боротьби із Золотою Ордою.

**Первый вызов Орде:
политическая деятельность черниговского князя
Михаила Всеволодовича в 1243 – 1246 гг.**

После того, как монгольское войско отошло на восток, князь Михаил Всеволодович решил перейти к активной политической борьбе против хана Батия, несмотря на предыдущие неудачи, которые касались поиска поддержки со стороны Польши и Венгрии. Зимой 1242/1243 гг. Михаил перебрался в Чернигов, откуда впоследствии отправился в Венгрию за дипломатической и военной поддержкой к Беле IV. Михаил решил использовать женитьбу своего сына Ростислава с венгерской принцессой как фактор, который бы укрепил политические связи с Белой IV. Но прибыв в 1243 г. в Венгрию, он наткнулся на равнодушие к его идеям политического объединения со стороны Белы IV и сына Ростислава. Галицько-Волинская летопись не без иронии рассказывает об этом событии, где указывает на слабость черниговского князя: «король же Оугорьскыи и сынъ его Ростиславъ чести ему не створиста онъ же розгневався на сына возвратися Черниговоу». В летописи Михаил, как постоянный враг главного героя произведения Даниила Романовича, описан довольно негативно. Так что «венгерский» вектор поиска выхода из под монгольской зависимости закончился неудачей.

Однако у Михаила, находившегося одно время в тесной связи с князем Даниилом, выработался, таким образом, новый план борьбы с Золотой Ордой. Сначала был отправлен игумен киевского Спасского монастыря Петр Акерович на католический собор, созванный 24 июня 1245 г. в городе Лионе; по монгольскому вопросу он видимо рассматривал, эту миссию как последнюю попытку апеллировать к западноевропейскому сообществу. Но эти попытки без обещаний униатского характера не могли повлиять на действия папской курии.

После провала «миссии митрополита Петра», Михаил Всеволодович, понимая, что политическая ситуация, сложившаяся на Русі, не способствует внутренней консолидации, оставшись без внешней поддержки, попытался получить легитимную власть на Русі из рук

самого хана Батия, для того, чтобы создать определенную основу для дальнейшей борьбы с Ордой. Но визит к монгольскому хану закончился для Михаила трагической смертью. Батий не забыл, как черниговский князь еще в 1239 г. приказал убить его послів и вообще: такой непокорный вассал, как Михаил ему был не нужен.

Таким образом, политическая деятельность Михаила Всеволодовича в 1243 – 1246 гг. была направлена на консолидацию русских княжеств и поиск внешних союзников для борьбы против монгольской зависимости. Впоследствии этот политический опыт неоднократно использовался другими русскими князьями для дальнейшей борьбы с Золотой Ордой.

**Pierwsze wyzwanie rzucone Ordzie:
Polityczna działalność czernihowskiego księcia
Michała Wsiewołodowicza w latach 1243 – 1246**

Tuż po tym, jak wojsko mongolskie odeszło na Wschód, książę Michał Wsiewołodowicz postanowił przejść do aktywnej walki politycznej przeciwko Batu-chanowi, nie zważając na poprzednie niepowodzenia w poszukiwaniu poparcia ze strony Polski i Węgier. Zimą na przełomie 1242/1243 roku Michał przedostał się do Czernihowa, skąd następnie udał się na Węgry, gdzie zabiegał o dyplomatyczną i wojenną pomoc Beli IV. Michał postanowił wykorzystać ożenek swojego syna Rościsława z węgierską księżniczką jako czynnik, który umocniłby polityczne związki z Belą IV. Jednak przybywszy w 1243 r. na Węgry natrafił na obojętność wobec jego idei politycznego połączenia tak ze strony Beli, jak i syna Rościsława. *Kronika Halicko-Wołyńska* nie bez ironii opowiada o tym wydarzeniu, wskazując na słabość czernihowskiego księcia: «król zaś węgierski i syn jego Rościsław nie uczynili mu zaszczytu, on zaś rozgniewawszy się na syna, wrócił do Czernihowa». W *Kronice* Michał, jako stały wróg głównego bohatera utworu – Daniły Romanowicza, został opisany raczej negatywnie. A więc «węgierski» kierunek w poszukiwaniu wyjścia spod mongolskiej zależności, zakończył się niepowodzeniem.

Jednakże Michał, znajdujący się przez pewien czas w ścisłym związku z księciem Daniłą, opracował nowy plan walki ze Złotą Ordą. Dla omówienia kwestii mongolskiej na katolicki sobór zwołany 24 czerwca 1245 r. w Lyonie, został wysłany ihumen kijowskiego klasztoru Spaskiego – Piotr Akierowicz. Misję tę należy rozumieć jako próbę zaapelowania do społeczeństw Zachodniej Europy, jednakże próby te bez obietnicy zawarcia unii nie mogły wywrzeć wpływu na działania kurii papieskiej.

Po niepowodzeniu misji metropolity Piotra, Michał Wsiewołodowicz, rozumiejąc, że sytuacja polityczna na Rusi nie sprzyja wewnętrznej konsolidacji, zostawszy bez pomocy z zewnątrz, podjął próbę zapewnienia sobie legalnej władzy na Rusi z rąk samego Batu – chana. Książę miał na celu stworzenie silnej podstawy dla przyszłej walki z Ordą. Jednakże wizyta u chana zakończyła się dla Michała śmiercią. Batu-chan nie zapomniał, że książę czernihowski jeszcze w 1239 roku rozkazał zabić jego posłów, poza tym taki niepokorny wasal jak Michał, nie był mu potrzebny.

W świetle powyższego działalność polityczna Michała Wsiewołodowicza w latach 1243 – 1246 była nakierowana na konsolidację ruskich księstw i poszukiwanie zewnętrznych sojuszników w walce przeciwko mongolskiej hegemonii. W późniejszych latach ten program polityczny był niejednokrotnie wykorzystywany przez innych ruskich książąt w dalszej walce ze Złotą Ordą.

Tłumaczenie z rosyjskiego: Magdalena Frączek

Інформація про Русь в основних джерелах про монгольський напад на Угорське королівство

Угорське королівство зазнало монгольського нападу в 1241 р. Основні й найбільш часто використовувані джерела про ті події були, значною мірою, сконцентровані тільки на історії Угорщини. Вибір джерел для мого виступу опирається на видання *Tatársky vpád* (R.Marsina, M.Marek) і частини *Monumenta Germaniae Historica XXIX. – Ex rerum Ungaricarum scriptoribus saec. XIII.* (L. de Heinemann).

Хоча існує багато листів і документів щодо монгольської навали – в першу чергу виданих королем Белою IV – я зосереджу свою увагу на джерелах нарративного характеру.

Перш за все – це опис двох подорожей домініканського монаха Юліана в *Hungaria Magna* протягом 1237 і 1238 рр. (Один опис написано самим Юліаном, а інший – його товаришем Річардом). Їхні твори – *De facto Ungarie Magne a fratre Ricardo, invento tempore domini Gregorii pape noni* і *Relatio fratris Juliani OP de Tartaris 1238 – Tractatus de Tartaris* – вважаються джерелами, які подають перші згадки про можливий майбутній напад монголів на Угорщину. Містять також багато цінної інформації про самих монголів.

Що ж стосується конкретно монгольського вторгнення до Угорщини, то збереглися його описи, зроблені сучасниками подій – Рогерієм, пізніше архієпископом Спліта, а в той час – каноніком м. Орадея, та архієпископом Фомою зі Спліта. *Rogerii miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros*, а також частина *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum Thomae Archidiaconi Spalatensis* – це найбільш цінні зі збережених джерел з даної проблеми.

Інші документи, використані у виступі, створені невідомими авторами – це короткий текст *De invasione Tartarorum fragmentum*, а також дві поеми *Carmina de regno Ungariae destructo per Tartaros* і *Planctus destructionis regni Ungariae per Tartaros*.

Я ж маю на меті охарактеризувати даний комплекс джерел, інформацію про їх авторів, оригінальність самих текстів, повідомлення про Русь – термінологія, контекст, частота згадок і т. д.

Інформація о Руси в основных источниках о монгольском нападении на Венгерское королевство

Венгерское королевство подверглось монгольскому нападению в 1241 г. Основные и наиболее часто используемые источники о тех событиях были, в значительной степени, сконцентрированы только на истории Венгрии. Выбор источников для моего выступления опирается на издание *Tatársky vpád* (R.Marsina, M.Marek) и части *Monumenta Germaniae Historica XXIX. – Ex rerum Ungaricarum scriptoribus saec. XIII.* (L. de Heinemann).

Хотя существует много писем и документов, касающихся монгольского нашествия – в первую очередь изданных королем Белой IV – я сосредоточу свое внимание на источниках нарративного характера.

Прежде всего – это описание двух путешествий доминиканского монаха Юлиана, в *Hungaria Magna* на протяжении 1237 и 1238 гг. (одно описание написано самим Юлианом а второе – его товарищем по путешествию, Ричардом). Их произведения – *De facto Ungarie Magne a fratre Ricardo, invento tempore domini Gregorii pape noni* и *Relatio fratris Juliani OP de Tartaris 1238 – Tractatus de Tartaris* – считаются источниками, которые подают первые упоминания о возможном будущем нападении монголов на Венгрию. Содержат также много ценной информации о самих монголах.

Что же касается конкретно монгольского вторжения в Венгрию, то сохранились его описания, сделанные очевидцами событий – Рогерием, позже архиепископом Спліта, а в то

время – каноником в Орадеи, и архидиаконом Томашем из Спліта. *Rogerii miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros*, а также часть *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum Thomae Archidiaconi Spalatensis* – это наиболее ценные из сохранившихся источников об упомянутой проблеме.

Остальные документы, использованные в выступлении, созданы неизвестными авторами – это краткий текст *De invasione Tartarorum fragmentum*, а также две поэмы *Carmina de regno Ungariae destructo per Tartaros* и *Planctus destructionis regni Ungariae per Tartaros*.

В своем выступлении я охарактеризирую все эти источники, в первую очередь информацию об их авторах, оригиналах произведений, изданиях и т. п. Но главным образом проанализирую информацию упомянутых источников о Руси – терминологию, контекст, частоту упоминаний и т. д.

Перевод с польского: Магдалена Фрончек

Informacje o Rusi w najważniejszych źródłach do najazdu mongolskiego na Królestwo Węgier

Królestwo Węgier zostało najechane przez Mongołów w 1241 r. Podstawowe i najczęściej wykorzystywane źródła dotyczące tego wydarzenia były w dużej mierze poświęcone wyłącznie tej jednej kwestii. Wybór źródeł dla potrzeb niniejszego artykułu jest oparty głównie na publikacji *Tatársky vpád* (R.Marsina, M.Marek) i części *Monumenta Germaniae Historica XXIX. – Ex rerum Ungaricarum scriptoribus saec. XIII.* (L. de Heinemann).

Mimo że istnieje mnóstwo listów i pism dotyczących najazdu – szczególnie autorstwa króla Beli IV – referat skupia się na źródłach narracyjnych. Jednym z nich jest relacja dwóch podróży dominikanina Juliana do *Hungaria Magna* w 1237 i 1238 latach (pierwsza autorstwa samego dominikanina, druga napisana przez jego współbrata – Ryszarda). *De facto Ungarie Magne a fratre Ricardo, invento tempore domini Gregorii pape noni* oraz *Relatio fratris Juliani OP de Tartaris 1238 – Tractatus de Tartaris* są uważane za pierwsze wzmianki o możliwości przyszłej inwazji. Zawierają także liczne cenne informacje o Mongołach.

Jeśli chodzi o samą inwazję, istnieją narracje naoczego świadka, Rogera później – arcybiskupa Splitu, a w tym czasie kanonisty w Oрадеи oraz Archidiacona Tomasza ze Splitu. *Rogerii miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros* oraz część *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum Thomae Archidiaconi Spalatensis* są najbogatszymi zachowanymi źródłami.

Pozostałe źródła wykorzystane w artykule pochodzą od nieznanych autorów – krótki tekst *De invasione Tartarorum fragmentum* i dwa poematy *Carmina de regno Ungariae destructo per Tartaros* i *Planctus destructionis regni Ungariae per Tartaros*.

Zaproponowany referat zaprezentuje te wszystkie źródła, szczególnie wiadomości o ich autorach, oryginałach, edycjach itd. Oraz wiadomości na temat Rusi w nich zawarte – wykorzystane słownictwo, kontekst, częstotliwość występowania.

Tłumaczenie z angielskiego: Paweł Glinka

Mentions concerning Rus' in primary sources for the Mongol invasion of the Hungarian Kingdom

The Hungarian Kingdom was invaded by Mongols in 1241. Primary sources most frequently used concerning that event were, for the most part, dedicated solely to that matter. The choice of sources taken into account in this paper is based on the publication *Tatársky vpád* (R.Marsina, M.Marek) and on the part of *Monumenta Germaniae Historica XXIX. – Ex rerum Ungaricarum scriptoribus saec. XIII.* (L. de Heinemann)

Although there is a number of letters and charters concerning the invasion – especially those of king Béla IV – the emphasis of this paper is on narrative sources.

First of all, there are the reports about two journeys of Dominican monk Julian to the *Hungaria Magna* in 1237 and 1238 (one written by himself, the other written by his confrere Richard). Despite the fact, that they were not intended in that way, *De facto Ungarie Magne a fratre Ricardo, invento tempore domini Gregorii pape noni* and *Relatio fratris Juliani OP de Tartaris 1238 – Tractatus de Tartaris* are considered to be the first notice of the possibility of future invasion. They also contain a variety of valuable information about Tatars.

Concerning the invasion itself, there are narratives from eyewitnesses Rogerius de Apulia, canonist in Oradea at the time, and Archdeacon Thomas of Split. *Rogerii miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros* and part of *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum Thomae Archidiaconi Spalatensis* are the most comprehensive preserved sources.

Remaining the sources used in this paper are from unknown authors – a short text fragment *De invasione Tartarorum fragmentum* and two poems *Carmina de regno Ungariae destructo per Tartaros* and *Planctus destructionis regni Ungariae per Tartaros*.

The proposed paper will present these sources, hence knowledge about their authors, manuscripts, editions etc., and the mentions of Rus' in them – vocabulary used, context, frequency of occurrence and so forth.

*Анета Голембовська-Тобіаш/Aneta Gołębiowska-Tobiasz
(Краків/Krakow, Польща/Poland)*

Вироби руських ремісників у могильних інвентарях половецької родової аристократії (XIII – XIV ст.)

У доповіді будуть представлені окремі категорії предметів, що походили з поховань кочівників половецької родової аристократії і датуються XIII – XIV ст. Дані вироби були виготовлені в майстернях руських ремісників, як у великих міських центрах, так і в менших ремісничо-торгових пунктах сільського типу. Серед знахідок виділяються предмети розкоші, зокрема, прикраси, парадні елементи озброєння, одяг. У могили клали також вироби повсякденного користування (кераміка, пряжки) і магічного характеру (котли, ключі та замки, прикраси з бурштину, шкатулки для амулетів). У порівнянні з невеликою кількістю відкритих досі багатих половецьких поховань того періоду, знахідки у інвентарях предметів руського походження говорять про те, що русько-половецькі торговельні контакти тривали навіть після монгольського приходу в Центрально-Східну Європу. Про використання половецями виробів руських ремісників свідчать також зображення деяких категорій предметів на збережених зразках монументального антропоморфного різьблення.

Изделия русских ремесленников в могильных инвентарях половецкой родовой аристократии (XIII – XIV вв.)

В докладе будут представлены избранные категории предметов, pochodzące из погребений кочевников, которые приписываются половецкой родовой аристократии и датируются XIII – XIV вв. Эти изделия были изготовлены в мастерских русских ремесленников, как в больших городских центрах, так и в меньших ремесленно-торговых пунктах сельского типа. Среди находок выделяются предметы роскоши, такие как украшения, парадные элементы вооружения, одежда. В могилы ложили также изделия повседневного пользования (керамика, пряжки) и магического характера (котлы, ключи и замки, украшения из янтаря, шкатулки на амулеты). В сравнении с небольшим количеством открытых до сих пор богатых половецких погребений того периода, находки в инвентарях предметов русского происхождения говорят о том, что русско-половецкие торговые контакты продолжались даже после монгольского прихода в Центрально-Восточную Европу. Об использовании

половцами изделий русских ремесленников свидетельствуют также изображения некоторых категорий предметов на сохранившихся образцах монументальной антропоморфной резьбы.

Перевод с польского: Магдалена Фрончек

Wyroby ruskich rzemieślników w inwentarzach grobowych połowieckiej arystokracji rodowej (XIII – XIV ww.)

W referacie zostaną omówione wybrane kategorie przedmiotów, pochodzących z bogatych pochówków koczowniczych, przypisywanych połowieckiej arystokracji rodowej i datowanych na XIII – XIV wiek. Wyroby te były wykonywane w warsztatach ruskich rzemieślników zarówno w dużych ośrodkach miejskich, jak i osadach rzemieślniczo-targowych o charakterze wiejskim. Wśród znalezisk wyróżniają się przedmioty luksusowe takie, jak ozdoby, paradne elementy uzbrojenia i odzież. Do grobów składano także wyroby o charakterze użytkowym (ceramika, sprzączki) oraz te, o charakterze magicznym (kotły, klucze i zamki, ozdoby z bursztynu, pojemniki na amulety). W stosunku do niewielkiej liczby odkrytych do tej pory bogatych połowieckich pochówków tego okresu, występowanie wśród inwentarzy przedmiotów proveniencji ruskiej sygnalizuje kontynuację kontaktów o różnym podłożu po najazdzie mongolskim na Europą Środkowo-Wschodnią. O użytkowaniu wyrobów ruskich w środowisku Polowców świadczą także przedstawienia niektórych kategorii przedmiotów na zachowanych egzemplarzach monumentalnej rzeźby antropomorficznej.

Artefacts of Kievian Rus craftsmen in grave inventories of the Cumanian aristocracy (XIIIth – XIVth centuries)

This paper contains descriptions of the selected categories of items from rich nomadic burials, ascribed to the Polovtsians aristocracy and dated to the XIIIth – XIVth centuries. These artefacts were made in Kievian Rus' craft workshops in the large urban centres and handicraft and trade settlements of the rural characteristics. Among findings it is possible to distinguish the luxury items, such as ornaments, parade elements of weaponry and attire. The utilitarian (pottery, buckles), as well as magic items (cauldrons, keys and locks, amber jewellery, amulets containers) were also put to the graves. In relation to a small number of so far discovered rich Polovtsians burials of this period, the presence in the inventories of items of the Kievian Rus provenience indicates the continuity of various types of contacts, despite the collapse of the social and political structure of the Kievian Rus and the world of Turkish nomads, caused by the Mongol invasion. The use of Kievian Rus artefacts within the Polovtsians environment is proved also by representations of some categories of items on preserved examples of the monumental anthropomorphic sculpture.

*Марчин Граля/Marcin Grala
(Краків/Krakow, Польща/Poland)*

Суд над тверським єпископом Євфимієм.

До питання про політичну орієнтацію руських владик на рубежі XIV і XV століть

У 1390 р. з ініціативи тверського князя Михайла Олександровича дійшло до суду над тверським єпископом Євфимієм. Митрополит Кипріан, що прибув до міста, усунув місцевого єпископа і поставив на його місце Арсенія. Ці події в джерелах описані лаконічно, але їх уважний аналіз дозволяє простежити важливі аспекти історії Русі на межі XIV і XV ст.

Головну увагу в доповіді буде присвячено особистості Євфимія, його визначення його можливої провини. Увагу приділимо також церковній політиці того правителя в

контексті його боротьби з Московським князівством і характеристиці найближчого оточення Кипріяна, яке підтримувало митрополита під час його затвердження на вищій церковній посаді. У виступі, присвяченому проблемі суду над тверським єпископом Євфимієм, порушимо й проблему політичної орієнтації руських владик того періоду.

Суд над тверським єпископом Евфимием.

К вопросу о политической ориентации русских владык на рубеже XIV и XV веков

В 1390 г. с инициативы тверского князя Михаила Александровича дошло до суда над тверским епископом Евфимием. Прибывший в город митрополит Киприан низложил местного епископа и поставил на его место Арсения. Эти события в источниках описаны в общих чертах, но их внимательный анализ позволяет проследить важные аспекты истории Руси рубежа XIV и XV веков.

Главное внимание в докладе будет посвящено личности Евфимия и попытке определения его возможной вины. Внимание уделим также представлению церковной политики тверского правителя в контексте его борьбы с Московским княжеством, характеристике ближайшего окружения Киприана, которое поддерживало митрополита во время его утверждения на высшей церковной должности. В выступлении, посвященном проблеме суда над тверским епископом Евфимием, затронем и проблему политической ориентации русских владык того периода.

Перевод с польского: Магдалена Фрончек

Sąd nad biskupem twerskim Eutymiuszem.

Przyczynek do badań nad orientacją polityczną władyków ruskich na przełomie XIV i XV wieku

W 1390 roku z inicjatywy księcia Michała Aleksandrowicza Twerskiego doszło do sądu nad biskupem twerskim Eutymiuszem. Przybyły do miasta metropolita Cyprian dokonał złożenia z urzędu lokalnego władcy, powołując w jego miejsce Arseniusza. Cała sytuacja w źródłach została opisana pobieżnie, ale jej bliższa analiza daje możliwość rozpatrzenia wielu istotnych wątków historii Rusi przełomu XIV i XV w. Zasadniczy element rozważań niniejszego tekstu stanowi postać Eutymiusza i próba określenia jego ewentualnej winy. Jest to również okazja do przedstawienia polityki cerkiewnej twerskiego władcy w toku jego rywalizacji z Moskwą oraz ukazania środowiska stronników Cypriana, którzy wspierali go w okresie starań o uznanie jego metropolitarnej godności. Referat poświęcony sprawie sądu nad biskupem twerskim stanowi przyczynek do badań nad orientacją polityczną władyków ruskich tego okresu.

Bishop of Tver Euthymios' trial.

Contribution to research on political orientation of leaders of Rus' in the XIVth and XVth centuries

In the 1390, at the initiative of Prince Mikhail Alexandrovich of Tver, a trial was held over Tver's bishop Euthymios. Metropolitan Kiprian, who arrived in town, proceeded to a dismissal of the local bishop, appointing Arseniy on his place. The entire situation was treated briefly by sources, but its closer analysis gives an occasion to consider many essential threads of Ruthenian history at the turn of the XIVth and XVth centuries. The main focal point of this text is the personality of Euthymios, as well as an attempt to define his possible fault. These efforts are also an occasion to present Tver ruler's politics regarding the Orthodox Church, during his rivalry with Moscow and to show the environment of Kiprian's supporters, who were backing him up through

the period of his efforts for recognition of his metropolitan dignity. The paper dedicated to the trial on Tver's bishop constitutes a contribution to the research on political orientation of Ruthenian bishops of that period.

**Андрій Живачівський/Andrii Zhyvachivskyi
(Варшава/Warszawa, Польша/Poland)**

Торговельні відносини Кафи і руських земель у другій половині XV ст.

Кафа, як за кількістю населення, так і за адміністративним значенням, була одним із найважливіших центрів на Чорному морі. Надзвичайно вигідне географічне розташування перетворило Кафу до середини XV ст. в одне з центральних міст посеред чорноморських портів, а після здобуття турками Константинополя в 1453 р. воно стало відігравати чи не найважливішу роль у чорноморській торгівлі – роль посередника між Сходом і Заходом.

Що стосується контактів Кафи з руськими землями, то найважливішу роль у них відігравала торгівля. В другій половині XV ст. активізувався торговельний рух за напрямом Кафа – Київ – Москва. Тоді ж, незважаючи на своє вигідне географічне становище, колишня столиця руських земель – Київ – опинилася на периферії Європи, що негативно відобразилося на торгівлі міста, зокрема, з Кафою. Найбільш активні торговельні контакти склалися поміж Кафою та центрами Галицької землі (колишнього Королівства Руського), а саме зі Львовом, який став головним партнером Кафи на Русі.

Після здобуття турками Кафи в 1475 р. торгівля з руськими землями не припинилася, однак провідне місце посідали тепер османсько-московські стосунки, у зв'язку з чим послабились контакти Кафи з Києвом та Львовом, натомість набули ваги відносини Кафи з Московською Руссю.

Торговые отношения Кафы с русскими землями во второй половине XV в.

Кафа, как по количеству населения, так и по административному значению, считалась одним из важнейших городов на Черном море. Чрезвычайно выгодное географическое положение способствовало тому, что на середину XV в. это был один из центральных черноморских портов, а после захвата турками Константинополя в 1453 г. Кафа стала играть едва ли не важнейшую роль в черноморской торговле, являясь посредником между Востоком и Западом.

Что касается отношений с русскими землями, то наиболее существенную роль в них играла торговля. Во второй половине XV в. активизировался торговый оборот по направлению Кафа – Киев – Москва. Несмотря на свое выгодное географическое положение, бывшая столица русских земель – Киев – оказалась на периферии Европы, что также отражалось на торговых контактах города, в частности с Кафой. Более активные отношения сложились между Кафой и Галицкой землей (в бытность – Королевством Русским), а именно со Львовом, который становится наиболее важным торговым партнером Кафы в русских землях.

После завоевания турками Кафы в 1475 г. ее торговля с Русью не прекратилась, но приоритетными стали османо-московские отношения. В следствии этого ослабились связи Кафы с Киевом и Львовом, зато активизировалась торговля Кафы с Московской Русью.

Handel Kaffy z Rusią w drugiej połowie XV w.

Kaffa, tak z powodu liczby mieszkańców, jak i z racji swojej administracji, uważana była za jedno z ważniejszych miast na Czarnomorskim wybrzeżu. Nadzwyczaj korzystne położenie geograficzne sprzyjało temu, że w połowie XV wieku było to jedno z najważniejszych miast

spośród portów czarnomorskich, a po zdobyciu Konstantynopola przez Turków w 1435 roku zaczęło odgrywać bardzo ważną rolę w handlu czarnomorskim, a także stało się pośrednikiem między Wschodem a Zachodem.

Co się tyczy stosunków z ziemiami ruskimi, najważniejszą rolę w nich odgrywał handel. W drugiej połowie XV wieku zaktywizował się ruch handlowy na szlaku Kaffa – Kijów – Moskwa. Jednakże Kijów – dawna stolica ziem ruskich – pomimo swego korzystnego położenia geograficznego, utracił swę znaczenie i znalazł się na peryferiach Europy, co odbiło się także na jego stosunkach handlowych, zwłaszcza z Kaffą. Najbardziej aktywne stosunki jednak były między Kaffą a Rusią Halicką (kiedyś Królestwo Ruskie), a konkretnie ze Lwowem, który staje się głównym partnerem handlowym Kaffy na Rusi.

Po zdobyciu Kaffy przez Turków w 1475 roku stosunki handlowe z Rusią nie ustały, jednak większą wagę zyskały relacje osmańsko-moskiewskie. W związku z tym wymiana handlowa między Kaffą a Kijowem i Lwowem uległa osłabieniu, zyskała zaś na znaczeniu ta pomiędzy Kaffą a Rusią Moskiewską.

Caffa and the lands of Rus' in the second part of the XVth century

Caffa, as in the population and on in administrative value, was considered one of the important cities of the Middle Ages, and later in the Modern History. Extremely favourable geographical position determined to the great development of Caffa. By the middle of the XVth century it was one of the most important cities among the Black Sea ports. And after capturing of Constantinople by the Turks in 1453 played very important role in the Black Sea trade, being of the mediator between East and West.

As for the relations with the Rus' lands, trade has played the most important role. It should be noted also that in the middle of the XVth Rus' lands were ruled by different states, which also influenced on the course of relations with Caffa. In the 2nd part of the XVth century has intensified trade movement in the line of Caffa – Kyiv – Moscow. Also in the 70s of the XVth century it came to the conflicts between the Grand Prince of Moscow Ivan III and Genoese colony of Caffa.

Despite its advantageous geographical position of the former capital of Rus' – Kyiv lost its importance and was on the periphery of Europe, which was also reflected in trade relations, in particular with Caffa. The best relations have formed between Kaffa and lands of Galithian Rus' (The Kingdom of Rus' in the past), chiefly with Lviv, which became the centre of trade in the Rus'.

When the Ottoman Turks captured Caffa in 1475, the relations were not suspended, but only here more weight gained Ottoman-Moscovian trade relations, in connection with which were weakened relations of Caffa with Kyiv and Lviv, and more important became relations of Caffa (ottoman Kefe) with Moscovian Rus'.

*Igor Ivas'kyiv/Igor Ivas'kiv
(Івано-Франківськ/Ivano-Frankivs'k Україна/Ukraine)*

Чи був Галич узятий монголами в 1241 р.?

Період XIII – XV ст. в українській історії залишається одним з найменш досліджених та дискусійних, тому недарма в історіографії він отримав назву «темні століття». У той час сучасні українські землі прямо або опосередковано перебували під впливом монголів. Відтак існує потреба перегляду та переосмислення деяких аспектів історії Русі в період монгольської навали і протекторату протягом 1223 – 1480 рр.

Цікавою і недостатньо дослідженою залишається тематика взяття та зруйнування монголами руських міст під час військових кампаній Бату-хана в 1239 – 1243 рр. Адже при зіставленні письмових свідчень (російських і закордонних), а також даних археології, не завжди отримуємо однозначну й неупереджену відповідь. Я спробую показати це на прикладі міста Галич, який станом на 1240 р. був одним із найбільших середньовічних

«мегаполісів» Центрально-Східної Європи, налічуючи, за різними даними, від 30 до 40 тис. жителів. Шляхом зіставлення письмових та археологічних даних спробую з'ясувати, чи був узятий і зруйнований Галич монголами на початку 1241 р.

Єдиним письмовим джерелом руського походження, який повідомляє про взяття Галича, є Іпатіївський літопис, а саме його так звана галицько-волинська частина. Тут повідомляється про взяття Києва і Володимира на Волині, а насамкінець додається узагальнююче повідомлення: «и Галич и ннныє грады, им же неть числа». Таке лаконічне звершення наводить на думку про те, що літописець мав досить загальні уявлення про описувані ним події. Цікаво, що він не додає детальної характеристики руйнування міста і його храмів, хоча такі описи щодо раніше захоплених Суздаля та Києва мали місце. Тому можна припустити, що літописець не мав точних відомостей про те, чи був узятий і зруйнований Галич. Іноземні автори (Плано Карпіні, Фома Сплітський, Рогерій, Матвій Паризький та ін.) пишуть про руйнування Києва та інших руських міст, але про взяття або руйнування Галича, який географічно був ближче до західноєвропейських країн, мовчать.

Що ж до результатів археологічних досліджень, то частина археологів (Я.Пастернак, Л.Чачковский, Ю.Лукомський) відзначають, що Галич був зруйнований, однак конкретних прикладів, які б засвідчували це, не наводять. Інші археологи (В.Ауліх, Б.Томенчук), якщо й констатують факти випадково виявлених згарищ, то датують дуже широко – цілим XIII століттям. А тому невідомо, стосуються дані знахідки періоду приходу монголів чи військових кампаній угорців, половців та ін. Цікаво й те, що протягом тривалого археологічного дослідження Галича в місті не виявлено залишків монгольського військового спорядження.

Был ли Галич взят монголами в 1241 г.?

Период XIII – XV вв. в украинской истории остается одним из наименее исследованных и дискуссионных, поэтому недаром в историографии он получил название «темные века». В то время современные украинские земли прямо или косвенно находились под влиянием монголов, из-за чего важно исследовать, а также пересмотреть некоторые аспекты истории Руси в период монгольского нашествия и протектората на протяжении 1223–1480 гг.

Интересной и недостаточно исследованной остается тематика взятия и разрушения монголами русских городов во время военных кампаний Бату-хана в 1239 – 1243 гг. Ведь при сопоставлении письменных свидетельств (русских и зарубежных), а также данных археологии, не всегда получаем однозначный и непредвзятый вывод. Я попытаюсь показать это на примере города Галич, который по состоянию на 1240 г. был одним из крупнейших средневековых «мегаполисов» Центрально-Восточной Европы и насчитывал, по разным данным от 30 до 40 тыс. жителей. На основании анализа источников и при сопоставлении письменных и археологических данных попробую выяснить, был ли взят и разрушен Галич монголами в начале 1241 г.

Единственным письменным источником русского происхождения, который сообщает о взятии Галича, является *Ипатьевская летопись*, а именно ее так называемая галицко-волинская часть. Здесь сообщается о взятии и разрушении Киева и Владимира на Волини, а в конце дается обобщающее сообщение: «и Галич и ннныє грады, им же неть числа». Такое лаконичное завершение наводит на мысль о том, что летописец обладал достаточно общими представлениями об описываемых им событиях. Интересно, что он не дает детальной характеристики разрушения города и его храмов, хотя такие описания относительно прежде захваченных Суздаля и Києва подаются. Поэтому можно предположить, что летописец не имел точных сведений о том, был ли взят и разрушен Галич. Иностранные авторы (Плано Карпини, Фома Сплитский, Рогерий, Матфей Парижский и др.) пишут о разрушении Києва и других русских городов, но о взятии или разрушении Галича, который географически был ближе к западноевропейским странам, молчат.

Что же касается результатов археологических исследований, то часть археологов (Я.Пастернак, Л.Чачковский, Ю.Лукомский) отмечают, что Галич был разрушен, однако конкретных примеров, свидетельствующих об этом, не приводят. Другие археологи (В.Аулич, Б.Томенчук), если и констатируют факты единичных выявленных пожарищ, то их датирование обобщают целым XIII в., а потому не известно, касаются они нашествия монголов или военных кампаний венгров, половцев и др. Интересно и то, что в течение длительного археологического исследования в Галиче не обнаружено остатков монгольского воинского снаряжения.

Czy w 1241 roku Halicz został zdobyty przez Mongołów?

Okres między XIII – XV wiekiem w ukraińskiej historii wciąż wzbudza wiele dyskusji, jako jeden z najmniej zbadanych i dlatego nieprzypadkowo otrzymał on w historiografii nazwę «ciemnych wieków». W tamtym czasie ziemie dzisiejszej Ukrainy znajdowały się pod większym lub mniejszym wpływem mongolskim, dlatego ważne jest zbadanie i ponowne rozpatrzenie niektórych aspektów historii Rusi w okresie najazdu Mongołów i ich protektoratu w latach 1223 – 1480.

Ciekawą i mało zbadaną pozostaje tematyka zdobycia i zniszczenia przez Mongołów ruskich grodów w czasie kampanii Batu-chana w latach 1239 – 1243. Jak się okazuje, porównanie świadectw pisanych (ruskich i zagranicznych) z danymi archeologicznymi nie zawsze pozwala nam wyciągnąć jednoznaczne i obiektywne wnioski. Postaram się pokazać to na przykładzie grodu Halicz, który w roku 1240 był jednym z największych średniowiecznych *megapolis* Europy Środkowo-Wschodniej, liczącym, według różnych szacunków, od 30 do 40 tysięcy mieszkańców. Na podstawie analizy źródeł oraz porównania danych pisemnych i archeologicznych spróbuję wyjaśnić, czy Halicz rzeczywiście został w roku 1241 zdobyty i zniszczony przez Mongołów.

Jedynym źródłem pisanim pochodzenia ruskiego, które donosi o zdobyciu Halicza, jest *Latopis Ipatijewski* (*Ипатьевская летопись*), a dokładnie jego halicko-wołyńska część. Znajduje się tu informacja o zdobyciu i zniszczeniu Kijowa oraz Włodzimierza, a ponadto, w końcowej części latopisu zamieszczono uogólniającą informację: «и Галич и инние грады, им же неть числа». Tak lakoniczne zakończenie nasuwa myśl o tym, że kronikarz dysponował dość ogólnymi i ograniczonymi informacjami. Ciekawe, że latopis nie charakteryzuje w sposób szczegółowy zniszczenia grodu i jego świątyń, chociaż opis takowy odnoszący się do Suzdala i Kijowa odnajdziemy na jego kartach. Dlatego można przyjąć, że kronikarz nie dysponował dokładnymi informacjami o tym, czy Halicz był zdobyty i zniszczony. Autorzy zagraniczni (Plano Karpini, Foma Splitskij, Roger (arcybiskup Splitu), Mateusz z Paryża) piszą o zniszczeniu Kijowa i innych ruskich miast, ale milczą o zniszczeniu Halicza, który geograficznie był im przecież bliższy.

Jeśli zaś chodzi o rezultaty badań archeologicznych, to część archeologów (J.Pasternak, L.Czaczkowski, J.Łukomski) uważają, że Halicz został zniszczony, jednak konkretnych przykładów, które miałyby o tym świadczyć, nie podają. Inni archeolodzy – W. Aulich, B. Tomenczuk, mimo że podają przykłady pojedynczych znalezionych pogorzeliisk, to jednak datują je ogólnie na XIII w. Dlatego też nie jest jasne, czy są to pozostałości najazdu Mongołów, czy też kampanii Węgrów, Połowców lub innych. Interesujący jest również fakt, że w trakcie badań archeologicznych w Haliczu nie znaleziono śladów mongolskiego uzbrojenia.

Tłumaczenie z rosyjskiego: Magdalena Frączek

Was Galich captured by Mongols in 1241?

Period between the XIIIth and XVth centuries in Ukrainian history is still one of more disputable, as one of least studied, and it's not a coincidence, that it's called the «dark ages» in historiography. In that era the territory of the modern Ukraine was more or less under the influence

of Mongols, making it important to research and reconsider some of the aspects regarding history of Rus' during Mongol invasion and their protectorate in 1223 – 1480.

Subject of capture and destruction of Ruthenian towns during Batu Khan's campaign in 1239 – 1243 remains interesting and unresearched. Comparison of written sources (both Ruthenian and foreign) with archeological findings is inconclusive, and does not allow the objective answer. I'll try to reference this using as the example the town of Galich, which in 1240 was one of the biggest medieval *megalopolises* of the Central-Eastern Europe, with population of est. 30-40 thousands of inhabitants. Basing on analysis of sources and comparison of archeological data I'll try to conclude, was or not Galich in 1241 captured and destroyed by Mongols.

The only written Ruthenian source what regards capture of Galich is *Hypatian Codex* (*Ипатьевская летопись*), exactly the Galician-Volhynian part. There's information about capture and destruction of Kyiv and Vladimir, and, in the final parts of the Codex, there's a general information: «и Галич и инние грады, им же неть числа». Such laconic ending suggests, that the chronicler had only general and limited information. It's interesting, that the Codex does not present details regarding destruction of the town and it's temples, since such information regarding Suzdal and Kyiv can be found on its pages. That allows us to advance a thesis, that chronicler did not have the exact information about capture and destruction of Galich. Foreign authors (John of Plano Carpini, Foma Splitski, archbishop Roger of Split, Matthew Paris) had written about destruction of Kyiv and other Ruthenian towns, but not about Galich, which was geographically closer to them.

As for the results of archeological discoveries, some of the archeologists (Y.Pasternak, L.Chachkovski, Y.Lukomski) are of opinion, that Galich was in fact destroyed, but have no conclusive evidence to support the thesis. The other archeologists – V.Aulich, B.Tomenchuk although take examples from few sites of fires, they date them on the XIIIth c. in general, so it remains inconclusive, whether these are remains of Mongol invasion, campaign by Hungarians, Cumans or some other. It's also worth mentioning, that excavations did not find any examples of Mongol weaponry.

Translation from Polish: Paweł Glinka

*Віталій Калиниченко/Vitalii Kalynychenko
(Чернівці/Chernivtsi, Україна/Ukraine)*

Арбалет на Русі: до питання про вплив західноєвропейської військової справи в XIII – XV ст.

Застосування арбалетів на Русі особливих сумнівів не викликає. Питання полягає в тому, в яких масштабах і в яких боях вони використовувалися. На жаль, навколо цієї зброї у вітчизняній літературі склалося чимало невірних суджень.

Загалом, арбалети на Русі використовували у фортечній (облоговій) війні. Це стає особливо зрозумілим при вивченні дій руських військ, спрямованих на захист ними західних рубежів від європейських супротивників. Предметне дослідження арбалетної зброї на Русі стало можливим у результаті переконливих археологічних знахідок. Саме археологічні матеріали і літописні згадки при співставленні дозволяють багато в чому з'ясувати справжні масштаби розповсюдження цієї зброї та райони її застосування.

Вживання на Русі ручних арбалетів підтверджується двома важливими археологічними знахідками. Одна з них була зроблена в Ізяславі, де при розкопках міста були виявлені рештки арбалетника в кріпосній вежі. При ньому було знайдено поясний гак для натягування тятиви. Інше цікаве відкриття зроблено в 1940 р. в місті Вщиж у археологічному проширці першої половини XIII ст. Там була виявлена залізна зубчаста шестерня, що представляє собою, імовірно, деталь рейково-редукторного в'ороту. Вона також

вважається найбільш давньою в Європі. В Галицько-Волинському літописі під 1291 р. згадуються «самострѣлы коловоротнии».

Від початку XIII ст. арбалети почали активно використовувати на західних кордонах Русі. Генріх Латвійський під 1223 – 1224 рр. повідомляє про руських арбалетників, які діяли проти лицарів ордену з кріпосних стін м. Юр'єва. Слід зазначити, що при захисті фортець самострілами найчастіше користувалися городяни, а не професійні воїни, що було характерним і для Західної Європи. Тому, враховуючи величезну актуальність теми, метою нашого дослідження є короткий виклад шляхів проникнення і використання в руських землях арбалетів. Цілком імовірно, що на Русі арбалети вийшли з ужитку як бойова зброя раніше, ніж у Західній Європі. Останній раз згадка про них датується 1486 р.

Арбалет на Русі: к вопросу о влиянии западноевропейского военного дела в XIII – XV вв.

Применение арбалетов на Руси как средства вооруженной борьбы особым сомнений не вызывает. Вопрос заключается в том, в каких масштабах и в каких сражениях они использовались. К сожалению, вокруг этого оружия в отечественной литературе сложилось немало неправильных представлений.

В общем, арбалеты на Руси в основном использовались в крепостной (осадной) войне. Это становится особенно ясным при изучении действий русских войск по защите ими западных рубежей от европейских противников. Предметное исследование арбалетного оружия на Руси стало возможным в результате убедительных археологических находок. Именно археологические материалы и летописные упоминания позволяют во многом выяснить истинные размеры распространения этого оружия и области его применения.

Употребление русскими ручных арбалетов подтверждается двумя важными археологическими находками. Одна из них была сделана в Изяславле, где при раскопках города обнаружены останки арбалетчика в крепостной башне. При нем был найден поясной крюк для натягивания тетивы. Другое интересное открытие было сделано в 1940 г. в городе Вщиже в археологическом слое первой половины XIII в. Там была обнаружена железная зубчатая шестерня, представляющая собой, предположительно, деталь реечно-редукторного ворота. Она также считается наиболее древней в Европе. В Галицко-Волинской летописи под 1291 г. упоминаются «самострѣлы коловоротнии».

С начала XIII в. арбалеты начали активно использоваться на западных границах Русі. Генріх Латвійський под 1223 – 1224 гг. сообщает о русских арбалетчиках, которые действовали против рыцарей Ордена с крепостных стен г. Юрьева. Следует отметить, что при защите крепостей самострелами чаще всего пользовались горожане, а не профессиональные воины, что было характерно и для Западной Европы. Поэтому, учитывая огромную актуальность темы, целью нашего исследования является краткое изложение путей проникновения и использования в русских землях арбалетов согласно западноевропейским субстратам, что, на наш взгляд, согласно археологическим данным является более правдоподобным. По всей вероятности, на Русі арбалеты вышли из употребления как боевое оружие раньше, чем в Западной Европе. Последний раз упоминание о них отмечено документом, который датируется 1486 г.

Arbalet na Rusi, czyli o wpływie zachodnioeuropejskiej sztuki wojennej w XIII – XV ww.

Wykorzystanie na Rusi arbaletów jako środka walki nie budzi szczególnych wątpliwości. Do wyjaśnienia pozostaje kwestia, na jaką skalę i w jakiego rodzaju działaniach wojennych były wykorzystywane. Niestety wokół tej broni w krajowej literaturze narosło wiele błędnych wyobrażeń.

Ogólnie rzecz biorąc, arbalety na Rusi wykorzystywano głównie w trakcie oblężeń. Bardzo dobrze uwidacznia się to podczas badań nad działaniami wojennymi, prowadzonymi przez ruskie wojska w obronie zachodnich granic przed europejskimi przeciwnikami. Dokładne zbadanie zastosowania opisywanej broni na Rusi stało się możliwe w rezultacie przekonywających znalezisk archeologicznych. To właśnie materiał archeologiczny, jak również wzmianki w kronikach, pozwalają w znacznym stopniu wyjaśnić rzeczywistą skalę rozprzestrzenienia się tej broni i sposoby jej zastosowania.

Wykorzystanie przez Rusinów ręcznych arbaletów zostało przekonująco udowodnione dzięki dwóm ważnym znaleziskom archeologicznym. Jedno z nich pochodzi z Iziasławia, gdzie w trakcie wykopalisk w miejskiej baszcie znaleziono szczątki kusznika. Przy nim odkryto przyboczny hak służący do naciągania cięciwy. Drugiego interesującego odkrycia dokonano w 1940 roku w mieście Wszczyrz w warstwie z pierwszej połowy XIII w. Odnaleziono tam żelazne koło zębate będące najprawdopodobniej częścią kołowrota. Znalezisko to uważane jest za najstarsze w Europie. W *Kronice Halicko-Wołyńskiej* pod 1291 r. pojawiają się «самострѣлы коловоротнии».

Z początkiem XIII wieku arbalety zaczęto aktywnie wykorzystywać na zachodnich obrzeżach Rusi. Henryk Łotewski pod 1223 – 1224 rr. wspomina o ruskich kusznikach, którzy działali przeciw rycerzom zakonnym z murów Jurewa. Warto zauważyć, że przy obronie twierdz, machinami miotającymi najczęściej posługiwali się mieszczanie, a nie zawodowi żołnierze, co było charakterystyczne także dla Zachodniej Europy. Dlatego, mając na uwadze niezwykle aktualność tematu, celem mojego studium jest opisanie pokrótce drogi przeniknięcia arbaletów na Ruś, a także wykorzystanie ich zgodnie z zachodnioeuropejskim standardem. Najprawdopodobniej arbalety na Rusi, jako broń bojowa, wyszły z użycia wcześniej niż miało to miejsce w Zachodniej Europie. Ostatnia wzmianka o nich znajduje się w dokumencie datowanym na 1486 r.

Tłumaczenie z rosyjskiego: Magdalena Frączek

The arbalests in Rus': about influence of the Western war art of in the XIIIth – XVth centuries

Since usage of arbalests in Rus' as a weapon is out of question, only an issue of scale and what type of warfare it was used is left for researching. Unfortunately, regarding this particular weapon there are many incorrect ideas in literature.

Generally speaking, arbalests were used in Rus' in the times of siege. It is well presented in researches regarding Ruthenian warfare in defense of the Western borders from the European enemies. Exact study of usage of this weapon in Rus' is possible because of convincing archeological findings. These findings, combined with information in chronicles, allow us to explain the real scale of usage and ways of utilization of arbalest.

Usage of the arbalest by Ruthenian was convincingly proved by two important archeological findings. The first is from Iziaslav, where during the excavations in the city donjon remains of a crossbowman were found. Near was the portable hook to draw the string. The second interesting finding was in 1940 in Vshchizh, in the layer from the XIIIth century. It was the place, where gear, probably part of a windlass, was found. This finding is considered to be the oldest in Europe. In the *Galician-Volhynian Chronicle* in the year of 1291 there's appearance of «*Samostryely kolovorotnii*» («самострѣлы коловоротнии»). Since the XIIIth century arbalests were commonly used on the Western borders of Rus'. Henry of Latvia at 1223 – 1224 mentions the Ruthenian crossbowmen, who operated against knights of the Order from the walls of Yuryev. It's worth mentioning that during defense of strongholds, siege machinery was often operated by burghers, not by professional soldiers, what was common for the Western Europe. Considering timeliness of the topic, my study hopes for describing of way of spread of arbalests towards Rus', and it's usage according to the Western standards.

Most probably, arbalests in Rus', as a weapon, went obsolete earlier than in the Western Europe. Last information regarding them is in document dated in 1486.

Translation from Polish: Paweł Glinka

*Моніка Камінська/Monika Kamińska
(Краків/Krakow, Польща/Poland)*

Археологічні свідчення монгольських нападів на руські міста в XIII – XIV ст.

Напади кочовиків на середньовічні руські міста, крім записів у літописах, представлені також археологічними джерелами. У порівнянні з кампаніями номадів у X і XI ст. (печеніги, половці), нашествя монголів на руські землі в середині XIII ст. мало таку силу, що розстрошило навіть найбільш укріплені з них. Військова тактика монголів була набагато прогресивнішою від тактики їхніх попередників. Після монгольського нападу одні міста були відбудовані відносно швидко, інші частково обезлюдніли (Верхнє місто в Києві), а деякі виявилися майже повністю зрівняні з землею (Рязань).

Знахідки, пов'язані з монгольськими нападами на руські міста, можна умовно поділити на кілька категорій. Після захоплення міст залишилися численні сліди – багато попелу в культурних шарах міст, чимало поховань жертв нападів, у тому числі нетипові «поховання» (скелети людей, придавлених залишками споруд або загиблих під час пожеж), скарби й озброєння (найчастіше наконечники стріл). Не всі з перерахованих категорій знахідок можна чітко віднести до конкретних історичних подій. Складною є також оцінка масштабів знищення конкретного міста. Свідчення нападів найкраще помітні в містах, які тривалий час залишалися невідбудованими, а також у профілях оборонних валів окремих міст.

Автор доповіді постарается охарактеризувати проблему археологічних знахідок, пов'язаних з монгольськими нападами XIII – XIV ст. на прикладі обраних руських міст і їх околиць. Представлені будуть також методи датування знахідок і можливості їх інтерпретації.

Археологические свидетельства монгольских нападений на русские города в XIII – XIV вв.

Нападения кочевников на средневековые русские города, кроме записей в летописях, отображены также археологическими источниками. В сравнении с нападениями кочевников в X и XI в. (печенеги, половцы), нашествие монголов на русские земли в середине XIII в. имело такую силу, что сокрушило даже наиболее укрепленные русские города. Военная тактика монголов была намного прогрессивнее тактики их предшественников. После монгольского нападения одни города были отстроены относительно быстро, другие частично обезлюднили (Верхний город в Киеве), а некоторые оказались почти полностью уравнены с землей (Рязань).

Находки, связанные с монгольским нападением на русские города, можно условно поделить на несколько категорий. После захвата городов остались многочисленные следы – много пепла в культурных шарах городов, немало погребений жертв нападений, в том числе нетипичные «погребения» (скелеты людей, задавленных остатками строений или погибших во время пожаров), клады и вооружение (чаще всего наконечники стрел). Не все из перечисленных категорий находок можно четко отнести к конкретным историческим событиям. Сложной есть также оценка масштабов уничтожения конкретного города.

Свидетельства нападений лучше всего видны в городах, которые длительное время оставались неотстроенными, а также в профилях оборонительных валов отдельных городов.

Автор доклада постарается охарактеризовать проблему археологических находок, связанных с монгольскими нападениями XIII – XIV вв. на примере избранных русских городов и их окрестностей. Представлены будут также методы датировки находок и возможности их интерпретации.

Перевод с польского: Магдалена Фрончек

Archeologiczne świadectwa najazdów mongolskich na miasta ruskie w XIII – XIV ww.

Koczownicze najazdy na średniowieczne grody ruskie, prócz zapisów w kronikach, udokumentowane są również w źródłach archeologicznych. W porównaniu do ataków koczowników w X i XI w. (Pieczyngowie, Połowcy), XIII-wieczny pochód mongolski na ruskie grody stanowił niszczycielską siłę kruszącą nawet najbardziej okazałe fortyfikacje. Taktyka działań bojowych Mongołów była bardziej zaawansowana niż wcześniejsze najazdy koczownicze. Jedne grody stosunkowo szybko odbudowywały zniszczenia, drugie częściowo się wyludniały (Miasto Górne w Kijowie), a inne zostały niemal zrównane z ziemią (Ryazan).

Znaleziska związane z niszczycielską działalnością najeźdźców można podzielić na kilka kategorii. Szturmy na miasta pozostawiły po sobie ślady w postaci warstw spalenizny widocznych w przekrojach wałów i wśród nawarstwień kulturowych miasta, masowe pochówki ofiar najazdu i «pochówki» nietypowe (szkielety osób przygniecionych materiałem budowlanym lub ginących w pożarach), skarby oraz zabytki ruchome (broń, najczęściej groty strzał). Nie wszystkie z wymienionych kategorii znalezisk można bez problemu powiązać z konkretnym wydarzeniem historycznym. Także ocena skali zniszczenia konkretnego grodu jest trudna. Świadectwa najazdów widoczne są najczęściej jedynie w nieuprzątniętych i nieodbudowywanych przez dłuższy czas częściach miast oraz w profilach wałów danego grodu.

Autorka referatu postara się przybliżyć zagadnienie znalezisk archeologicznych związanych z najazdami mongolskimi na przykładzie znalezisk pochodzących ze staroruskich miast i ich najbliższych okolic, datowanych na XIII – XIV ww. Omówione zostaną sposoby ich datowania i możliwości interpretacji.

Archeological proofs of Mongol attacks on Old Rus' cities in the XIIIth – XIVth centuries

In addition to the records from Russian and European chronicles, Nomadic invasions on the early medieval cities were recorded in the layers of archaeological sites as well. In comparison to the attacks of nomads in the tenth and eleventh centuries (Pechenegs, Cumans), the thirteenth-century Mongol march on Russian cities was a destructive force crushing even the most impressive fortifications. The Mongol warfare tactic was more advanced than the tactic of previous nomadic invasions. Some destroyed cities were rebuilt relatively quickly, some partially depopulated (Upper Town in Kiev), and others have been almost razed to the ground (Ryazan).

Findings related to the destructive invaders can be divided into several categories. Attacks on the cities left their traces in the form of burnt layers visible in the cross shaft and the cultural strata of the cities, mass burials of victims of the invasion, atypical «burials» (skeletons or bones of the victims of fires, weighed down by building material), and treasures as well as small finds (weapons, mostly arrowheads). Not all of these categories of finds can be easily linked to a specific historical event. In addition, it is difficult to identify and evaluate the scale of the destruction of a particular city. Traces of invasions are usually only seen in abandoned and ruined for a long time parts of the city and in the profiles of city ramparts.

The author of the paper will try to bring the issue of archaeological finds related to the Mongol raids on the example of the finds from the Old Rus' cities and their surroundings, dating from the thirteenth and fourteenth century. The presentation will also describe the methods of dating archeological finds and the possibility of their interpretation.

Торгівля Тевтонського ордену з державою галицько-волинських Романовичів

Торгівля руських купців з країнами Центральної, Північної та Західної Європи найбільших показників досягла в першу чергу з Пруссією та Польщею. Серед шляхів, що з'єднували Русь із даними регіонами, провідне місце належало тим, які проходили через Волинь. Активне функціонування доріг і річкових переправ привело до появи низки оборонних і адміністративних центрів.

Основним напрямом торгівлі галицько-волинських купців з державою Тевтонського ордену був північно-східний шлях – на Торунь, що був торговельною столицею рицарів. Купецький рух на дорогах Володимир – Торунь і Львів – Торунь від середини XIV ст. був досить жвавим. З Торуня до Львова поставляли бурштин і тканини, а на львівському ринку торунські купці купували шовк, прянощі та хутра.

Русько-пруська торгівля другої половини XIII – XIV ст. розвивалася за обопільно вигідних умов. Про це свідчать дані джерел, починаючи з кінця XIII в. Розширення прусько-руської торгівлі відбувалося в ході розвитку міжнародних балтійських зв'язків.

Інтенсивні торгові контакти між орденськими, волинськими та галицькими містами дозволили відродити древній Бурштиновий шлях по Віслі, Західному Бугу і Дністру від Балтики через Торунь, Володимир і Львів до Чорного моря. Цим шляхом ішов імпорту тканин, ремісничих виробів, сировини (в першу чергу сталевих заготовок – штаб, оскільки болотні й озерні руди з Центрально-Східної Європи були непридатні для виробництва мечів) і зброї (про це свідчать зображення на печатках, а також археологічні знахідки). Важливим предметом торгівлі міст Тевтонського ордену був бурштин, за який на півдні купувалися шовк, прянощі та інші багатства Сходу.

Відомим центром торгівлі руських купців з орденськими землями був Дорогичин. У цій торгівлі брали участь також усі міста Побужжя на чолі з Берестям, з якого вів також важливий шлях на Люблін та Варшаву

Торговля Тевтонского ордена с государством галицко-волинских Романовичей

Торговля русских купцов со странами Центральной, Северной и Западной Европы наибольших масштабов достигла в первую очередь с Пруссией и Польшей. Среди путей, соединявших Русь с данными регионами, ведущее место принадлежало тем, которые проходили через Волинь. Активное функционирование дорог и речных переправ привело к появлению ряда оборонных и административных центров.

Основным направлением торговли галицко-волинских купцов с государством Тевтонского ордена был северо-восточный путь – на Торунь, являвшийся торговой столицей ордена. Торговое движение на дорогах Владимир – Торунь и Львов – Торунь с середины XIV в. было достаточно оживленным. С Торуня во Львов поставляли янтарь и ткани, а на львовском рынке торунские купцы покупали шелка, пряности и меха.

Русско-прусская торговля второй половины XIII – XIV вв. развивалась в условиях содействия обеих сторон. Об этом свидетельствуют данные источников, начиная с конца XIII в. Расширение прусско-русской торговли осуществлялось в ходе развития международных балтийских связей.

Интенсивные торговые контакты между орденскими, волинскими и галицкими городами позволили возродить древний Янтарный путь по Висле, Западному Бугу и Днестру от Балтики через Торунь, Владимир и Львов до Черного моря. Этим путем шел импорт тканей, ремесленных изделий, сырья (в первую очередь стальных заготовок – штаб, поскольку болотные и озерные руды из Центрально-Восточной Европы были непригодны для производства мечей) и оружия (об этом свидетельствуют изображения на печатях и

археологические находки). Важным предметом торговли городов Тевтонского ордена был янтарь, за который на юге покупали шелка, пряности и другие богатства Востока.

Известным центром торговли русских купцов с орденскими землями был Дорогичин. В этой торговле принимали участие также все города Побужжя во главе с Берестьем, из которого вел также важный путь на Люблін и Варшаву.

Handel państwa Krzyżaków z państwem halicko-wołyńskich Romanowiczów

Handel ziem ukraińskich z centralną, północną i zachodnią Europą urósł do znaczących rozmiarów przede wszystkim w kontekście Prus i Polski. Tymi drogami Ruś łączyła się z Zachodem, a kluczową rolę odgrywał tutaj zawsze Wołyń. Aktywne wykorzystanie dróg i przepraw rzecznych doprowadziło do powstawania centrów wojskowych i administracyjnych. W konsekwencji drogi były czynnikiem konstytuującym mikroregiony.

Kierunki handlu to: północny-wschód – do Torunia, który był stolicą handlową Zakonu Krzyżackiego oraz na zachód – do Krakowa, a potem do Wrocławia. Ruch kupiecki na trasach Włodzimierz – Toruń oraz Lwów – Toruń od połowy czternastego stulecia był stosunkowo duży. Z Torunia do Lwowa sprowadzano bursztyn i sukno, a rynek lwowski zapewniał pruskim kupcom jedwab, aksamit, przyprawę i futra. Za pośrednictwem pruskich kupców, kupcy z Włodzimierza importowali z Niemiec i Flandrii duże partie sukna.

Handel rusko-pruski od drugiej połowy XIII do XIV stulecia rozwijał się przy wsparciu obu stron. Potwierdzają to dane z końca XIII wieku. Ekspansja handlu Prus z Rusią miała miejsce podczas rozwoju międzynarodowych kontaktów handlowych na Bałtyku.

Intensywne kontakty handlowe między Zakonem a miastami Wołynia i Halicza pozwoliły ośrodkom miejskim na wskrzeszenie starożytnego Szlaku Bursztynowego na Wiśle, Zachodnim Bugu i Dniestrze, który wiódł z Bałtyku poprzez Toruń, Włodzimierz i Lwów do Morza Czarnego. Importowano wtedy tkaniny, produkty rzemieślnicze, surowce (głównie stal – przede wszystkim dlatego, że ruda z Centralnej i Wschodniej Europy nie nadawała się do produkcji mieczy), broni (sądząc po przedstawieniach na pieczęciach i znaleziskach archeologicznych) oraz innych materiałów w XIV stuleciu. Dla miast Zakonu Krzyżackiego ważną rzeczą była sprzedaż bursztynu na południu, sprowadzając z powrotem jedwab, przyprawę i inne bogactwa Wschodu.

Ważnym centrum handlu z Polską, Mazowszem, Litwą, Jaćwieżą, Prusami i ziemiami Zakonu był Drohiczyn. W handel ten zaangażowane były wszystkie miasta Pobuża, na czele z Brześciem, skąd prowadziła także ważna droga do Lublina i Warszawy.

Tłumaczenie z angielskiego: Paweł Glinka

Trade between the state of the Teutonic Order and Principality of Galicia-Volhynia

Trade of the Ukrainian lands with the Central, Northern and Western Europe achieved significant results especially with Prussia and Poland. It was always the most important among the routes that linked Rus' with the West Volhynia. Active operation of roads, river crossings led to emergence of numerous military and administrative centers. So routes were structural point for all microregions.

Directions of trade: the first towards the North-East – to Torun, which was a trading capital of the Teutonic Order, and the second to the West – to Krakow and then to Poznan. Merchant traffic on the roads from Vladimir to Torun and from Lviv to Torun from the middle of the fourteenth century was quite lively. There were imported amber and cloth from Torun to Lviv, and on Lviv's market Prussian merchants bought silk, velvet, spices and furs. Through the medium of Prussian merchants, Vladimir merchants imported large consignments of cloth from Germany and Flanders.

In the era of the rise of Prussian state, from the second half of the thirteenth century the trade route ran through its capital, Torun, the city with staple rights for goods that travelled between Rus' and other European countries across Wroclaw: universal by the Polish King Casimir in 1349

names two «public» routes «of all buyers from everywhere» from Torun: to Wroclaw – to the west and to Vladimir – to the east. Already in the second half of the thirteenth century commercial interests of the Prussian merchant in Rus' were clearly independent.

Ruthenian-Prussian trade in the second half of the XIII – XIVth centuries developed in support of both sides. This is evidenced by data from the late thirteenth century. Expansion of Prussian-Ruthenian trade took place simultaneously to development of international economic relations in Baltic area.

Frequent trade contacts between the Order and Galician-Volhynian cities have allowed them to revive the ancient Amber Road on the Vistula, the Western Bug and the Dniester – from Baltic through Torun, Vladimir and Lviv to the Black Sea. Among imported goods there were: fabrics, handicraft products, raw materials (primarily steel billets – mainly because ore from the Central and Eastern Europe was not suitable for the production of swords. This, for example, forced Lvivian swordsmen to use obsolete weaponry) and weapons (judging by the pictures on seals, archaeological finds and other materials from the fourteenth century). It was important for cities of the Teutonic Order to sell amber on the South, bringing in return silk, spices and other riches of the East.

Was Drohiczyn the important center of trade with the Polish, Mazovian, Lithuanian, Yotvingian, Prussian and Teutonic Lands was located in Drahiczyn. This trade involved all cities of Bug's basin, led by Brest, were the important route from Lublin to Warsaw started.

*Марія Лавренченко/Maria Lavrenchenko
(Москва/Moskow, Росія/Russia)*

Про витоки традиції передачі вдови й дочки під опіку брата в заповіті волинського князя Володимирка Васильовича

Дане дослідження присвячене витокам появи в заповіті волинського князя Володимирка Васильовича не властивої для культури Давньої Русі традиції передачі дружини й дочки вмираючої людини під опіку брата.

Звичай передачі вдови й дітей братові померлого відомий для багатьох архаїчних народів від Африки до Центральної Азії, в тому числі він представлений у текстах Старого Завіту, де пов'язана, в першу чергу, з необхідністю народити спадкоємця померлому бездітним братові. Вдова виходила заміж за брата покійного, а їх дитину називали ім'ям померлого (Второзаконня.25: 5)

У середньовічній Європі одруження на вдові брата було поширене, метою чого, як правило, було бажання зберегти землі або продовжити певну династичну політику. На Русі ця традиція не підтримувалася.

У тексті Галицько-Волинського літопису ми знаходимо спробу використовувати подібну можливість, однак у вельми своєрідній формі. Не маючи прямих спадкоємців, Володимирко Васильович, передбачаючи власну швидку смерть, залишив землі й міста двоюрідному брату Мстиславу Давидовичу. Разом з тим, він покладав на нього обов'язок піклуватися про свою дружину та прийомну дочку. Мстислав у своїй відповіді висловлює готовність зайняти місце брата як в управлінні містами, так і в родині Володимирка, піклуватися про його дружину, як про матір, а дочку видати заміж так, ніби вона була його власною дитиною. Крім дружини й дочки Мстислав домовився про особливе заступництво мазовецького князя Конрада, який, будучи далеким родичем і союзником Володимирка, називав його «паном братом». Після укладеного договору новий правитель узяв його під свою опіку. Таким чином, Мстислав Данилович повністю зайняв місце Володимирка Васильовича щодо його земель і міст, сім'ї та союзника, названого «братом».

Як видно, основна відмінність даної ситуації – вдова стає «матір'ю», а не новою дружиною. В цілому така конструкція найбільш близька ситуаціям, описаним у ісландських сагах (Сага про Егіль, 9, Сага про Гіслі, 1), де описані й успадкування майна, і турбота про

вдову та дітей. Швидше за все, дана ситуація є свого роду розвитком традиції укладення договору між руськими князями про захист дітей у випадку загибелі одного з братів.

Об истоках традиции передачи вдовы и дочери под опеку брата в завещании волынского князя Владимирка Васильевича

Данное исследование посвящено возможным истокам появления в завещании волынского князя Владимирка Васильевича не свойственной для культуры Древней Руси традиции передачи жены и дочери умирающего человека под опеку брата.

Традиция передачи вдовы и детей брату умершего известна для многих архаичных народов от Африки до Центральной Азии, в том числе она представлена в текстах Ветхого Завета, где связана, в первую очередь, с необходимостью родить наследника умершему бездетным брату. Вдова выходила замуж за брата покойного, а их ребенка называли именем умершего (Второзаконие.25:5)

В средневековой Европе женитьба на вдове брата распространена довольно широко; ее целью, как правило, являлось желание сохранить единое наследование земель или продолжить определенную династическую политику. На Руси эта традиция не поддерживалась.

В тексте *Галицко-Волынской летописи* мы находим попытку использовать подобную возможность, однако в весьма своеобразной форме. Не имевший прямых наследников, Владимирко Васильевич, предвидя собственную скорую смерть, оставляет земли и города двоюрідному брату Мстиславу Давидовичу. Вместе с тем, он возлагает на него обязанность заботиться о своей жене и приемной дочери. Мстислав в своем ответе выражает готовность занять место брата как в управлении городами, так и в семье Владимирко, заботиться о его жене, как о матери, а дочь выдать замуж, как если бы она была его собственным ребенком. Помимо жены и дочери, Мстислав договаривается об особом покровительстве мазовецкого князя Конрада, который, будучи дальним родственником и союзником Владимирка, называл его «господином братом». После заключенного договора новый правитель принимает его под свою руку. Таким образом, Мстислав Данилович полностью занимает место Владимирка Васильевича по отношению к землям и городам, семье и союзнику, именуемому «братом».

Как видно, основное отличие данной ситуации – вдова становится «матерью», а не новой женой. В целом такая конструкция наиболее близка ситуациям, описанным в исландских сагах (*Сага об Эгиле*, 9, *Сага о Гисли*, 1), где описано и унаследование имущества, и забота о вдове и детях. Скорее всего, данная ситуация является своего рода развитием традиции заключения договора между русскими князьями о защите детей в случае гибели одного из братьев.

W kwestii tradycji dziedziczenia opieki nad wdową i dzieckiem w testamencie wołyńskiego księcia Wołodymyrka Wasylkowicza

Celem niniejszego wystąpienia jest poszukiwanie potencjalnych korzeni bardzo nietypowego dla społeczeństwa starej Rusi fenomenu, który zachował się w testamencie umierającego Wołodymyrka Wasylkowicza – przekazania opieki nad wdową i dzieckiem kuzynowi umierającego, Mścislawowi Dawidowiczowi.

Tradycja dziedziczenia wdowy, gdy ma ona możliwość poślubienia brata jej zmarłego męża, była praktykowana w wielu starożytnych społeczeństwach od środkowej Azji do Afryki. Jest to zwyczaj występujący często w tekstach *Starego Testamentu*, gdzie służy jako część mechanizmu rozwijania rodu. Jeśli mężczyzna zmarł nie pozostawiając potomka, jego wdowa wychodziła za jego brata, a ich dziecko dostawało imię zmarłego (*Ks. Powt. Prawa*, 25:5)

W średniowiecznej Europie ta tradycja była nadal powszechna. Jej bezpośrednim celem było zachowanie starej polityki dynastycznej i sukcesji ziemi. W staroruskim społeczeństwie jednak nie była praktykowana.

Mimo to, istnieje jeden bardzo konkretny przypadek wspomniany w *Kronice Halicko-Wołyńskiej*, w którym Wołodimirko Wasylkowicz na łożu śmierci powierza opiekę nad swoją żoną i przybraną córką swojemu kuzynowi, Mściśławowi Dawidowiczowi. Razem z nimi Wołodimir oddaje mu miasto Wołynia, chociaż są inni dziedzice z prawami do nich. Oprócz tego, Mściśław podpisuje traktat z kuzynem i sojusznikiem Wołodimirka, Konradem Mazowieckim, który zwracał się do Wołodimirka tylko per «panie bracie».

W ten sposób Mściśław Dawidowicz stał się nowym właścicielem miast Wołynia, nowym ojcem córki Wołodimirka i synem jego żony, a tym i tym samym stał się nowym sojusznikiem «brata» Konrada.

Główną ciekawostką tej sytuacji jest fakt, że wdowa otrzymała tytuł «matki», a nie «żony» brata zmarłej osoby. Najbardziej zbliżony ku temu wzorzec obyczajowy możemy znaleźć w sagach skandynawskich, gdzie brat lub kuzyn martwego mężczyzny w pełni przejmuje jego miejsce (*Egils saga*, 9; *Gísla Saga*, 1). Prawdopodobnie początki tej formy pochodzą ze stabilnych tradycji staroruskich ksiąg, którzy dopełniali traktatów między braćmi i brali w opiekę dzieci po śmierci jednego z nich.

Tłumaczenie z angielskiego: Paweł Glinka

One specific case of the inheritance of caring for the widow and a child in the testament of Volhynian prince Vladimirko Vasilkovich.

This research addresses the possible roots of very unusual for the Old Rus society phenomena that preserved in the testament of dying Vladimirko Vasilkovich who passed the care for the widow and child to his cousin Mstislav Davidovich.

The tradition of an inheritance of widow, when a widow has opportunity to marry her husband's brother has been practiced in many ancient societies, ranging from the Central Asia to Africa. It is a common custom in the texts of *the Old Testament*, where it serves as a part of the mechanism of the extension of a line. If a man died without an heir, his widow gets married to his brother and their child is named after the deceased. (*Deuteronomy.25:5.*)

In the medieval Europe this tradition was also popular. Its direct purpose was to preserve previous dynastic policy and the succession of the lands. In Old Rus' society it was not kept.

However, there is a very specific case in the *Galician-Volhynian Chronicle*, where Vladimirko Vasilkovich on his deathbed entrusted the care for his wife and foster daughter to his cousin, Mstislav Davidovich. Along with this responsibility Vladimirko gives him Volhynian cities, although there were other heirs with claims. Besides this, Mstislav concludes a treaty with the relative and ally of Vladimirko, Konrad I of Masovia that has addressed to Vladimirko only as "sir brother".

Thereby Mstislav Davidovich became the new owner of Volhynian cities, the new father of Vladimirko's daughter and the son to his wife, at the same time he became the new ally to his new «brother» Konrad.

The main peculiarity of this situation is that the widow received status of «mother», not the «wife» of the brother of dead person. The most similar model we can find in the Scandinavian sagas, when a brother or a cousin of the dead man completely takes up his place (*Egils saga*, 9, *Gísla Saga*, 1). Probably, the origin of this form takes from a stable tradition among the Old Rus' princes, which obliged them to conclude a treaty between brothers to take care of children after the death of one of them.

*Адам Месяркін/Adam Mesiarkin
(Братислава/Bratislava, Словаччина/Slovakia)*

Монгольський напад на Русь очима угорських, польських та чеських хроністів

У виступі буде представлено відображення монгольського нападу на Русь у середині XIII ст. очима угорських, польських та чеських хроністів.

У першу чергу я постараюся охарактеризувати та порівняти кілька аспектів. По-перше, хронологію появи в угорських, польських та чеських джерелах інформації про монгольський прихід на Русь. По-друге, в якому світлі було представлено напад кочівників на руські землі. По-третє, різницю при описі подій на Русі, обумовлену географічним походженням конкретних хронік.

Свою доповідь я буду базувати на повідомленнях таких джерел, створених у XIII – XV ст.: *Cronica de gestis Hungarorum, Chronica Hungarorum, Chronicon (Hungariae) Pictum, Kronika Wielkopolska, Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae* Яна Длугоша, *Kronika Dalimila, Cosmae continuatores, Chronicon Aulae regiae* та інших.

Інформація згаданих джерел про події на Русі – наприклад, про битву на р. Калці, про знищення Києва або інших руських міст монголами – часто дуже поверхнева і скромна. Така ситуація зберігається фактично до самої появи монголів у межах Угорського королівства, Польщі та Чехії. Треба також підкреслити, що західні хроністи часто були краще проінформовані про події у Святій Землі, ніж про події на Русі, що, з одного боку, можна вважати свідченням їх легковажного ставлення до загрози монгольського нападу на Центральну Європу, а з іншого – свідченням того, що Русь у ментальному відношенні була непростю для розуміння західних інтелектуалів.

Монгольское нападение на Русь глазами венгерских, польских и чешских хронистов

В выступлении будет представлено отображение монгольського нападения на Русь в середине XIII в. глазами венгерских, польских и чешских хронистов.

В первую очередь я постараюсь охарактеризовать и сравнить несколько аспектов. Во-первых – хронологию появления в венгерских, польских и чешских источниках информации о монгольском нападении на Русь. Во-вторых – в каком свете было представлено нападение кочевников на русские земли. В третьих – разницу при описании событий на Руси, обусловленную географическим происхождением конкретных хроник.

Свой доклад я буду базировать на следующих источниках, созданных в XIII – XV вв.: *Cronica de gestis Hungarorum, Chronica Hungarorum, Chronicon (Hungariae) Pictum, Kronika Wielkopolska, Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae* Яна Длугоша, *Kronika Dalimila, Cosmae continuatores, Chronicon Aulae regiae* и других.

Информация упомянутых источников о событиях на Руси – например о битве на р. Калка, об уничтожении Киева или других русских городов монголами – часто очень поверхностна и скромна. Такая ситуация сохраняется фактически до самого появления монголов в границах Венгерского королевства, Польши и Чехии. Надо также подчеркнуть, что западные хронисты часто были лучше поинформированы о событиях в Святой Земле, чем о событиях на Руси, что, с одной стороны, можно считать свидетельством их легкомысленного отношения к угрозе монгольского нападения на Центральную Европу, а с другой – свидетельством того, что Русь в ментальном отношении была непростой для понимания западных интеллектуалов.

Перевод с польского: Магдалена Фрончек

Celem artykułu jest ukazanie, w jaki sposób został odnotowany fakt podboju Rusi przez Mongołów w XIII wieku w kronikach węgierskich, polskich i czeskich.

Chciałbym zwrócić uwagę na kilka aspektów: po pierwsze – chronologię pojawienia się w źródłach węgierskich, polskich i czeskich informacji o mongolskim najeździe na Ruś; po drugie – w jakim świetle była przedstawiona inwazja koczowników na Ruś; i wreszcie po trzecie – jakie różnice, wynikające z geograficznego pochodzenia konkretnych kronik, występują przy opisanu wydarzeń na Rusi.

W swoim artykule dokonam przeglądu omawianych momentów w źródłach pochodzących z XIII – XV w. takich, jak: *Cronica de gestis Hungarorum (Kronika Dubnicka)*, *Chronica Hungarorum (Kronika Jana Turoci)*, *Chronicon (Hungariae) Pictum*, *Kronika Wielkopolska*, *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae* Jana Długosza, *Kronika Dalimila (Kronika Dalimila)*, *Cosmae continuatores*, *Chronicon Aulae regiae (Kronika Zbraslavska)* i innych.

Informacje o zawartych w nich wydarzeniach takich, jak bitwa nad rzeką Kałką czy też zniszczenie Kijowa oraz innych miast ruskich są często bardzo skromne. Stan ten, poza małymi wyjątkami, nie zmienia się aż do pojawienia się Mongołów w granicach Królestw Węgierskiego, Czeskiego i ówczesnej Polski. Podkreślić należy także, że kronikarze zachodni byli nierzadko lepiej poinformowani o wydarzeniach mających miejsce w Świętej Ziemi niż o tym, co działo się na Rusi. Sytuację tę możemy odczytać jako dowód niedoceny groźby najazdu mongolskiego na Środkową Europę, a także jako oznakę tego, iż Ruś nadal przedstawiała dla zachodnich intelektualistów przestrzeń trudną do mentalnego uchwycenia.

Mongol Invasion to Rus' in the Hungarian, Polish and Bohemian chronicles

The main purpose of this paper is to show how the fact of Mongol conquest of Rus' in the XIIIth century was noted in Hungarian, Polish and Bohemian chronicles.

I'd like to outline and compare some aspects. First of all – chronologies of the appearing of information concerning Mongol Invasion in the Hungarian, Polish and Bohemian sources. Secondly – what was the perspective nomads' attack on Rus'. Thirdly – the differences in describing of events in Rus', resulting from geographical pertinency of particular chronicles.

In my paper I'd like to go through the mentioned aspects in sources from the XIIIth – XVth centuries, such as: *Cronica de gestis Hungarorum (Kronika Dubnicka)*, *Chronica Hungarorum (Kronika Jana Turoci)*, *Chronicon (Hungariae) Pictum*, *Kronika Wielkopolska*, *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae* by Jan Dlugosz, *Kronika Dalimila (Kronika Dalimila)*, *Cosmae continuatores*, *Chronicon Aulae regiae (Kronika Zbraslavska)* and others.

Information concerning the events, such as the battle of Kalka River or destruction of Kyiv and other Ruthenian cities are often scarce. This state lasts, with few exception, until Mongols reach the borders of Hungary, Bohemia and Poland. It has to be underlined, that the Western chroniclers were often better informed about situation in the Holy Land than in Rus', what can be interpreted as underestimation of Mongol Invasion's importance, or as a sign, that Rus' was still hard for Western intellectualists understanding.

Translation: Pawel Glinka

Взаємовідносини володимирських і рязанських князів першої половини XIII ст.: проблема князівського старійшинства в північно-східних землях Русі

Зимою 1237 р. велике монгольське військо на чолі з ханом Батием перейшло кордон між підкореною Булгарією і руськими землями. Першою суттєвою перешкодою для кочівників стало Рязанське князівство і стольний град Рязань. Великий князь Юрій Ігорович, опинившись в скрутному становищі, просив допомоги у свого союзника володимирського князя Юрія Всеволодовича: «и послаша же князь Рязанский ко князю Юрию Владимерскому просячи себе помочи, или самому понти». Проте володимирський князь відмовився надавати будь-яку допомогу: «князь же Юрьи сам не иде ни пслуша князь Рязанский молвы, но хоте сам особь брань сотворити». Наслідком таких дій стали штурм Рязані 16-21 грудня 1237 р., подальше розорення рязанських земель, поразка руських дружин під Коломною 1 січня 1238 р., штурм Москви 20 січня того ж року, падіння Володимира 3-7 лютого і, нарешті, поразка об'єднаних дружин північно-руських князів на чолі з Юрієм Всеволодовичем на річці Ситі 4 березня 1238 р. Внаслідок цього монгольське військо отримало можливість продовжити свій похід на захід.

У даному виступі основна увага приділена взаємовідносинам володимирських і рязанських князів останньої чверті XII – першої половини XIII ст. (до 1237 р.). Через детальний аналіз джерел, автор намагається прослідкувати еволюцію відносин між двома князівствами. Автор не виключає, що можлива причина загадкової відмови Юрія Всеволодовича допомогти Юрію Ігоровичу криється у багатолітньому антагонізмі «рязанців» і «володимирців». Головний акцент зроблено на взаєминах Юрія Всеволодовича з Інгварем та Юрієм Ігоровичами.

Однак варто зазначити, що лаконічні повідомлення літописів не дають нам змоги побачити повної картини подій, багато аспектів стосунків між володимирськими і рязанськими князями залишаються невідомими.

Взаимоотношения владимирских и рязанских князей первой половины XIII вв.: проблема княжеского старейшинства в северо-восточных землях Руси

Зимой 1237 г. большое монгольское войско во главе с ханом Батием перешло границу между покоренной ранее Булгарией и русскими землями. Первым существенным препятствием для кочевников стало Рязанское княжество и стольный град Рязань. Великий князь Юрий Игоревич, оказавшись в затруднительном положении, просил помощи у своего союзника владимирского князя Юрия Всеволодовича: «и послаша князь Рязанский ко князю Юрию Владимерскому прося себе помочи, или самому понть». Однако владимирский князь отказался предоставлять какую-либо помощь: «князь же Юрьи сам не иде ни пслуша князь Рязанский молвы, но хоте сам особь брань сотворити». Следствием таких действий стали штурм Рязани 16-21 декабря 1237 г., дальнейшее разорение рязанских земель, поражение русских дружин под Коломною 1 января 1238 г., штурм Москвы 20 января того же года, падение Владимира 3-7 февраля и, наконец, поражение объединенных дружин северо-русских князей во главе с Юрием Всеволодовичем на реке Сити 4 марта 1238 г. В результате монгольское войско получило возможность продолжить свой поход на запад.

В данном выступлении основное внимание уделено взаимоотношениям владимирских и рязанских князей последней четверти XII – первой половины XIII в. (до 1237 г.). Через детальный анализ источников, автор пытается проследить эволюцию отношений между двумя княжествами. Автор не исключает, что, возможно, причина

загадочного отказа Юрия Всеволодовича помочь Юрию Игоревичу кроется в многолетнем антагонизме «рязанцев» и «владимирцев». Главный акцент сделан на контактах Юрия Всеволодовича с Ингварем и Юрием Игоревичами.

Однако стоит отметить, что лаконичные сообщения летописей не позволяют нам увидеть полной картины событий, многие аспекты взаимоотношений между владимирской и рязанской князьями остаются неизвестными.

Stosunki książąt włodziemskich i riazzańskich pierwszej połowy XIII wieku (kwestie starszeństwa w Północno-Wschodniej Rusi)

Zimą 1237 roku wojska mongolskie pod dowództwem Batu-chana uderzyły na Ruś. Pierwszym miastem na ich drodze był Riazan. Wielki książę Jerzy I Igorewicz, znajdując się w trudnym położeniu, poprosił o pomoc swego włodziemskiego sojusznika, księcia Jezrzego Wsiewołodowicza: «и послаша князь Рязанский ко князю Юрию Владимировскому прося себе помочи, или самому понти». Кsiążę włodziemski odmówił jednak pomocy: «князь же Юрь сам не иде ни пслуша князь Рязанский молбы, но хоте сам особь врань сотворити». W wyniku braku porozumienia między księciem włodziemskim a riazzańskim, Riazan został zdobyty przez Mongołów (16-21 grudnia 1237), a jego ziemie spustoszone. Niedługo trzeba było czekać na dalsze rezultaty braku współpracy: klęskę wojsk ruskich pod Kołomną (1 stycznia 1238), zdobycie Moskwy (20 stycznia 1238), Włodzimierza (3-7 lutego 1238) oraz pogrom zjednoczonych sił książąt północno-ruskich pod dowództwem Jerzego Wsiewołodowicza na rzeką Sitą (4 marca 1238). Kolejne zwycięstwa otworzyły Mongołom drogę na zachód.

W moim wystąpieniu skoncentruję się na stosunkach książąt włodziemskich i riazzańskich w ostatnich dziesięcioleciach XII i w pierwszej połowie XIII wieku (do 1237 r.). Poddając szczegółowej analizie dostępne źródła, spróbuję przedstawić najważniejsze etapy i zmiany w stosunkach dwóch księstw. Nie wykluczam, że możliwym powodem braku porozumienia między Jerzym Wsiewołodowiczem a Jerzym Igorewiczem była długoletnia konkurencja «Włodzimierzan» z «mieszkańcami Riazania». W referacie szczególną uwagę poświęcę stosunkom Jerzego Wsiewołodowicza z Ingwarem i Jerzym Igorewiczami. Jednakże zaznaczyć należy, że skape wiadomości źródeł nie pozwalają drobiazgowo odtworzyć te relacje.

Tłumaczenie z rosyjskiego: Magdalena Frączek.

The relationships between Vladimir and Ryazan dukes in the first half of XIIIth: the problem of the duke's Majority in the North-East Rus'

Batu-chan's great army of Mongols has moved the border between Bulgaria and Russian lands at winter 1237. The first barrier for the nomads was Ryazan principality. The Great Prince Yuriy Igorovich asked the support of the Prince of Vladimir at Klyazma Yuriy Vsevolodovich: «и послаша же князь Рязанский ко князю Юрию Владимировскому просячи себе помочи, или самому понти». But he refused to help: «князь же Юрь сам не иде ни пслуша князь Рязанский молбы, но хоте сам особь врань сотворити». The results of this refusing were: the onslaught of Ryazan during 16-21 December 1237, the ruin of the Ryazan principality, the defeat in Kolomna at 1 January 1238, the storm of Moscow at 20 January, the fall of Vladimir during 3-7 February 1238 and the defeat of the united army of dux Yuriy Vsevolodovich on the Siti-river at 4 March 1238. The Mongols could continue the campagne at West.

The main attention in the abstract is paid to the relations between Vladimir and Ryazan dukes in the last quarter of XII – the first half of XIIIth (till 1237). The author would show the evolution in the contacts of this principalities. The author means, that the reason of the mysterious failure to help of dux Yuriy Vsevolodovich to Yuriy Igorovich was in the antagonism between

Ryazan and Vladimir, which continued many years. The main accent is on the relations between dukes from these centres of Rus'.

But the author think, that the short information from the sources can't show us the all picture of the events in that time. Many aspects of these contacts are unknown.

*Іванна Папа/Ivanna Papa
(Львів/Lviv, Україна/Ukraine)*

Золотоординський фактор як каталізатор поширення впливу Гедиміновичів на руські землі (XIV – друга половина XV ст.)

Дослідники виокремлюють кілька причин поширення впливу литовської династії Гедиміновичів на руські землі – сімейне право, завоювання, добровільний перехід під впливом зовнішньої загрози з боку Золотої Орди.

В історіографії домінує версія мирного переходу руських земель під владу Гедиміновичів – зокрема, династичних прав представників цього роду, тобто легітимних претензій. На думку дослідників, швидке утвердження Гедиміновичів на руських землях обумовлено низкою факторів – лояльною політикою до місцевої релігії, законодавчої бази, звичаїв. І серед них – зовнішня загроза, яку представляла Золота Орда (Ф.Шабульдо, Г.Вернадський, Н.Устрялов, Д.Стоун та ін.).

Можна виділити наступні особливості литовської політики щодо руських земель, які зумовило сусідство із Золотою Ордою:

- формування федеративного устрою литовсько-руської держави із сильною центральною владою і розгалуженою системою місцевої влади, яку очолювали переважно представники правлячої династії.
- розгалужена мережа земельних наділів Гедиміновичів сприяла поширенню їх впливу; мали місце досить часті заміни земельних наділів між представниками династії задля уникнення сепаратизму; ці фактори стали причинами проблем встановлення витоків відомих згодом родів (наприклад, Збаразьких, Вишневецьких та ін.).
- лояльна політика Гедиміновичів до місцевої релігії, законодавчої бази, звичаїв була обумовлена високим рівнем культурної і правової спадщини Русі, відсутністю у литовців власного державного досвіду, а також наявністю золотоординської загрози, яка стримувала нововведення, що могли б викликати опір місцевого населення.
- втручання литовців у внутрішні ординські справи – «принцип балансування» – був обумовлений наявністю спільного кордону із Золотою Ордою; золотоординські хани були зацікавлені в зборі данини і їм не було важливо, хто управляє землями – Рюриковичі чи Гедиміновичі; втручання у внутрішні справи Золотої Орди (підтримка когось із ханів під час усобиць) дозволяло уникати загрози нападу, хоча одночасно при посиленні опонента ця загроза ставала неминучою.
- литовців сприймали як захисників від нападів з боку Золотої Орди; литовські війська здобули хороший військовий вишкіл у конфліктах з Тевтонським орденом, а також місцеві руські князі та воїни активно долучалися до лав литовських військ для оборони своїх земель.

Золотоординський фактор зумовив мирне і водночас досить швидке просування впливу Гедиміновичів на руські землі, а також адекватне сприйняття руським населенням представників даної династії як захисників від Золотої Орди.

Золотоордынский фактор как катализатор распространения воздействия Гедыминовичей на русские земли (XIV – вторая половина XV вв.)

Исследователи называют несколько причин распространения влияния литовской династии Гедыминовичей на русские земли – семейное право, завоевание, добровольный переход под влиянием внешней угрозы со стороны Золотой Орды.

В историографии доминирует версия мирного перехода русских земель под власть Гедыминовичей – в частности семейных прав представителей этой династии, то есть легитимных претензий. По мнению исследователей, быстрое утверждение Гедыминовичей на русских землях обусловлено рядом факторов – лояльной политикой к местной религии, законодательной базе, обычаям. И среди них – внешняя угроза, которую представляла Золотая Орда (Ф.Шабурдо, Г.Вернадский, Н.Устрялов, Д.Стоун и др.).

Можно выделить следующие особенности литовской политики в отношении русских земель, которые обусловило соседство с Золотой Ордой:

- формирование федеративного устройства литовско-русского государства с сильной центральной властью и разветвленной системой местной власти, которую возглавляют преимущественно представители правящей династии, что лежит в основе формирования «правящей сети родственников».

- разветвленная сеть земельных наделов Гедыминовичей способствовала распространению их влияния; имели место достаточно частые замены земельных наделов между представителями династии во избежание сепаратизма; эти факторы являются причинами проблем установления истоков известных впоследствии родов (например, Збаражских, Вишневецких и др.).

- лояльная политика Гедыминовичей к местной религии, законодательной базе, обычаям была обусловлена высоким уровнем культурного и правового наследия Руси, отсутствием у литовцев собственного государственного опыта, а также наличием золотоордынской угрозы, сдерживающей нововведения, которые могли бы вызвать сопротивление местного населения.

- вмешательство литовцев во внутренние ордынские дела – «принцип балансирования» – был обусловлен наличием общей границы с Золотой Ордой; золотоордынские ханы были заинтересованы в сборе дани и им не было важно, кто управляет землями – Рюриковичи или Гедыминовичи; вмешательство во внутренние дела Золотой Орды (поддержка кого-то из ханов во время междоусобиц) позволяло избегать угрозы нападения, хотя одновременно при усилении оппонента эта угроза становилась неизбежной.

- литовцев воспринимали как защитников от нападений со стороны Золотой Орды; литовские войска получили хороший военный опыт в конфликтах с Тевтонским орденом, а также местные русские князья и воины активно включались в ряды литовских войск для обороны своих земель.

Золотоордынский фактор обусловил мирное и довольно быстрое продвижение воздействия Гедыминовичей на русские земли, а также адекватное восприятие русским населением представителей данной династии как защитников от Золотой Орды.

Złota Orda jako czynnik przyspieszający rozszerzanie wpływów Giedyminowiczów na tereny ruskie (XIV – druga połowa XV wieku)

Badacze znaleźli wiele czynników, które doprowadziły do rozszerzania wpływów litewskiej dynastii Giedyminowiczów na tereny ruskie: prawo rodzinne, podbój, dobrowolne poddanie się wpływom ze względu na niebezpieczeństwo zewnętrzne (Złota Orda).

W historiografii dominuje opinia o pokojowym przejęciu ziem ruskich przez Giedyminowiczów, w szczególności poprzez prawa członków dynastii. Zgodnie z opiniami badaczy szybka adaptacja Giedyminowiczów na terenach ruskich miała kilka przyczyn: lojalna postawa

względem religii (prawosławie), przyjęcie systemu prawnego i zwyczajów. Warto podkreślić, że czynnik zagrożenia zewnętrznego (Złota Orda) jest nadal uważany przez znakomitych historyków (F.Shabuldo, G.Vernadsky, N.Ustrialov, D.Stone i inni) za główną przyczynę dominacji Giedyminowiczów w tym regionie.

Możemy wyróżnić następujące cechy polityki Litwy względem ziem ruskich, które wynikały z sąsiedztwa ze Złotą Oрдą:

- Tworzenie federalnej struktury litewsko-ruskiego kraju z silną władzą centralną i rozbudowanym systemem administracji lokalnej, który był zarządzany głównie przez przedstawicieli dynastii rządzącej – taka była podstawa «sieci rodziny rządzącej».

- Rozbudowana sieć posiadłości feudalnych, której zadaniem było rozszerzanie wpływów Giedyminowiczów, często zmieniających właścicieli, by uniknąć separatyzmu. Tu też należy szukać korzeni wielu znanych rodów szlacheckich (m. in. Zbarascy, Wiśniowieccy).

- Polityka Giedyminowiczów względem lokalnej religii, praw, tradycji i zwyczajów była zawsze lojalna i tolerancyjna. Ruska kultura została ukształtowana na bazie dziedzictwa Rusi Kijowskiej. Takiej podstawy brakowało Państwu Litewskiemu. Giedyminowicze nie próbowali też wprowadzać zmian i innowacji, które mogłyby wywołać opór poddanych. Obecność Złotej Ordy była jednym z motorów napędowych takiego postępowania.

- Ciągłe mieszanie się Litwy w wewnętrzne sprawy Złotej Ordy («priorytet równowagi») wynikało z wspólnej granicy z Oрдą. Chanowie byli zainteresowani pobieraniem podatków i nie przejmowali się osobą władcy (Giedyminowicza czy Rurykowicza). Litewskie interwencje (popieranie jednego chana podczas konfliktów wewnętrznych) pomagały im unikać ataków, ale jednocześnie, w przypadku wzmocnienia przeciwnika – niebezpieczeństwo było nieuniknione.

- Litwini byli postrzegani jako broniący się przed atakami Złotej Ordy. Litewskie wojska zebrały doświadczenie w konfliktach z Zakonem Krzyżackim i lokalnymi władcami ruskimi. Co więcej, ruscy książęta i ich żołnierze wspomagali wojska litewskie w obronie ich ziem.

Złota Orda była czynnikiem, który doprowadził do trwałego pokoju, szybkiego rozszerzenia wpływów Giedyminowiczów na ziemiach ruskich i pokojowej recepcji dynastii Giedymina wśród ruskiej populacji jako tarczy przed Złotą Oрдą.

Tłumaczenie z angielskiego: Paweł Glinka

The Golden Horde's factor as a catalyst for the spread of Gediminids' influence on the Ruthenian territories (XIVth – second half of the XVth century)

Many scholars have identified a number of reasons for the spread of the influence of Lithuanian dynasty of Gediminids on the Ruthenian land: family law, conquest, voluntary transition under the influence due to the external threat (the Golden Horde).

In the historiography dominates the opinion of peaceful transition of the Ruthenian lands under the authority of Gediminids: in particular the rights of family members of the dynasty (i.e. legitimate claims). According to the scholars' opinions, the rapid adoption of Gediminids in the Ruthenian lands was caused by several factors: Gediminids' loyal attitude to the local religion (the Orthodox Church), adoption to the law system and customs. It is noteworthy that the factor of the external threat (the Golden Horde) is still considered by notable historians (F.Shabuldo, G.Vernadsky, N.Ustrialov, D.Stone and others) as the main reason for the beginning of Gediminids' domination in this region.

We can distinguish the following peculiarities in the Lithuanian policy towards the Ruthenian lands, which were the results of the neighborhood with the Golden Horde:

- Formation of the federal structure of the Lithuanian-Ruthenian state with the strong central government and the extensive system of local government, which was governed

primarily by representatives of the ruling dynasty – that is the basis for the formation of «networks of the ruling family».

- The extensive network of the land holdings contributed to the spread Gediminids' influence, there have been quite frequent rotation between land owners to avoid separatism. And these factors are the roots of the problem of origin of the well-known noble families (e. g. Zbarazky, Vyshnevetsky, etc.).

- Gediminids' policy to the local religion, laws, traditions, customs was loyal and tolerant. The Ruthenian culture was generated by the heritage of Kyivan Rus', at the same time Lithuanian state had not comparable tradition. Gediminids did not want to make innovations or change anything that could cause the resistance of the local population. And the presence of the Golden Horde was the main admonition in this situation.

- The Lithuanian intervention in the internal affairs of the Golden Horde («the principle of balancing») was due to the common border with the Golden Horde. The khans were interested in collecting taxes, and they did not pay an attention to the person of a ruler (Gediminid or Rurikid dynasty). The Lithuanian interference in the internal affairs of the Golden Horde (support one of the khans during the internal conflicts) helped them to avoid the attack, but at the same time, should the neighbour got strong enough – the threat was imminent.

- Lithuanians were perceived as defenders from the attacks of the Golden Horde. Lithuanian troops have gained much experience in the military conflicts with the Teutonic Order and local Ruthenian rulers as well. Furthermore, Ruthenian rulers and their soldiers joined the ranks of the Lithuanian troops for the defense of their lands.

Golden Horde was a factor which led to the permanent peace, rapid spread of the Gediminids' influences on the Ruthenian territories and peaceful perception of the Gediminids dynasty by the Ruthenian population as the defenders from the Golden Horde.

*Андрій Стасюк/Andrii Stasiuk
(Івано-Франківськ/Ivano-Frankivs'k, Україна/Ukraine)*

Місії францисканців на Русі та в Золотій Орді в XIII – XV ст.: порівняльний аспект

Монгольська загроза у 30 – 40-х рр. XIII ст. значно актуалізувала східну політику римських пап. Одним із пріоритетних завдань папської дипломатії на сході було поширення впливу Римської курії на князівства Русі. Для реалізації даної мети та забезпечення духовних потреб католицького населення в руських землях, уже в 30-х рр. XIII ст. було організовано місії з числа представників двох найбільших жезбрущих орденів – Домініканців (Ordo Fratrum Preadicatorum – далі ОР) та Францисканців (Ordo Fratrum Minorum – далі OFM).

Організація місіонерської діяльності францисканців на Русі у 30-х рр. XIII ст. доволі опосередковано висвітлена в джерелах того часу. Опираючись на міноритську історіографічну традицію XVII – XIX ст. та нарративи XVI ст., появу Братів Менших у руських землях слід досить умовно датувати між 1234 – 1236 рр. Перші сліди францисканців на Русі були знищені під час походу хана Бату в 1237 – 1241 рр.

Відновлення місіонерської діяльності Братів Менших на Русі відбулося в 1245 р. і було пов'язане зі спробою папи римського Інокентія IV встановити дипломатичні відносини з монголами. Офіційна делегація папи до кочівників була відправлена з Ліона у квітні 1245 р. і складалася з монахів-францисканців на чолі Іоанном де Плано Карпіні. Карпіні вдалося нав'язати дипломатичні контакти з галицько-волинськими Романовичами та володимиро-суздальськими правителями. У 1253 – 1255 рр. францисканець Вільєм де Рубрук також виконував функцію дипломата до монголів, однак цього разу від імені французького короля Людовіка IX Святого. Безперечно, дані посольства сформували сприятливий ґрунт для подальших місій францисканців як на Русь, так і до Золотої Орди.

У квітні 1258 р. францисканським місіонерам серед поган, греків, русинів, татар та інших східних народів папською буллою Олександра IV були надані спеціальні привілеї. Протягом 1279 – 1283 та 1286 – 1287 рр. для братів-міноритів у цьому регіоні було утворено дві окремі Вікарії. Отже, впродовж другої половини XIII ст. на Русі та в Золотій Орді були проведені спроби організації сталих францисканських місій зі встановленням релігійної адміністрації.

В кінці XIII – першій половині XIV ст. для Братів Менших, які проповідували в землях русинів, татар, сарацинів та інших народів Сходу були надані у 1291, 1307, 1318 та 1321 рр. чергові папські привілеї. Друга половина XIV ст. ознаменувалася значним напливом латинських християн-колоністів як у руських так і татарських землях. Зокрема, між 1345 – 1370 рр. було утворено Руський Вікаріат Ордену Братів Менших, а в 1369 та 1370 рр. папа Урбан V та папа Григорій XI вкотре наділили привілеями францисканців-місіонерів. У 1378 р. монахи-францисканці Руського Вікаріату утворили, на зразок домініканців, власну Вікарію «Товариства Братів Пілігримів проповідуючих серед народів заради Христа (Societas fratrum peregrinantium propter Christum inter gentes)», отримавши значні місіонерські привілеї.

В 1410 р. папа Григорій XII уперше в історії францисканських місій на Русі та Золотій Орді призначив єдиного керівника для трьох Вікаріатів – Сходу, Півночі та Русі. Об'єднання трьох місіонерських Вікарій під зверхністю одного архивікаря бр. Міхаело де Монтеуріко являло собою поодинокий факт, який не знайшов логічного продовження, адже вже в 1421 р. вікарієм Русі, Валахії та Поділля титулувався бр. Маркус Склавус, який не поширюючи свою духовну владу на францисканських місіонерів серед монголів та інших народів Сходу. Після проведеної у 1430 р. реформи в Ордені Братів Менших усі місіонерські Вікаріати, окрім Боснійського, були скасовані та приєднанні до постійних Провінцій. Так, Львівська Кустодія Вікаріату Русі увійшла до складу Польсько-Чеської Провінції, а Молдавська Кустодія об'єдналася разом із іншими Вікаріями Татарії у Провінцію Сходу.

Місії францисканцев на Руси и в Золотой Орде в XIII – XV вв.: сравнительный аспект

Монгольская угроза в 30 – 40-х гг. XIII в. значительно активизировала восточную политику римских пап. Одной из приоритетных задач папской дипломатии на Востоке было распространение влияния Римской курии на княжества Руси. Для реализации данной цели и обеспечения духовных потребностей католического населения в русских землях, уже в 30-х гг. XIII в. было организовано миссии из числа представителей двух крупнейших нищенствующих орденов – доминиканцев (Ordo Fratrum Preadicatorum – далее ОР) и францисканцев (Ordo Fratrum Minorum – далее OFM).

Организация миссионерской деятельности францисканцев на Руси в 30-х гг. XIII в. довольно слабо освещена в источниках того времени. Опираясь на міноритську історіографічну традицію XVII – XIX вв. и нарративы XVI в., появление Братьев Менших в русских землях следует весьма условно датировать между 1234 – 1236 гг. Первые следы францисканцев на Руси были уничтожены во время похода хана Бату в 1237 – 1241 гг.

Возобновление миссионерской деятельности Братьев Менших на Руси произошло в 1245 г. и было связано с попыткой папы римского Иннокентия IV установить дипломатические отношения с монголами. Официальная делегация папы к кочевникам была отправлена из Лиона в апреле 1245 г. и состояла из монахов-францисканцев во главе с Іоанном де Плано Карпини. Карпини удалось навязать дипломатические контакты с галицко-волинскими Романовичами и владими́ро-суздальскими правителями. В 1253 – 1255 гг. францисканец Уильям де Рубрук также выполнял функцию дипломата в Сарае, однако на этот раз от имени французского короля Людовика IX. Безусловно, данные посольства сформировали благоприятную почву для дальнейших миссий францисканцев как на Русь, так и в Орду.

В апреле 1258 г. францисканским миссионерам среди язычников, греков, русинов, татар и других народов Востока, папской буллой Александра IV были предоставлены специальные привилегии. В течение 1279 – 1283 и 1286 – 1287 гг. для братьев-миноритов в этом регионе были образованы две отдельные Викарии. Так, на протяжении второй половины XIII в. на Руси и в Золотой Орде были проведены попытки организации постоянных францисканских миссий с установлением религиозной администрации.

В конце XIII – первой половине XIV вв. для Братьев Меньших проповедующих в землях русинов, татар, сарацин и других народов Востока были предоставлены в 1291, 1307, 1318 и 1321 гг. очередные папские привилегии. Вторая половина XIV в. ознаменовалась значительным наплывом латинских христиан-коллонистов как в русские, так и татарские земли. В частности, между 1345 – 1370 гг. было образовано Русский Викариат Ордена Братьев Меньших, а в 1369 и 1370 гг. папа Урбан V и папа Григорий XI в очередной раз наделили привилегиями францисканцев-миссионеров. В 1378 г. монахи-францисканцы Русского Викариата образовали, за примером доминиканцев, собственную Викарию «Общества братьев пилигримов проповедующих среди народов ради Христа (Societas fratrum peregrinantium propter Christum inter gentes)», получив значительные миссионерские привилегии.

В 1410 г. папа Григорий XII впервые в истории францисканских миссий на Руси и в Золотой Орде назначил единого руководителя для трех Викариатов – Востока, Севера и Руси. Объединение трех миссионерских Викарий под главенством одного архивикария брата Михаэля де Монтеурико представляло собой единичный факт, который не нашел логического продолжения, ведь уже в 1421 г. викарием Руси, Валахии и Подолья именовался брат Маркус Склавус не распространявший свою духовную власть на францисканских миссионеров среди монголов и других народов Востока. После проведенной в 1430 г. реформы в Ордене Братьев Меньших все миссионерские Викариаты, кроме Боснийского, были отменены или присоединены к провинциям Ордена. Так, Львовская Кустодия Викариата Руси вошла в состав Польско-Чешской провинции, а Молдавская Кустодия объединилась вместе с другими викариями Татарии в Провинцию Востока.

Misje Franciszkanów na Ruś i do Żłotej Ordy w XIII – XV w.: analiza porównawcza

Zagrożenie mongolskie w połowie XIII wieku zaktywizowało wschodnią politykę kurii papieskiej. Jednym z ważniejszych jej zadań było rozszerzenie wpływu Stolicy Apostolskiej na księstwa Rusi. Dla realizacji tego celu już w latach 30-ch XIII wieku było zorganizowano misje z przedstawicieli dwóch zakonów – Dominikanów (Ordo Fratrum Preadicatorum) i Franciszkanów (Ordo Fratrum Minorum).

Organizacja działalności duszpasterskiej Franciszkanów na Rusi w latach 30-ch XIII wieku dość słabo przedstawiona w źródłach tego okresu. Późniejsze XVI-wieczne dokumenty i tradycja historiograficzna XVII – XIX w. pojawienie Franciszkanów na Rusi datują na lata 1234 – 1236. Pierwsze ślady Franciszkanów na Rusi uległy zniszczeniu pod czas najazdu Mongołów w latach 1237 – 1241.

Wznowienie działalności misyjnej Franciszkanów na Ruś odbyło się w roku 1245 i było związane z próbą papieża Innocentego IV nawiązać dyplomatyczne stosunki z Mongołami. Poselstwo papieża do koczowników na czele z Plano Carpini było wysłane z Lyonu w kwietniu 1245 r. Carpiniemu udało się nawiązać dyplomatyczne kontakty z halicko-wołyńskimi Romanowiczami i książętami włodzimiero-suzdalskimi. W latach 1253 – 1255 Franciszkanin de Rubruk także pełnił funkcje posła do Mongołów, jednakże tym razem poselstwo było wysłane przez króla Francji, Ludwika IX Świętego. Bez wątplenia, oba poselstwa założyły podwaliny pod kolejne misje Franciszkanów zarówno na Ruś jak i do Żłotej Ordy.

W kwietniu 1258 r. papież Aleksandr IV nadał Franciszkanom, przebywającym na Rusi i wśród Mongołów specjalne przywileje. W latach 1279 – 1283 i 1286 – 1287 na Rusi i w Ordzie powstało dwa osobne franciszkańskie wikariaty.

W końcu XIII – pierwszej połowie XIV w. Franciszkanie, działające w ruskich ziemiach i wśród Mongołów otrzymały kolejne przywileje papieskie – w latach 1291, 1307, 1318 i 1321. Druga połowa XIV w. poznała się zwiększeniem ilości katolików tak na Rusi jak i w ziemiach Mongołów. Między 1345 r. i 1370 r. powstał Ruski Wikariat Zakonu Franciszkanów, w 1369 i w 1370 r. papież Urban V i papież Grzegorz XI kolejny raz nadali przywileje franciszkańskim misjonierom na Ruś. W 1378 r. Franciszkanie Ruskiego Wikariatu utworzyli, na wzór Dominikanów, własny Wikariat «Societas fratrum peregrinantium propter Christum inter gentes», otrzymawszy przywileje misyjne.

W 1410 r. papież Grzegorz XII po raz pierwszy w historii franciszkańskich misji na Ruś i do Ordy, wyznaczył jednego koordynatora dla trzech wikariatów – Wschodu, Północy i Rusi. Zjednoczenie trzech misyjnych wikariatów pod ręką br. Michaelo de Monteuriko, było raczej wyjątkiem. Już w 1421 r. widzimy wikariatem Rusi, Wołochów i Podola br. Markusa Skławusa, któremu nie podporządkowywały się Franciszkanie, działające wśród Mongołów oraz innych ludów Wschodu. Po reformie 1430 r. w Zakonie Franciszkanów, wszystkie misyjne wikariaty, oprócz wikariatu Bosnii, zostały skasowane i przyłączone do stałych prowincji. Lwowska kustodia wikariatu Rusi weszła do polsko-czeskiej prowincji, natomiast moldawska kustodia została zjednoczona z innymi wikariatami tatarskimi w prowincji Wschodu.

Tłumaczenie z rosyjskiego: Magdalena Frączek

The Missions of Franciscans in Rus' and in the Golden Horde during the XIII – XVth centuries: The Comparative Aspect

The Mongols danger during the 30 – 40s. XIIIth. has actualized the east politic of the Popes. One of the main task was the distribution of the influence of the Roman curia in Rus'. It was founded two monastic orders for the realizing of this problems – Franciscans (Ordo Fratrum Minorum – OFM) and Dominicans (Ordo Fratrum Preadicatorum – OP).

The organizing of the activity of the Franciscans in Rus' during 30th. XIIIth was showed in the sources not very well. There were a documents of the Order from the XVII – XIXth and the narrative tradition from the XVIth. The appearance of the first Franciscans in Rus' could be between 1234 – 1236, but the Mongol invasion destroyed their organization in 1237 – 1241.

The reconstruction of the activity of the fraters from Order was in 1245. The Pope Innocent IV wounted to set the diplomatic relations with the Mongols. The official delegation of the Pope was sent from Lion in April 1245. The delegation had leaded the monk from the Franciscan Order Iohannes Plano de Carpini. He got the contacts with duxes Romanoviches in Volhyn' and with Suzdalian Princes. The Franciscan Willermus de Rubruquis was the legate to the Horde from the King of France Lodovic IX during 1253 – 1255th. It was the good beginning for the next Franciscans missions in Rus' and to the Mongols.

The Pope Alexander IV gave the special privileges to all, who had moved to the lands of pagans, Greece, Ruthenians and other nations of the East. Two individual Franciscans Vicariate were founded in these lands during 1279 – 1283th and 1286 – 1287th. So, there were the attempts of the organizing of the Franciscans Missions and administrations in Rus' and in the Golden Horde during the secong half of the XIIIth.

The next privileges were gave to Franciscans, which preached in the land of Ruthenians, Tatars, Saracens and other nations from the East in 1291, 1307, 1318 and 1321th. For example, it was founded the Ruthenian Vicariate of the Order between 1345 – 1370th. Before that the Popes Urban V and Gregorius XI had gave to Franciscans a new privileges in 1369 and 1370th. The monks from the Ruthenian Vicariate had make the individual Vicariate «Societas fratrum peregrinantium propter Christum inter gentes», received the considerable missionary privileges.

The Pope Gregorius XII had appointed a single manager of the Franciscans Missions for the three Vicariates of the East, North and Rus' in 1410. It was the fr. Michal de Monteurico. This fact was a single in all Franciscans history. Before the reform in the Order of Franciscans all

missioners from the all Vicariates were canceled and connected to the permanent Provincials. For example, the Lviv Custodia entered into the Polish-Czechs Provincial and the Moldavian Custodia connected with another Vicariates of Tatars into the East Provincial.

**Володимир Стефанишин/Volodymyr Stefanyshyn
(Івано-Франківськ/Ivano-Frankivs'k, Україна/Ukraine)**

Відновлення влади Романовичів у Галичині й на Волині у пост-монгольський період

Під час навали монголів 1239 – 1242 рр. Данило Романович перебував в Угорському королівстві, а пізніше – в Мазовії. Одержавши звістку про відхід кочівників із власних володінь, він спробував повернутися додому. Однак, уже в перше ж на шляху місто – Дорогочин його не пустив місцевий урядовець.

При просуванні в напрямку Берестя, Романовичів чекали наступні несподіванки. Місцеве боярство повністю перебрало владу в Галичині. Так, у Бакоті та Коломийській волості укріпився Доброслав Суддич «попів внук», що панував, за словами літопису, мов князь, а в Перемишльському гірському краї владу до своїх рук прибрав боярин Григорій Васильович.

Романовичам був потрібний час, щоб зібрати військо й наново утвердити свою владу в державі, однак після монгольського погрому це було зробити вкрай важко. Князям довелося діяти як військовими, так і дипломатичними методами. Зокрема в 1241 р. було організовано кампанію проти бунтівної болохівської знаті, яка прагнула за допомогою Орди вийти з-під протекції братів-князів. Результатом походу було зруйнування міст Деревич, Губин, Кобуд, Кудингородець, Божський, Дядків. Після повернення з Угорщини татари відновили тут своє панування. Остаточо відновити владу в пониззі Дністра Романовичам вдалося тільки в середині 50-х рр. XIII ст.

Уже взимку 1242 р. між держателями окремих галицьких земель Доброславом Суддичем і Григорієм Васильовичем мав місце конфлікт, який волинські володарі вирішили шляхом, очевидно, ув'язнення обох бояр.

Остаточною перемогою над боярською опозицією, що постійно виступала проти своїх сюзеренів, можна вважати Ярославську битву 17 серпня 1245 р.

Восстановление власти Романовичей в Галичине и на Волини в постмонгольський період

Во время нашествия монголов в 1239 – 1242 гг. Даниил Романович находился в Венгерском королевстве, а позже – в Мазовии. Получив известие об уходе кочевников из собственных владений, он попытался вернуться домой. Однако, уже в первый же на пути город – Дорогочин – его не пустил местный чиновник.

Двигаясь дальше в направлении Берестя, Романовичей ждали следующие сюрпризы. Местное боярство полностью взяло власть в Галичине. Так, в Бакоте и Коломыйской волости укрепился Доброслав Суддич, «попов внук», господствовавший, по словам летописи, как князь, а в Перемишльском горном крае власть в свои руки прибрав боярин Григорий Васильевич.

Романовичам требовалось время, чтобы собрать войско и заново утвердить свою власть в государстве, однако после монгольского погрома это было сделать крайне трудно. Князьям пришлось действовать как военными, так и дипломатическими методами. В частности в 1241 г. было организовано кампанию против мятежной болоховской знати, которая стремилась с помощью Орды выйти из-под протекции братьев-князей. Результатом похода было разрушение городов Деревич, Губин, Кобуд, Кудингородець, Божский, Дядков. После возвращения из Венгрии татары возобновили здесь свое господство.

Окончательно восстановит власть в низовьях Днестра Романовичам удалось только в середине 50-х гг. XIII в.

Уже зимой 1242 г. между держателями отдельных галичских земель Доброславом Суддичем и Григорием Васильевичем имел место конфликт, который волинские властители решили путем, очевидно, заключения обох бояр в тюрьму.

Окончательной победой над боярской оппозицией, постоянно выступавшей против своих сюзеренов, можно считать Ярославскую битву 17 августа 1245 г.

Odnowienie władzy Romanowiczów w ziemi Halickiej i na Wołyniu po najedzie mongolskim

W czasie najazdu mongolskiego w latach 1239 – 1242 Daniel Romanowicz przebywał w królestwie Węgierskim, a potem na Mazowszu. Otrzymaawszy wiadomość o odejściu koczowniców z jego ziem, książę spróbował wrócić do swych posiadłości. Jednak, już pierwsze miasto na jego powrotnej drodze – Drohiczyn – zamknęło przed nim swą bramę. Z podobną sytuacją Romanowicz spotkał się w ziemi Halickiej – spod władzy księcia uwolniła się: Bakota; Kołomyja, w której umocnił się Dobrosław Suddicz; ziemia Przemyska, gdzie sprawował rządy bojar Grzegorz Wasylewicz.

Romanowiczom potrzebny był czas na zebranie wojska i ponowne poszerzenie swej władzy na wcześniej należących do nich ziemiach. Jednak po najeździe mongolskim nie było to proste zadanie. Książęta zmuszeni byli korzystać zarówno z militarnych jak i dyplomatycznych sposobów. Już w 1241 roku Romanowicze zorganizowali wyprawę przeciwko Bołochowcom, liczącym na to, że z pomocą Ordy wyjdą spod władzy książąt hakicko-wołyńskich. Wynikiem tej wyprawy było zdobycie miast Derewycz, Hubyn, Kobud, Kudynhorodec, Bozsk, Diadków. Po powrocie z Węgier Mongołowie wznowili tutaj swe panowanie i Daniel wraz z Wasylkiem znowu stracili kontrolę nad tym regionem. Zdołali podporządkować sobie te ziemie dopiero w połowie lat 50-tych XIII w.

Podobnie przedstawiała się sytuacja na Poniziu. Już zimą 1242 roku między przywódcami miejscowych bojarów – Dobrosławem Suddiczem oraz Grzegorzem Wasylewiczem – wybuchł konflikt, który wykorzystali Romanowicze. Synowie Romana Mściśławowicza uwięzili obu możnowładców i wznowili swe panowanie nad Poniziem.

Za ostatni etap walk Romanowiczów z buntowniczymi możnowładcami, można uważać zwycięską, dla Daniela i Wasylka, bitwę pod Jarosławem (17 Sierpnia 1245 r.).

Tłumaczenie z rosyjskiego: Magdalena Frączek

The renovation of the power of Romanoviches in Galithia and Volhyn' in the post-Mongolian period

The dux Danylo Romanovich was in Hungary and Mazovia in the time of the Mongol invasion 1239 – 1242. He attempts to return to home, after the receiving the news of the passing of the nomads in the Steppes. But the local government official did not dropp just in the first town on his wide Drohichyn.

The boyars took over the power in the lands, for example in Berestya. In particular, Dobroslav Suddich «the grandson of pope» had strengthened in Bakota and Kolomyia, but Grygoriy Vasylkovich, such a Prince, had mastered the Peremyshlian mountain land.

Romanoviches needed in time to organize a new army for the consolidation of the power in the state, but it was very difficult to to after the Mongolian invasion. The duxes used the diplomatic and military methods. For example, Romanoviches organized in 1241the campaign against the Bolochovia nobilities, which supported the Mongols. As a results the towns Derevych, Kobud, Gubyn, Kudynyorodets, Bozhskyy Dyadkiv were destroyed. Finally Romanoviches renovated the power in Ponyzzia only in the middle of the 50th. XIIIth.

The conflict between Dobroslav Suddich and Grigoriy Vasilkovich took place in winter 1242. It was the good moment for Prince Daniel, which shut their in the time of misunderstanding between Dobroslav and Grygoryi.

The battle near Yaroslav on 17 August 1245 was the last victory over the galithian boyars opposition.

*Олена Тяніна/Olena Tianina
(Москва/Moskow, Росія/Russia)*

Элементы языческой культуры в Новгороде у второй половине XIII – XIV ст. (за археологическими данными)

Колекція предметів поганського культу XIII – XIV ст. з Великого Новгорода відображає не тільки один із аспектів міської духовної культури цього періоду, але і складну етнокультурну ситуацію в Новгородській землі, в тому числі пов'язану з монгольською навалою на суміжні руські території. Друга половина XIII ст. характеризувалася для Новгорода поширенням окремих предметів поганського культу, інтерес до яких зберігався і в наступному столітті.

Серед предметів, пов'язаних з язичницькими віруваннями, які отримали широку популярність у цей час, виділяються «громові знаряддя» – неолітичні сокири і стріли. Їх шанували в загальноєвропейській традиції як зброю Бога-Громівника і були традиційним предметом поганського культу в Новгороді, добре відомим у попередній період (X – XII ст.).

Про збереження цirkumbaltійського культурного простору, частиною якого Новгород став у дохристиянську епоху, говорить поширення в XIV ст. так званих «кулястих наверх» або «обрядових жезлів». Повні аналоги цих дерев'яних предметів знайдені при розкопках литовських міст Кернаве і Вільнюса, де вони датуються тим же часом.

Навпаки, порожнисті шумливі коники-амулету були новою категорією предметів, що знайшла відображення в язичницькій культурі Новгорода лише в XIII – XIV ст. Вони мали фінно-угорське походження і появились в Новгородській землі, ймовірно, з Костромського Поволжя. Друга половина XIII ст. була часом, коли «мода» на ці амулету приходить у місто із сільської округи. Поширення коників-амулетів може свідчити про міграцію населення з Північно-Східної Русі в Новгородську землю, викликане монгольською навалою.

Комплекс знахідок предметів поганського культу показує, що дохристиянські традиції в XIII – XIV ст. не втрачалися, а продовжували розвиватися і навіть поповнюватися новими елементами. Язичницька культура була присутня в житті Новгорода як у формі магичних знань, так і в обрядовій практиці. Найбільшу популярність у цей час отримують культові предмети зі складною семантикою, що відображала відразу кілька аспектів міфологічних і магичних уявлень новгородців. Фіксуються перші ознаки формування релігійного синкретизму (так званого «двовірства») – системи світоглядів, що включали в себе як язичницькі, так і християнські елементи. Про це говорять окремі знахідки предметів, які поєднали язичницьку і християнську символіку.

Элементы языческой культуры в Новгороде во второй половине XIII – XIV вв. (по археологическим данным)

Коллекция предметов языческого культа XIII – XIV вв. из Великого Новгорода отражает не только один из аспектов городской духовной культуры этого периода, но и сложную этнокультурную ситуацию в Новгородской земле, в том числе связанную с монгольским нашествием на сопредельные русские территории. Вторая половина XIII в.

характеризовалась для Новгорода распространением отдельных категорий предметов языческого культа, интерес к которым сохраняется и в последующее столетие.

Среди предметов, связанных с языческими верованиями, которые получили широкую популярность в это время, выделяются «громовые орудия» – неолитические топоры и стрелы. Они почитались в общеиндоевропейской традиции как оружие Бога-Громовника и являлись традиционным предметом языческого культа в Новгороде, хорошо известным в предшествующий период (X – XII вв.).

О сохранении цirkumbaltійського культурного пространства, частью которого Новгород стал в дохристианскую эпоху, говорит распространение в XIV в. так называемых «шаровидных наверх» или «обрядовых жезлов». Полные аналогии этим деревянным предметам найдены при раскопках литовских городов Кернаве и Вильнюса, где они датируются тем же временем.

Напротив, полые шумящие коники-амулету были новой категорией предметов, нашедшей отражение в языческой культуре Новгорода лишь в XIII – XIV вв. Они имели фінно-угорское происхождение и появились в Новгородской земле, вероятно, из Костромского Поволжя. Вторая половина XIII в. является временем, когда «мода» на эти амулету приходит в город из сельской округи. Распространение коников-амулетов может свидетельствовать о миграции населения из Северо-Восточной Руси в Новгородскую землю, вызванное монгольским нашествием.

Комплекс находок предметов языческого культа показывает, что дохристианские традиции в XIII – XIV вв. не утрачиваются, а продолжают развиваться и даже пополняться новыми элементами. Языческая культура присутствовала в жизни Новгорода как в форме магических знаний, так и в обрядовой практике. Наибольшую популярность в это время получают культовые предметы со сложной семантикой, отражавшей сразу несколько аспектов мифологических и магических представлений новгородцев. Фиксируются и первые признаки формирования религиозного синкретизма (так называемого «двоеверия») – системы мировоззрений, включавших в себя как языческие, так и христианские элементы. Об этом говорят отдельные находки предметов, сочетавших языческую и христианскую символику.

Elementy kultury pogańskiej w Nowogrodzie od drugiej połowy XIII do XIV wieku (na podstawie danych archeologicznych)

Zbiór elementów kultu pogańskiego z XIII i XIV wieku z Wielkiego Nowogrodu odzwierciedla nie tylko jeden z aspektów kultury duchowej tego okresu, ale również złożoną sytuację etniczno-kulturową na ziemiach Nowogrodu, zawierającą powiązania z inwazją mongolską na pobliskie tereny Rusi. Druga połowa XIII wieku upłynęła pod znakiem popularyzacji poszczególnych elementów kultu pogańskiego, zainteresowanie którym nie słabło w kolejnym stuleciu.

Wśród przedmiotów powiązanych z wierzeniami pogańskimi, które stały się bardzo popularne w tym okresie, znaleźć można «bronie-gromy», tj. neolityczne toporki i strzały. Były one czczone powszechnie w tradycji indoeuropejskiej jako bronie, które należały do Boga-Pioruna. Już w X – XII wieku były one znane jako przedmioty kultu w Nowogrodzie.

Popularyzacja tzw. «okrągłych galek» czy «rytualnych lasek» w XIV stuleciu wskazuje na przetrwanie nadbałtyckiej przestrzeni kulturowej, która sięgała Nowogrodu w epoce przedchrześcijańskiej. Kompletnie analogie do tych drewnianych przedmiotów zostały znalezione podczas prac w litewskich miastach Kiernowie i Wilnie, które są datowane na ten sam okres.

Z drugiej strony, wydające pusty dźwięk końskie amulety reprezentowały nową kategorię przedmiotów, które występowały w pogańskiej kulturze Nowogrodu tylko w XIII i XIV wieku. Miały one ugrofińskie pochodzenie i dotarły do Nowogrodu drogą lądową, prawdopodobnie z Kostromy wzdłuż Wołgi. Druga połowa XIII wieku była okresem, gdy moda na te amulety dotarła do miasta z wiejskiej okolicy. Przeniesienie końskich amuleatów może być dowodem na

migrację ludności z północnowschodniej Rusi do Nowogrodu, która była spowodowana najazdem mongolskim.

Znaleziska związane z kultem pogańskim wskazują na to, że przedchrześcijańskie tradycje w XIII i XIV wieku nie zaginęły, a nawet były kontynuowane i zostały wzbogacone o nowe elementy. Pogańska kultura była obecna w życiu nowogrodzkiej ludności zarówno w formie wiedzy magicznej, jak i praktyki obrzędowej. Przedmioty ze złożonym znaczeniem semantycznym symbolizującym wiele aspektów mitologicznych i magicznych były najpopularniejsze wśród mieszkańców. Pierwsze znaki formowania się religijnego synkretyzmu (tzw. podwójnej wiary) pojawiły się jako system światopoglądowy zawierający zarówno pogańskie, jak i chrześcijańskie elementy. Jest to potwierdzone znaleziskami łączącymi symbolikę pogańską i chrześcijańską.

Тлумачення з англійського: Paweł Glinka

Elements of Pagan Culture in Novgorod in the second half of the XIIIth – XIVth centuries (according to the archeological data)

The collection of objects of pagan cult of the XIIIth – XIVth centuries from Veliky Novgorod reflects not only one of the aspects of city's spiritual culture of that period but also a complex ethno-cultural situation in the land of Novgorod as well, connected with Mongol invasion of the adjacent Rus' territories. The second half of the XIIIth century was characterized by a spread of particular categories of objects of pagan cult, the interest in which was preserved in the next century.

Among the items connected with pagan beliefs, which became widely popular in that time, there are the «thunder weapons» i.e. Neolithic axes and arrows. They were worshipped in general in Indo-European tradition as the weapons of the Thunder-God and were well known traditional objects of pagan cult in Novgorod in the previous period (Xth – XIIth c.).

The spread of the so called «spherical knobs» or «ritual rods» in the XIVth century is the indicative of the preservation of the Circum-Baltic cultural area which included Novgorod in the pre-Christian era. The complete analogies to those wooden items were found in the course of excavations in the Lithuanian cities of Kernavė and Vilnius where they are dated for the same time.

On the other hand, the hollow noise-emitting horse-amulets represented a new category of items which appeared in the pagan culture of Novgorod only in the XIIIth – XIVth c. They were of Ugro-Finn origin and came to Novgorod by land, probably, from Kostroma land along the Volga River. The second half of the XIIIth century was a time when the fashion for those amulets came to the city from the rural neighborhood. The spread of the horse-amulets may evidence the migration of population from the North-Eastern Rus' to Novgorod land, which was caused with Mongol invasion.

The set of findings of pagan cult items shows that the pre-Christian traditions in the XIIIth – XIVth centuries were not lost, but rather continued and their development was even supplemented with new elements. Pagan culture was present in the life of Novgorod both in the form of magical knowledge and in the ritual practice. Items with complex semantic meaning of a number of aspects of mythological and magical perceptions dwellers were the most popular among the Novgorod dwellers. The first signs of the religious syncretism (the so-called dual faith) formation appeared as a system of life philosophy, which included both pagan and Christian elements. It is evidenced with the findings of items combining Pagan and Christian symbolism.

*Кристина Фьодоровайте/Christina Fiodorovaitė
(Kaunas/Kaunas, Lumsa/Lithuania)*

Татарський фактор у Південно-Західній Русі в другій половині XV ст. у світлі Литовської Метрики

У XV ст. землі Південно-Західної Русі знаходилися під владою Великого Литовського Князівства, зберігаючи місцеву адміністративну систему. У той же час ці території перебували під впливом татар, що мешкали по сусідству.

Татарський фактор уже досліджували в історіографії – наприклад проблеми «людей Симеона» або ярликів, одержуваних великими литовськими князями від татар. Але це були в значній мірі односторонні розробки, які не давали глибокого аналізу «татарської проблеми» в той період. Тільки беручи до уваги Литовську Метрику, ми будемо в змозі усвідомити, що татарський фактор був виключно важливий на кожному суспільному щаблі – від загальнодержавного до регіонального чи локального.

Татарский фактор в Юго-Западной Руси во второй половине XV в. в освещении Литовской Метрики

В XV в. земли Юго-Западной Руси находились под властью Великого Литовского Княжества, сохраняя местную административную систему. В то ж самое время эти территории находились под влиянием соседствующих с ними татар.

Татарский фактор уже исследовался в историографии – например, проблемы «людей Симеона» или ярлыков, получаемых великими литовскими князьями от татар. Но это были в значительной степени односторонние разработки, которые не давали глубокого анализа «татарской проблемы» в тот период. Только принимая во внимание Литовскую Метрику мы будем в состоянии в целостности понять, что татарский фактор был исключительно важен на каждой ступени – от общегосударственной до региональной или локальной.

Перевод с английского: Магдалена Фрончек

Czynnik tatarski w południowo-zachodniej Rusi w drugiej połowie XV wieku według Metryki Litewskiej

W XV wieku ziemie Południowo-Zachodniej Rusi znajdowały się pod władaniem Wielkiego Księstwa Litewskiego, zachowując przy tym lokalne struktury administracji. W tym samym czasie tereny te były pod wpływem sąsiadujących z nimi obszarów zamieszkanymi przez Tatarów.

Czynnik tatarski był już przebadany przez historiografię, np. sprawa «ludzi Siemiona», czy też jarłyków wydawanych Wielkim Książętom Litwy, ale były to w dużej mierze badania jednostronne, które nie pozwoliły na głębsze spojrzenie na «kwestię tatarską» w tym okresie. Przyglądając się *Metryce Litewskiej* w całości, będziemy w stanie zrozumieć, że czynnik tatarski odgrywał znaczącą rolę na każdym szczeblu – od państwowego do regionalnego lub lokalnego.

Тлумачення з англійського: Paweł Glinka

Tartar factor in the South-Western Rus' in the second half of the XVth century according to the Lithuanian Metrica

During the XVth century the lands of the South-Western Rus' were ruled by the Grand Duchy of Lithuania, with the local governmental structures, but at the same time influenced by the neighbouring Tartars. Tartar factor has already been researched by historiography, for example the

issue of «Semion's people», or the yarlyks issued to the grand dukes of Lithuania, but these are fairly one-sided researches, which do not allow to look deeper into the tartar factor during this period. Only when the Lithuanian Metrica is taken into account in its entirety and as a whole we can understand that tartar factor was especially relevant and influential to life at all levels – from the state to regional or local levels.

*Ельжбета Цукер/Elżbieta Sukier
(Краків/Krakow, Польша/Poland)*

Візантійські зразки Київського Псалтиря

Київський Псалтир (Санкт-Петербург, Російська Національна Бібліотека, ОЛДП Ф.6), згідно з коло фоном, був написаний у 1397 р. в Києві протодияконом Спиридоном і є наразі найбільш раннім руським Псалтирем серед декількох відомих східно-християнських псалтирів з мініатюрами на полях, що утворюють тексти псалмів або коментарі до них. До пізніших російських псалтирів, які ілюстровані таким же чином, належать *Углицький Псалтир* від 1485 р. і *Годуновський Псалтир* з рубежу XVI і XVII ст. Прообрази руських псалтирів треба шукати серед візантійських псалтирів IX – XIV ст., з яких збереглося до тепер дев'ять екземплярів.

У доповіді аналізуються мініатюри до псалмів 22 [21], 13-19 *Київського Псалтиря* і мініатюри в його візантійських зразках. Серед них: Представлення Христа, оточеного чоловіками з головами псів; Христа, оточеного чоловіками з головами биків; сцени *Прибиття до хреста* і *Розподіл одягу*. Помітна схожість мініатюр *Київського Псалтиря* і візантійських кодексів показує, що руський майстер міг використовувати візантійські мініатюри як зразки, спираючись на ті ж, що й у візантійських кодексах, коментарі, відомі ще з V ст. Феодорита Кирського й Исихії (Гесихії) з Єрусалима. Мініатюри *Київського Псалтиря* до псалмів 22 [21], 13-19 особливо нагадують ілюстрації *Хлудовського Псалтиря* з IX ст. (Москва, Міський Історичний Музей, 129 Д), *Лондонського Псалтиря* з 1066 р. (Британська Бібліотека, Add. 19352) і *Псалтиря Барберіні* з XI ст. (Ватиканська бібліотека, Ms. Barb. Graec. 372). У *Київському Псалтирі* та в згаданих візантійських псалтирях у всіх аналізованих мною місцях спостерігаємо майже ідентичні сцени.

Византийские образцы Киевской Псалтыри

Киевская Псалтырь (Санкт-Петербург, Российская Национальная Библиотека, ОЛДП Ф 6), согласно колофону, была написана в 1397 г. в Киеве протодиаконом Спиридоном и является наиболее ранней русской псалтырью среди нескольких сохранившихся восточно-христианских псалтырей с миниатюрами на полях, образующих тексты псалмов или комментарии к ним. К позднейшим русским псалтырям, которые иллюстрированы таким же образом, принадлежат *Углицкая Псалтырь* с 1485 г. и *Годуновская Псалтырь* с рубежа XVI и XVII вв. Первообразцы русских псалтырей надо искать среди византийских псалтырей IX – XIV вв., из которых сохранилось девять экземпляров.

В докладе анализируются миниатюры к псалмам 22 [21], 13-19 *Киевской Псалтыри* и миниатюры в её византийских образцах. Среди них: Представление Христа, окруженного мужчинами с головами псов; Христа, окруженного мужчинами с головами быков; сцены *Прибития к кресту* и *Дележа одежды*. Большое сходство миниатюр *Киевской Псалтыри* и византийских кодексов показывает, что русский мастер мог использовать византийские миниатюры как образцы, опираясь на те же, что и в византийских кодексах, комментарии, подходящие еще с V в., среди них Феодорита Кирского и Исихии (Гесихии) из Иерусалима. Миниатюры *Киевской Псалтыри* к псалмам 22 [21], 13-19 особо напоминают иллюстрации *Хлудовской Псалтыри* с IX в. (Москва, Городской Исторический Музей, 129 Д), *Лондонской Псалтыри* с 1066 г. (Британская Библиотека, Add. 19352) и *Псалтыри Барберини* с XI в.

(Ватиканская библиотека, Ms. Barb. Graec. 372). В *Киевской Псалтыри* и в упомянутых византийских псалтырях во всех анализируемых мною местах наблюдаем почти идентичные сцены.

Перевод с польского: Магдалена Фрончек

Bizantyńskie wzorce Psałterza Kijowskiego

Psałterz Kijowski (Petersburg, Rosyjska Biblioteka Narodowa, OLDP F6), zgodnie z kolofonem, napisany w 1397 r. w Kijowie przez protodiakona Spirydiona, jest najwcześniejszym ruskim psalterzem w grupie kilkunastu zachowanych psalterzy wschodnio-chrześcijańskich z miniaturami na marginesach, w których miniatury obrazują teksty psalmów lub stanowią do nich komentarz. Do późniejszych psalterzy ruskich ilustrowanych w ten sposób należy *Psałterz Uglicki* z 1485 r. i *Psałterze Godunowskie* z przełomu XVI i XVII ww. Pierwowzorów psalterzy ruskich należy szukać wśród psalterzy bizantyńskich z IX – XIV ww., z których do dziś przetrwało dziewięć egzemplarzy.

W referacie zanalizowano miniatury do ps. 22 [21], 13–19 w *Psałterzu Kijowskim* i w jego bizantyńskich poprzednikach, wśród nich przedstawienia Chrystusa otoczonego przez mężczyzn z głowami psów, Chrystusa otoczonego przez mężczyzn z rogami byków, sceny *Przybitcia do krzyża* i *Rozdzielenia szat*. Duże podobieństwo miniatur *Psałterza Kijowskiego* i kodeksów bizantyńskich wskazuje, że twórca ruski mógł traktować ilustracje bizantyńskie jako wzory, opierając się na tych samych komentarzach, pochodzących jeszcze z V w., m. in. Teodoretę z Cyru i Hezychiusza z Jerozolimy. Miniatury *Psałterza Kijowskiego* do ps. 22[21], 13-19 szczególnie przypominają ilustracje w *Psałterzu Chludowa* z IX w. (Moskwa, Miejskie Muzeum Historyczne, 129 D), w *Psałterzu Londyńskim* z 1066 r. (British Library, Add. 19352) i w *Psałterzu Barberinich* z XI w. (Biblioteka Watykańska, Ms. Barb. Graec. 372). W *Psałterzu Kijowskim* i w wymienionych psalterzach bizantyńskich niemal te same sceny zamieszczone są we wszystkich omawianych przeze mnie wersach ps. 22[21].

Byzantine forerunners of the Kiev Psalter

The Kiev Psalter (Saint Petersburg, National Library of Russia, cod. F), according to colophone, was written in 1397 in Kiev by protodiacon Spirydion. It is the earliest Russian psalter in the group of several Orthodox psalters with illustrations on the margins, illustrating or commenting the psalm's verse. Later Russian psalters illustrated in such a way are *the Uglich Psalter* from the year 1485 and so called *Godunov Psalters* from the turn of the XVIth and XVIIth centuries. The forerunners of Russian psalters can be found among nine existing byzantine psalters from the XIth – XIVth centuries.

The miniatures for ps. 22 [21], 13–19 in *the Kiev Psalter* and in its byzantine precursors were described and analysed in the article. Among them there were the depictions of Christ surrounded by dog-headed men, Christ surrounded by men with bulls' horns, *Christ nailed to the cross*, *Soldiers dividing the Christ's cloths*. A great similarity between illustrations of Russian and byzantine manuscripts can serve as the evidence, that Russian copyist may have treated byzantine illustrations as the models and accept the same comments from the Vth century (for ex. Theodoretus Cyrensis and Hesychius from Jerusalem). The miniatures of *Kiev Psalter* especially resemble the illustrations in *Chludov Psalter* from the IXth century (Moscow, State Historical Museum, 129 D), *London Psalter* from the year 1066 (British Library, Add. 19352) and *Barberini Psalter* from the XIth century (Vatican Library, Ms. Barb. Gr. 372). All verses concerned here are illustrated by the similar miniatures in these four psalters.

**Дипломатичні місії посла імператора Фрідріха III Миколи фон Поплау
до Великого Московського князя Івана III**

Період правління Івана III Васильовича (1462 – 1505) був часом, коли Велике Московське князівство починає вести активну дипломатичну діяльність на міжнародній арені. Одночасно воно стає об'єктом інтересу іноземних государів і монархів Західної Європи як рівноправний партнер у політичних справах і військових союзах.

У своєму виступі я представлю одну з перших, починаючи від XII ст., дипломатичних місій імператора Священної Римської імперії в руські землі, а одночасно першу місію імператора, спрямовану до Великого Московського князя. Микола фон Поплау (Niclas von Popplau) – відомий також як Миколай з Попельова (Mikołaj z Popielowa) – був вроцлавським міщанином і походив з купецького середовища. Під час своєї служби при дворі імператора Фрідріха III він дослужився до лицарського звання й очолював посольства імператора до багатьох європейських монархів, про що бл. 1485 – 1486 рр. писав у своїй праці *Опис подорожі Миколи фон Поплау, лицаря родом з Вроцлава (Opis podróży Mikołaja von Popplau rycerza rodem z Wrocławia)*. У 1486 – 1487 рр. і в 1489 р. Микола здійснив дві подорожі до Москви як посол імператора до великого князя Івана III. Перша місія закінчилася повною невдачею, оскільки у Миколи не було офіційних повноважень від імператора. Друга поїздка була вже офіційною дипломатичною місією, яку можна вважати першою спробою нав'язати дипломатичні контакти між Священною Римською імперією і Великим князівством Московським. Крім того, вона передбачала укладення союзу, спрямованого проти домінації Ягеллонів у Центральній Європі. Хід і результати переговорів відомі нам завдяки звіту дяка Посольського Приказу Федора Куриціна.

Головну увагу в доповіді буде присвячено таким проблемам: причини місій, коротка біографія Миколи фон Поплау, хід і результати його посольств.

**Дипломатические миссии посла императора Фридриха III Николая фон Поплау
к Великому Московскому князю Ивану III**

Период правления Ивана III Васильевича (1462 – 1505) был временем, когда Великое Московское княжество начинает вести активную дипломатическую деятельность на международной арене. Одновременно оно становится объектом интереса иностранных государей и монархов Западной Европы как равноправный партнер в политических делах и военных союзах.

В своем выступлении я представлю одну из первых, начиная с XII века, дипломатических миссий императора Священной Римской империи в русские земли, а одновременно первую миссию императора, направленную к Великому Московскому князю. Николай фон Поплау (Niclas von Popplau) – известный также как Миколай из Попельова (Mikołaj z Popielowa) – был вроцлавским мещанином, походившим с купеческой среды. Во время своей службы при дворе императора Фридриха III он дослужился до рыцарского звания и стоял во главе посольств императора ко многим европейским монархам, которые ок. 1485 – 1486 гг. описал в своем труде *Описание путешествия Николая фон Поплау, рыцаря родом из Вроцлава (Opis podróży Mikołaja von Popplau rycerza rodem z Wrocławia)*. В 1486 – 1487 гг. и в 1489 г. Николай совершил два путешествия в Москву в качестве посла императора к великому князю Ивану III. Первая миссия окончилась полной неудачей, поскольку у Николая не было официальных полномочий от императора. Вторая поездка была уже официальной дипломатической миссией, которую можно считать первой попыткой навязать дипломатические контакты между Священной Римской империей и Великим Московским княжеством. Кроме того, она преследовала цель заключить союз,

направленный против доминации Ягеллонов в Центральной Европе. Ход и результат переговоров известны нам благодаря отчету дяка Посольского Приказа Федора Курицина.

Главное внимание в докладе будет посвящено таким проблемам: причины миссий, краткая биография Николая фон Поплау, ход и результаты его миссий.

Перевод с польского: Магдалена Фрончек

**Misje dyplomatyczne посла cesarza Fryderyka III, Niclasa (Mikołaja) von Popplau do
Wielkiego Księcia Moskiewskiego Iwana III**

Okres panowania Iwana III Wasylewicza (1462 – 1505) w Moskwie to czasy, gdy Wielkie Księstwo Moskiewski zaczyna prowadzić żywą działalność dyplomatyczną na arenie międzynarodowej. Jednocześnie samo staje się obiektem zainteresowań ówczesnych władców i monarchów Zachodniej Europy jako równoprawny partner w sprawach politycznych i sojuszach wojskowych.

W swoim wystąpieniu omówię jedną z pierwszych misji dyplomatycznych Cesarza Rzeszy Niemieckiej na ziemie ruskie od XII wieku, a zarazem pierwszą misję dyplomatyczną Cesarza Niemieckiego skierowaną do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Niclas von Popplau – znany także jako Mikołaj z Popielowa – był wrocławskim mieszczaninem, wywodzącym się z rodziny kupieckiej. W czasie swojej służby na dworze cesarza Fryderyka III dosłużył się wielu godności i tytułu rycerskiego, był posłem cesarskim na wielu ówczesnych dworach europejskich. Z wypraw tych pozostawił obszerną relację pt. *Opis podróży Mikołaja von Popplau rycerza rodem z Wrocławia*, spisaną ok. 1485/1486 roku. W latach 1486 – 1487 i 1489 odbył dwie misje dyplomatyczne do Moskwy jako poseł Cesarza do Wielkiego Księcia Iwana III, z czego pierwsza misja zakończyła się fiaskiem, gdyż sam Mikołaj nie posiadał pełnomocnictw cesarskich. Druga misja była już oficjalną misją dyplomatyczną, którą można uznać za pierwszą próbę nawiązania kontaktów dyplomatycznych oraz sojuszu między Rzeszą Niemiecką a Wielkim Księstwem Moskiewskim, skierowanym przeciwko dominacji Jagiellonów w Europie Środkowej. Dokładny przebieg rozmów i rokowań znamy dzięki relacji pozostawionej przez diaka Fiodora Kuricyna w Posolskim Prikazie.

Główną uwagę będę poświęcał takim zagadnieniom: geneza nawiązania wyżej wymienionych relacji oraz krótką biografią Mikołaja von Popplau, a także przebieg jego misji oraz jej skutki dla przyszłych relacji między tymi dwoma państwami.

**Diplomatic missions of Niclas (Nicholas) von Popplau,
the envoy of Emperor Frederick III, to the Grand Prince of Moscow Ivan III**

The reign of Ivan III Vasilyevich (1462 – 1505) in Moscow is the time when the Grand Principality of Moscow began to lead a vibrant diplomatic activity on the international stage. At the same time, it became the object of the interest of rulers and monarchs of the Western Europe as an equal partner in political and military alliances.

In my speech I'll discuss one of the first diplomatic missions of the Emperor of the German Reich to the Russian lands since the twelfth century and also the first diplomatic missions of the German Emperor addressed to the Grand Prince of Moscow. Niclas von Popplau – also known as Mikołaj z Popielowa – was a Wrocław bourgeoisie from the family of merchants. During his service at the court of Emperor Frederick III, he attained many ranks as well as knighthood, was the Emperor's envoy to many contemporary imperial courts of Europe, of which he left a rich account titled *«Description of the Travels of Nicholas von Popplau, a Knight from Wrocław»*, written around 1485/1486. In the years 1486 to 1487 and 1489 he completed two diplomatic missions to Moscow as an envoy of the Emperor to the Grand Prince Ivan III, of which the first mission was a complete fiasco, as Nicholas himself lacked the imperial powers. The second mission was already the official diplomatic mission, which may be regarded as the first attempt to establish

diplomatic relations and the alliance between the German Reich and the Grand Prince of Moscow, directed against the domination of the Jagiellonians in Central Europe. The exact course of the talks and negotiations are known from the account by the cleric Feodor Kuricyn in the Posolski Prikaz.

Mainly I'll speak about such topics as: the genesis of the establishment of the abovementioned relations, and the short biography of Nicolas von Popplau, as well as the course of his mission and its implications for future relations between the two countries.

*Лауринас Шедвидіс/Laurynas Šedvydis
(Kaunas/Kaunas, Lumea/Lithuania)*

Велике Литовське Князівство в період між змовою князів (1481) і захопленням Києва татарами (1482)

Під кінець XV в. Велике Литовське Князівство ввійшло в бурхливий період суспільних змін у внутрішньому житті держави при зовнішній загрозі з боку сусідів зі сходу і півдня – Великого Московського Князівства і Кримського ханства. Постійний конфлікт між різними магнатськими партіями, королем і рештками представників княжого стану у Великому Князівстві Литовському тривав протягом усього періоду правління Казимира Ягеллончика. Непорозуміння проявилися на повну силу в 1481 р., коли князі Слуцький і Гольшанський організували змову проти офіційного правителя, були арештовані і страчені в червні 1482 р. З іншого боку, в 1482 р. Кримське ханство почало війну проти Великого Литовського Князівства, завдавши йому серйозної воєнної поразки, а також удару по міжнародному престижу.

У своїй доповіді я спробую відповісти на питання: чи були змова князів у 1481 р. і захоплення Києва в 1482 р. частиною великого стратегічного геополітичного плану? Чи знайшли спільну мову і компроміс володарі Великого Литовського Князівства, Кримського ханства і князі з династії Гедиміновичів. Чи об'єдналися вони для реалізації спільної мети – ослаблення могутності та впливу Великого Московського Князівства? Чи вдалося створити удільні князівства на чолі зі змовниками проти Казимира Ягеллончика? Використовуючи джерела і компаративний підхід, постараюся показати паралелі між змовою князів у 1481 р. і бунтом М.Глинського в 1507 – 1508 рр., який, на мою думку, був останньою спробою опору княжого стану Великого Литовського Князівства утворенню держави з яскраво вираженим домінуванням магнатів.

Великое Литовское Княжество в период между заговором князей (1481) и захватом Киева татарами (1482)

Под конец XV в. Великое Литовское Княжество входило в бурный период общественных изменений во внутренней жизни государства и внешней угрозы со стороны соседей с востока и юга – Великого Московского Княжества и Крымского ханства. Постоянный конфликт между разными магнатскими партиями, королем и остатками княжеского сословия в Великом Княжестве Литовском продолжался на протяжении всего периода правления Казимира Ягеллончика, но в 1481 г. он проявил себя в полной силе, когда князья Слуцкие и Гольшанские организовали заговор против официального правителя, были арестованы и казнены в июне 1482 г. С другой стороны, в 1482 г. Крымское ханство начало войну против Великого Литовского Княжества, нанесло ему серьезное военное поражение, а также удар по международному престижу.

В своем докладе я попытаюсь ответить на вопросы: были ли заговор князей в 1481 г. и захват Киева в 1482 г. частью большого стратегического геополитического плана? Нашли ли общий язык и компромисс властители Великого Литовского Княжества, Крымского ханства и князья с династии Гедиминичей и объединились ли для реализации общей цели – ослабления могущества и влияния Великого Московского Княжества? Удалось ли создать

удельные княжества во главе с заговорщиками против Казимира Ягеллончика? Используя источники и компаративный подход, постараюсь показать параллели между заговором князей в 1481 г. и бунтом М.Глинского в 1507 – 1508 гг., который, по моему мнению, был последней попыткой сопротивления княжеского сословия Великого Литовского Княжества образованию государства с ярко выраженным доминированием магнатов.

Tłumaczenie z angielskiego: Paweł Glinka

Wielkie Księstwo Litewskie w okresie między spiskiem książęcym (1481) a tatarskim zdobyciem Kijowa (1482)

Pod koniec XV wieku Wielkie Księstwo Litewskie wchodziło w burzliwy okres zmian społecznych wewnątrz kraju i zagrożeń zewnętrznych ze strony sąsiadów ze Wschodu i Południa – Wielkiego Księstwa Moskiewskiego i Chanatu Krymskiego. Nieustanny konflikt między frakcjami magnackimi, królem i resztkami warstwy książęcej w Wielkim Księstwie Litewskim był widoczny podczas całego okresu rządów Kazimierza Jagiellończyka, ale w 1481 r. konflikt wybuchł z pełną mocą, gdy książęta Sluccy i Holszańscy uknuli spisek przeciw władcy, w wyniku czego zostali aresztowani i skazani za zdradę w czerwcu 1482 r. Z drugiej strony, Chanat Krymski rozpoczął kampanię przeciw Wielkiemu Księstwu Litewskiemu w 1482 r. i zadał znaczący cios potęgze wojskowej i prestiżowi Księstwa.

Czy spisek książąt w 1481 r. i złupienie Kijowa w 1482 r. były częścią większego, strategicznego planu geopolitycznego? Czy Wielkie Księstwo Moskiewskie, Chanat Krymski i resztki książąt z dynastii Giedymina znaleźli płaszczyznę porozumienia i sprzymierzyli się dla realizacji wspólnego celu – zmniejszenia potęgi i wpływów Wielkiego Księstwa Litewskiego i utworzenia udzielnych księstw dla spiskowców przeciw Kazimierzowi Jagiellończykowi? Wykorzystując źródła i komparatystyczne podejście przyjrzę się paralelom między spiskiem książąt w 1481 r. i rebelią Glińskiego z lat 1507 – 1508, a także przedstawię to wydarzenie jako ostatnią próbę postawienia się warstwy książęcej Wielkiego Księstwa Litewskiego państwu zdominowanemu przez magnatów.

Tłumaczenie z angielskiego: Paweł Glinka

Grand Duchy of Lithuania between the Conspiracy of Princes (1481) and the sack of Kiev (1482)

In the late XVth century Grand Duchy of Lithuania was entering a turbulent era of internal social changes and external military threats from its Eastern and Southern neighbors – Grand Duchy of Moscow and the Crimean Khanate. Constant conflict between factions of high nobility, the monarch and the remnants of the prince strata in Grand Duchy of Lithuania were representative of the entire reign of Casimir Jagiellonian, but in 1481 the conflict broke out with full force in Kiev, as the princes of Slutsk and Holshany conspired against the ruler, were caught and executed for treason in June 1482. On the other hand, the Crimean Khanate started the campaign against Grand Duchy of Lithuania in 1482 and struck a significant blow to the military power and prestige of the Duchy.

Were the Conspiracy of Dukes of 1481 and the sack of Kiev of 1482 the part of the larger geopolitical strategy? Did the Grand Duchy of Moscow, the Crimean Khanate and the remnants of the Gediminid princes find the common ground as unlikely allies in order to achieve their goals – to reduce the power and the influence of the Grand Duchy of Lithuania and to carve out the individual principalities for the conspirators against Casimir Jagiellonian? Using the sources and comparative approach we will look into parallels between the Conspiracy of Dukes of 1481 to the Glinkia's Rebellion of 1507 – 1508 and examine this event as the last stand of the prince strata of Grand Duchy of Lithuania against the state structure dominated by the high nobility.

Studia mediaevalia

Себастьян Хойнацький (Краків, Польща)

УДК 94(517.3)

ББК 63.3(5Мо)

ДЕСЯТКОВА СИСТЕМА ОРГАНІЗАЦІЇ МОНГОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА

Стаття присвячена еволюції змін в організації монгольської армії, започаткованих реформами Чингіс-хана. На підставі збережених джерел, перед усім «Таємної історії монголів», автор описує розвиток монгольських збройних формацій – від куренів до тюменів і мінгатів. Зроблено спробу пояснити систему набору на підставі перепису 1241 р. і показати вплив системи організації монгольської армії на середньовічне суспільство Монголії.

Ключові слова: монголи, Чингіс-хан, тюмен (*tümen*), мінгат (*mingat*), курієн (*kürijen*)
десятькова система

Попри незліченні публікації, що стосуються Монгольської імперії та різних аспектів її життя, серед істориків, які займаються вищезазначеними питаннями, не існує спільної думки про причини успіху її військової машини на полях битв¹.

Метою даної роботи є вивчення коренів, із яких згодом виросла чудова мілітаризована формація. Тому я спробую оглянути період боротьби Чингіс-хана, тоді відомого ще як Темуджин, за об'єднання Монголії. Це був час найважчих битв монголів, проте створена тоді організація війська діяла аж до розпаду Монгольської імперії. Час перших спроб Темуджина спочатку зберегти незалежність, а потім досягти панування над монголами – є складним для дослідника у зв'язку з невеликою кількістю джерел що збереглися².

Як відомо, Монгольська імперія охоплювала територію від Китаю до угорських степів. Для дослідника, який займається темою Монгольської імперії, це означає, що потрібно опрацювати матеріал на декількох, якщо не на десятках мов. Варто зазначити, що на сьогодні кращі публікації написані англійською мовою. Дві, недавно видані і перекладені на польську мову, це «Монголи та Захід» («Mongolowie i zachód»)³ і «Монгольська навала» («Najazdy Mongołów»)⁴. Особливої уваги заслуговує книга «Монгольська навала», яка представляє проблеми монгольського війська, а розділ, присвячений супротивникам, що міряються силами з монголами, є сенсаційним. Автор піднімає у ньому питання адаптації до різних підрозділів переможених супротивників. Також вагомим доробком є праця польського професора Станіслава Калужинського «Стародавні монголи» («Dawni Mongo-

¹ Тут перелічу тільки найважливіші роботи, див.: Craugwell R.J. The rise and fall of the second largest empire in history. – Beverly, 2010; Gumilow L. Śladami cywilizacji Wielkiego Stepu. – Warszawa, 1973; Kałużyński S. Imperium mongolskie. – Warszawa, 1970; Maroń J. Legnica 1241. – Warszawa, 2008; Morgan M. The Mongols. – Oxford 1986; Nicolle D., Korolkow W. Kałka. Najazd Mongołów Czyngis-chana na Ruś. – Kraków, 2008; Ostrowski D. Muscovy and the Mongole: Cross Cultural Influences on the Stepie Frontier. – N – Y., 1998; Ratchevsky P. Genghis-Khan: His Life and Legacy / Tłum. T.N. Hainig. – Cambridge, 1992; Vernadsky G. The Mongole and Russia. – New Haven, 1953; Разин Е. А. История военного искусства. – СПб., 1999. – Т.2.; Тарнбул С., Макбрайд А. Армии Монгольской империи. – М., 2003. Див. також посилання 2-5.

² Hartog de L. Czyngis-chan. Zdobywca świata / Przeł. A.Romanek, J.Man. – Warszawa, 2007. – S.38-59. Czyngis-chan. Życie, śmierć i zmartwychwstanie / Przeł. K. i P.Chojnaccy. – Warszawa, 2004 – S.56-85. Weseli-Ginter A., Weatherford J., Czyngis- chan / Przeł. D.Kozińska. – Warszawa, 2006 – S.73-127.

³ Jackson P. Mongolowie i zachód / Przeł. A.Kozaniecka. – Warszawa, 2007.

⁴ May T. Najazdy Mongołów / Przeł. J.Matys. – Warszawa, 2010.

łowie»)⁵. Дослідник, який вивчає історію монголів XIII ст., у цій книзі зосереджує увагу не лише на монгольській армії, а й на інших аспектах функціонування Монгольської імперії.

Основним джерелом для вивчення історії Монголії періоду її об'єднання Темуджином є «Таємна історія монголів»⁶. На жаль, вона не збереглася в автентичному вигляді. До теперішнього часу дійшла лише її транскрипція китайською мовою з другої половини XIV ст.⁷. Після припинення існування монгольської династії Чингизидів, нова китайська династія Мін (1368 – 1644) наказала переписати текст, перетворивши його на підручник монгольської мови⁸. Твір був призначений для внутрішнього користування, для цілей правлячого дому. Текст містить багато не відомих пізніше слів і граматичних структур. З цієї причини різні переклади відрізняються своєю інтерпретацією тексту⁹. Ще однією проблемою є те, що твір має риси й історичних хронік і епічних оповідей¹⁰. Незважаючи на вищезазначені недоліки, «Таємна історія монголів» є історичним джерелом, який описує події в хронологічному порядку, а починаючи з 1201 р., наводить також точні дати¹¹. Іншим важливим джерелом є опис подорожі папського посла Іоанна де Плано Карпіні до монголів під назвою «Історія монголів»¹². Карпіні вирушив з Ліона 16 квітня 1245 р. і повернувся туди 13 листопада 1247 р.¹³. Він був, зокрема, свідком інтронізації великого хана Гуюка¹⁴. В описі міститься досить широка характеристика усіх аспектів монгольського військового мистецтва. Для нас найціннішою є згадка про організацію війська. Важливим джерелом є «Книга про різноманітність світу» Марко Поло¹⁵. Автор тексту перебував у Китаї, яким монголи правили вже 17 років. Марко Поло був на службі в хана Хубілая, його відправляли з різними місіями у віддалені куточки світу¹⁶. Це цінна книга, написана не залежно від спогадів Карпіні у пізніший період. Більш того, Марко Поло намагався відтворити структуру монгольського командування. Цінну інформацію містить також перепис населення 1241 р.¹⁷.

Спочатку монгольське військо було організоване як *kürijen*, або коло¹⁸. Один *kürijen* налічував, імовірно, трохи більше двох тисяч воїнів. У «Таємній історії монголів» зберігся фрагмент тексту, що інформує про кількість *küreni*, яка була у Чингісхана в 1206 р.: «Коли Чингісхан отримав цю звістку, у нього в розпорядженні була сила з тринадцяти *küreni*, що складало три *tümeny*»¹⁹. Карпіні повідомляє, що один *tümen* налічував 10 тисяч воїнів²⁰, що не викликає застережень. Назва *kürijen* означає тип житла, призначеного для захисту від раптового нападу ззовні. У наш час це слово збереглося у вигляді *chüree* що означає «тин», табір, огорожа та монастир. Від нього походить українське слово «курінь»²¹. Ця адміністративно-військова одиниця складалась, як правило, з однієї родової групи, рідко – з двох менших.

⁵ Kałużyński S. Dawni Mongołowie. – Warszawa, 1983.

⁶ Tajna historia Mongołów / Tłum. S.Kałużyński. – Warszawa, 2005.

⁷ Ibid. – S.6.

⁸ Ibid. – S.8.

⁹ Ibid. – S.10.

¹⁰ Ibid. – S.11.

¹¹ Ibid. – S.13.

¹² Carpini J. di P. Historia Mongołów / Przeł. S.Młodecki // Spotkanie dwóch światów. Stolica apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów / Red. nauk. J.Strzelczyk. – Poznań, 1993 – S.116-222.

¹³ Ibid. – S.71-72.

¹⁴ Ibid. – S.72.

¹⁵ Polo M. Opisanie świata / Tłum. A.L. Czerny. – Warszawa, 1993.

¹⁶ Ibid. – S.22.

¹⁷ Англійський переклад див.: Hsiao Ch. The military Establishment of the Yuan Dynasty. – Cambridge, 1978 – S.72-124. Оригінальне видання джерела мені не вдалося знайти. Тут і далі цитую за його працею: May T. Najazdy Mongołów... – S.52.

¹⁸ Kałużyński S. Dawni Mongołowie... – S.260.

¹⁹ Tajna historia... – S.66.

²⁰ Carpini J. di P. Historia Mongołów... – S.141.

²¹ Kałużyński S. Dawni Mongołowie... – S.260.

Система організації *kürijeni* мала один суттєвий недолік. Вона поєднувала старі племінні відносини між татарами, кераїтами, найманами та онгутами²². Іншою незручністю була низька ефективність у випадку командування великою масою війська²³. Натомість нова система організації монгольського війська базувалась на десятковій системі. Карпіні пише: «...щоб десять чоловік на чолі з одним; і він, на наш погляд, називається десятником, десяти десятниками – один, який називається тисячником, десять тисячників, щоб очолював один, і цей підрозділ називається у них „темрява”»²⁴. Звичайно, що найбільшим підрозділом був раніше згаданий *tümen*. Використання слова «темрява» було результатом численних його перекладів, спочатку на мову турецьких команів та кашгарів, від слова *tuman* – туман. Таким чином виник російський переклад «тьма», тобто туман чи темрява. Сам Карпіні переклав цей термін на латинську як *tenebras* – темрява²⁵.

Прийняття десяткової моделі організації монгольського війська підтверджує також Марко Поло: «Їх військова організація є такою: знайте, що, коли татарський правитель йде у військовий похід, бере з собою сто тисяч вершників. Групує їх наступним чином: визначає командира кожної десятки, сотні, кожної тисячі та кожних десяти тисяч, так щоб кожен мав справу тільки з десятьма, і той, хто є вождем десяти тисяч, мав справу лише з десятьма людьми, і тисячник також, і сотник теж з десятьма. Кожен, як ви чули, несе відповідальність перед своїм командиром. І коли вождь десяти тисяч хоче відправити підрозділ, він звертається до полковників, командуючих десятьма тисячами, щоб кожен прислав йому тисячу людей; ті дають наказ тисячникам, які в свою чергу звертаються до сотників, останні викликають десятників, щоб доставили їм необхідну кількість солдатів. Кожен точно знає, що відбувається, чого дотримуватись і стільки виділяє воїнів. Тому, що всі надзвичайно слухаються наказів. Знайте, що стотисячний підрозділ називається тук [*tuk*], десятитисячний – томан [*toman*], а томани [*tomanu*] можуть ділитись на тисячі, сотні і десятки»²⁶. Для кращого розуміння Марко Поло називає військові підрозділи турецькими термінами – звідси *tuk* і *toman* (аналогі *tük* і *tümen*)²⁷.

Нами процитовано увесь цей довгий фрагмент, оскільки він містить багато важливої для нас інформації. По-перше, кількість у сто тисяч солдатів можна виставити лише в Китаї і вона не буде мати нічого спільного з армією кочових народів. Навіть якщо у військовий похід вислано військо, що налічує більше ста тисяч солдатів, то, безсумнівно, воно буде розділене й направлене за різними маршрутами²⁸. Ці окремі «корпуси» налічували, напевно, не більше, ніж тридцять тисяч²⁹. По-друге, Марко Поло, на відміну від Карпіні, зацікавився процесом видачі наказів. Цілком можливо, що він зауважив зв'язок між прозорістю видачі наказів та дисципліною. У мирний час та у час маршів для підтримки дисципліни цілком достатньо тілесних покарань, натомість на полі бою важливою є проста та прозора система організації, а значить – командування. По-третє, організація війська вимагає постійної приналежності солдат до підрозділів, що збільшує солідарність як усієї армії, так і окремих одиниць.

Назви підрозділів у монгольському війську звучать так: десять – харбан [*harban*], у множині – харбат [*harbat*]; сто – джаун [*džauun*], у множині – джаут [*džaut*]; тисяча – мінган [*mingan*], у множині – мінгат [*mingat*] і десять тисяч – тумен [*tümen*], у множині тумет [*tümet*]³⁰. Назви офіцерського корпусу звучали так, як і назви підрозділів, але з предикатом *ноян* [*nojan*], наприклад, десятник – харбан *ноян* [*harban nojan*]³¹. Наведений поділ війська не

²² Jackson P. Dawni Mongołowie... – S.78.

²³ Ibid. – S.261.

²⁴ Carpini J. di P. Historia Mongołow... – S.141.

²⁵ Ibid. – S.194.

²⁶ Polo M. Opisanie świata... – S.167.

²⁷ Ibid. – S.564.

²⁸ Kałużyński S. Dawni Mongołowie... – S.265.

²⁹ Ibidem.

³⁰ May T. Najazdy Mongołow... – S.56.

³¹ Kałużyński S. Dawni Mongołowie... – S.261-262.

був ідеєю, придуманою Чингіс-ханом. Уже в перших століттях нашої ери його застосували азійські гуни (хіонг-ну) [*Hiong-nu*]³². Приблизно в часи Чингіс-хана такий поділ використовували кітани та чжурчжени³³. Сам Темуджин, імовірно, перейняв його від свого першого вчителя військового мистецтва Тоорила, Он-хана кераїтів³⁴. Вважається, що Чингіс-хан реорганізував усе військо за десятковою системою після завоювання Кераїтського ханства³⁵. Також відомо, що десяткова система використовувалась існуючими раніше різного роду монгольськими конфедераціями³⁶, коли основним підрозділом був мінгат [*mingat*]³⁷. У «Таємній історії монголів» повідомляється, що на момент надання Темуджинові титулу хана, в 1206 р., монгольська армія налічувала 95 мінганів, що дає ймовірну кількість 95 тисяч солдатів, яка, однак, як можна припустити, в дійсності була меншою. Згадуються також перші командири цих підрозділів³⁸. Цікаво, що у цьому ж джерелі зустрічається назва тумен [*tümen*] ще перед походом Темуджина, Джамуки і Тоорила на меркітів, що відбувся до 1201 р.: «Я звідси вирушу у похід з двома туменами [*tümenami*] як праве крило. Молодший брат Джамука нехай вирушає в похід з двома туменами [*tümenami*] як ліве крило»³⁹. Монгольське військо було розділене на центр – гол [*gol*], праве крило – бараун гар [*baraun gar*] і ліве крило – джеун гар [*džeün gar*]. Пізніше було прийнято, що в центрі знаходились війська під безпосереднім командуванням Чингіс-хана, до правого крила належали мешканці західної частини імперії, а до лівого – східної⁴⁰. Повертаючись до тексту «Таємної історії монголів», хочу також зазначити, що він не містить ніякої інформації про кількість тих перших відомих туменів. У наступні роки ця цифра також не є певною. Номінально це мало б бути 10 тисяч воїнів, але в результаті різних втрат, ефективний склад тумену, як правило, становив близько 60%, тобто, близько 6 тисяч воїнів⁴¹.

Найбільшою перевагою десяткової системи організації війська було створення нових міжплемінних відносин, які замінили старі. Нова структура забезпечувала кращий контроль над підкореними племенами, а також служила засобом для їх реорганізації. Створення Хамаг монгол улус [*Qamuq Monggol Ulus*], одного монгольського народу, своєрідного надплемені, було спричинено розірванням старих родинних зв'язків між монголами, татарами, найманами і кереїтами⁴². Крім того, це було пов'язано з практикою призову воїнів підкорених племен до монгольського війська. Цікаво, що під час правління наступника Чингіс-хана – Удегея, під назвою татари, як називали монголів у ісламському світі і в Європі, політично ця назва була прийнята західними васалами⁴³. «Тепер ви татари, як і ми» – так звернувся до князя Данила Романовича хан Батий у 1246 р.⁴⁴.

Імовірно, що на десятковій системі базувався і призов. У іншому випадку було б нелогічно базувати військо, організоване на десятковій системі, на іншій системі призову⁴⁵. Є приклади з деяких районів Монгольської імперії (наприклад, сьогоdnішнього Ірану), призову одного воїна на 10 осіб. У той же час, у Китаї брали одного воїна на 20 жителів. Однак ця гіпотеза має також одне слабе місце. Ним є перший перепис населення Монгольської імперії в 1241 р. Згідно з ним кількість населення Монголії становила 723 910

³² Ibid. – S.261.

³³ Jackson P. Dawni Mongołowie... – S.80.

³⁴ May T. Najazdy Mongołow... – S.56.

³⁵ Kałużyński S. Dawni Mongołowie... – S.261.

³⁶ Jackson P. Mongołowie i zachód... – S.80.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Детали див.: Tajna Historia... – S.120-121.

³⁹ Ibid. – S.54.

⁴⁰ Kałużyński S. Dawni Mongołowie... – S.262.

⁴¹ May T. Najazdy Mongołow... – S.51.

⁴² Ibid. – S.56.

⁴³ Jackson P. Mongołowie i zachód... – S.78.

⁴⁴ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М.: Языки русской культуры, 1998, – Т.2. – Стб.807. Детальніше про це, див.: Nagimuj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264. – Kraków, 2011. – S.226-234.

⁴⁵ Аналогічну точку зору має Тімоті Мей: May T. Najazdy Mongołow... – S.52.

осіб, а особовий стан воїнів монгольського походження становив 97 575 осіб⁴⁶. Це дає 1 воїна на 7 осіб. Швидше за все, в такій бідній країні, як Монголія, єдиним способом швидкого збагачення була участь у військових походах і здобич. Це давало можливості соціального розвитку, особливо в період ранніх завоювань, оскільки з часом вони зникли у зв'язку з призначенням на керівні посади членів родини хана або нащадків раніше призначених на ці посади братів по зброї Чингіс-хана⁴⁷.

Звідси можна припустити, що до 1241 р. не було потреби організації системи призову. Така необхідність з'явилась після завоювання на півночі Китаю країни під назвою Дзінь. Тоді в полон потрапило усе військо, що складалося з китайців Хан, які формували піхотні підрозділи. Військо поділялося на три тумети і тридцять шість мінгатів. До 1235 р. ці підрозділи називали «Чорним військом» [Hei Chün]. Перші два призови китайського населення відбулися в 1236 та в 1241 рр., після чого чисельність «Чорного війська» зросла до 95 тисяч і його почали називати «Новим військом» [Hsin Chün]⁴⁸. У 1235 р. розпочалась війна з південно-китайською державою, яка від самого початку була пов'язана із серйозними проблемами. Варто відзначити, що її було завойовано тільки в 1276 р.⁴⁹. Таким чином, призов 1236 р., ймовірно, спричинений цими військовими діями, через що вперше призвано 1 воїна на 20 жителів.

Формуванням іншого характеру був кешіг [keszig], тобто охорона великого хана⁵⁰. У «Таємній історії монголів» читаємо: «Коли будуть приймати [у гвардію] синів командирів манганів, то нехай приходять з десятима товаришами і одним молодшим братом! Коли будуть приймати [у гвардію] синів сотників, то нехай приходять з п'ятьма товаришами і одним молодшим братом! Коли будуть приймати [у гвардію] синів десятників і синів простих людей, то нехай приходять з трьома товаришами і одним молодшим братом!»⁵¹. З наведеного вище уривка видно, що організація армії в десятковій системі знайшла відображення в структурі охорони або у гвардії особистої охорони. Читаємо про відправку своїх синів командирами підрозділів усіх рівнів. З цього випливає, що кешіг [keszig] був також свого роду «табором заручників». Другий фрагмент представляє іншу функцію особистої охорони – як школу для майбутніх чиновників: «Не потрібно [також] стримувати тих людей, які захочуть прийти до нас, щоб навчитись внутрішній службі з нашою особою!»⁵². Чисельність гвардії становила один тумен, тобто десять тисяч гвардійців⁵³.

Іншим формуваннями у монгольському війську, опис яких уже виходить за рамки цього тексту, були тамма [tamma] і церік [cerik] – територіально-військові підрозділи⁵⁴. В 1214 р. були створені корпус катапульт і корпус інженерів. Опис їх організації також вимагає ширшого підходу, що виходить за рамки цієї наукової праці⁵⁵.

На завершення хочу зазначити, що організація Чингіс-ханом монгольського війська за десятковою системою не носила виключно військовий характер. Його метою було розірвання старих племінних зв'язків і створення Хамаг монгол улус [Qamug Monggol Ulus] єдиного монгольського народу. Можливо, Чингіс-хан побачив переваги цієї системи на полі бою, де вона забезпечувала прозору систему командування та видачі наказів. Наразі не відомо, чи подібним чином організовувався призов. Дані перепису 1241 р. показують, що до цієї дати десяткова система призову могла бути ще не введена. Більш імовірно, що тільки після початку воєнних дій проти південно-китайської держави Сунг були організовані призови за десятковою системою.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Kałużyński S. Dawni Mongołowie... – S.263.

⁴⁸ May T. Najazdy Mongołów... – S.66.

⁴⁹ Ibid. – S.173.

⁵⁰ May T. Najazdy Mongołów... – S.57.

⁵¹ Tajna historia... – S.134.

⁵² Ibid. – S.135.

⁵³ Ibid. – S.136.

⁵⁴ May T. Najazdy Mongołów... – S.62-65.

⁵⁵ Ibid. – S.64-65.

This essay is devoted to the evolution of the changes in the organization of the Mongol army, initiated by the reforms of Genghis Khan. On the basis of the extant sources, primarily the «Secret History of the Mongols», the autor describes the development of the Mongolian armed units, originate from the kuren, the tumen and mingat. The attempt to explain the system of recruitment based on the census of 1241 and to show the influence system of the Mongol army organization in the medieval society of Mongolia.

Key words: Mongols, Genghis Khan, Tumen, mingat, kürijen, the decimal system.

Андрій Носенко (Івано-Франківськ)

УДК 94=161.2(045)«0/2»(470)(=1.4)/(=1.9)

ББК 63.3(2)42

ОБОРОНА РЯЗАНИ 16-21 ГРУДНЯ 1237 р., ЯК ЕПІЗОД ЗАХІДНОГО (КИПЧАЦЬКОГО) ПОХОДУ МОНГОЛІВ

У статті розглядається проблема протистояння руських князів (зокрема, Юрія Ігоровича Рязанського) монгольській навалі у 1237 р. Автор намагається співставити різні, часто суперечливі, джерельні дані й на їх основі окреслити загальну картину подій 16-21 грудня 1237 р. Зроблено спробу позбутися старих історіографічних кліше, характерних для радянського періоду розвитку історичної науки.

Ключові слова: Кипчацький похід, хан Бату, Рязань, князь Юрій Ігорович, «Повість про розорення Рязані Батием».

Західний (Кипчацький) похід монголів мав неабияке значення для Східної і Центральної Європи. Незчисленні орди кочівників, женучи перед своїм військом тисячі загонів військовополонених, розбивали одне за одним війська супротивників, що наважувались протистояти їм, знищували держави, підкорювали цілі народи. Західноєвропейські монархи жахалися самої думки, що монголи можуть з'явитись на їх східних кордонах. Руські літописці підкреслювали, що татар «придоша безчисленое множество, яко прѣзи травѣ поядающе¹. Жахливого удару зазнали Русь, Польща та Угорщина. З руських земель першою прийняла на себе удар Рязань.

Ще в 1207 р. Чингісхан направив свого найстаршого сина Джучі на завоювання племен, які жили північніше річки Селенги і в долині Іртиша, причому до складу улусу* Джучі були включені також землі Східної Європи, які ще потрібно було завоювати². Упродовж 1220 – 1224 рр. відбувся похід монголів на чолі з Джебе і Субедеєм проти держав Кавказу і Східної Європи. Вже тоді у 1223 р. на річці Калка руські князі відчували всю силу монгольської зброї, проте невдовзі монголи відступили, відклавши вторгнення в Східну Європу ще на 13 років. Після курултаю**, що відбувся 1229 р., каан усіх монголів Угедей направив на допомогу Субедею війська улуса Джучі. Проте цей похід не був загальномонгольським, а центральне питання на курултаї все ще було пов'язане з війною в Китаї. Наступний курултай відбувся 1235 р. На ньому було прийнято рішення заволодіти країнами Булгар, Асів і Русі. На допомогу Бату були відіслані центральномонгольські війська і більшість царевичів-чингізидів – Менгу-хана і його брата Бучека, синів Угедея – Гуюк-хана і Кадагана, й інших царевичів: Кулькана, Бурі, Байдара, Монке, Бюджика, а також

¹ Рогожській літописець // ПСРЛ издаваемое Государственной Археологической комиссией Российской Академии Наук. – Пг.: Б.В., 1922. – Т.15. – Издание второе. – Вып.1. – Стб.366.

* Улус (з монгольської – плем'я, покоління, народ, військо) – слово має декілька значень, тут – улус, як адміністративна одиниця з прикріпленим до неї військом, яка передавалась виключно нащадкам Чингісхана

² Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. – М.: Высшая школа, 1967. – С.63.

** Курултай – у монгольських народів орган народного представництва, всенародний з'їзд знаті для вирішення найголовніших державних питань.

братів Бату – Хорду і Тангута, а із заможних емірів був зачислений до війська Субедей-багатур, один із «чотирьох лютих псів Чингісхана», як влучно його назвав радянський вчений В.Каргалов³.

У 1236 р. монголи напали на Булгарію, яку блискавично розбили, і вже до весни 1237 р. завоювання цієї країни було закінчене. Розбивши болгар, Субедей на чолі великого війська рушив у прикаспійські степи, де удар був нанесений кипчакам (половцям) і аланам. Наступними були розгромлені племена бургасів, мокши і мордві; існує думка, що з цих народів були набрані загони, які приєдналися до військ Бату⁴. Таким чином, монголи підготували і надійно укріпили плацдарм для наступу на Русь.

Питання про чисельність монгольського війська під час походу на Східну Європу лишається одним із найменш з'ясованих. Це пояснюється як різними свідченнями джерел, так і – відповідно – різними підрахунками вчених⁵. У середньому, можна припустити, що чисельність армії Бату, після переходу кордону Русі становила приблизно від 65 до 100 тис. людей, при цьому потрібно враховувати, що більше половини цієї армії склали загони, набрані з підкорених народів і що ця армія ніколи не функціонувала як одне спільне з'єднання в одному місці і в один час: одночасно могло діяти близько 40 тис. воїнів, інші здійснювали розвідку, обхідні маневри, розорювали землі, займалися фуражем і забезпеченням джерел постачання.

На основі документів ми можемо приблизно відтворити місця концентрації монгольських сил напередодні вторгнення в руські землі. Згідно з даними угорського домініканського монаха Юліана, які знайшли своє подальше підтвердження в дослідженнях вчених ХХ ст., монголи розділили свою армію на декілька частин:

- «одна частина біля річки Ітиль на кордонах Русі зі східного краю підступила до Суздаля»⁶, діяла в обхід муромських лісів на лівому березі Волги, від Болгарії в напрямку до Нижнього Новгорода, Костроми, Ярославля, Галича Мерського⁷;
- «друга частина вже напала на кордони Рязані»;
- «третья частина зупинилась навпроти річки Дон, близько замку Воронеж»⁸, прикривала тил монгольської армії від небезпеки зі сторони половців⁹;
- монах Юліан згадував про чотири частини війська, проте не називав місце розташування четвертого загону. Підрахунки Д.Хрустальова показали, що четвертий загін контролював кордони південних князівств Русі та її комунікації з половецьким степом¹⁰.

Згідно з літописом, монгольське військо «зимоваше окаянные Татарове под Черным Лесом и оттоле придоша безвестно на Рязанскую землю лесом»¹¹. На основі ретельного джерелознавчого аналізу В.Каргалов стверджував, що місце, описане в літописі, знаходиться в межиріччі Воронежу і Дону¹², певним чином підтверджуючи слова Юліана.

В історичній літературі можна зустріти думку, що руські князі не були готовими до нашествия і не знали, що монголи збираються пройти по їхніх землях. Проте на сьогодні відомо, що князі були добре обізнані про небезпеку: про це їх сповістили біженці болгари, а

³ Каргалов В. В. Освободительная борьба Руси против монголо-татарского ига // Вопросы истории (далее – ВИ). – 1969. – № 2. – С.151.

⁴ Детальніше див. Чернышевский Д.В. «Придоша есчислены, яко пружи» // ВИ. – 1989. – № 2. – С.127-132.

⁵ Детальніше див.: Чернышевский Д.В. Указ. сочинение. – С.127-132.; Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. – С.73-76.; Греков И.Б., Шахмагонов Ф.Ф. Мир истории. Русские земли в XIII – XV веках. – М.: «Молодая гвардия», 1986. – С.61-62.; Хрусталева Д. Г. Русь: от нашествия до «ига» (30 – 40 гг. XIII в.). – СПб.: Евразия, 2008. – С.63-64 та ін.

⁶ Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII – XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. – 1940. – Т.3. – С.86.

⁷ Хрусталева Д. Г. Указ. сочинение. – С.94.

⁸ Аннинский С. А. Указ. сочинение. – С.86

⁹ Хрусталева Д. Г. Указ. сочинение. – С.94

¹⁰ Там же.

¹¹ Рогожский літописець. – Стб.366.

¹² Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. – С.82.

також монгольські послы, які неодноразово рухалися руськими землями (останнє посольство, з посланням до угорського короля Бели IV проїжджало якраз напередодні нашествия на Суздальську землю і було затримане суздальським князем)¹³. Несподіванкою для рязанців могло бути лише рішення Бату наступати зимою, оскільки русь мала вже досвід протистояння половцям, а ті зимою ніколи не нападали.

Переїшовши кордон з Рязанським князівством, монголи зробили ще одну, останню зупинку в місцевості, яку літописці називають «Онуза»: «и пришеша стаха перове станом тѹ Онуз»¹⁴. На сьогодні вважається, що місце стоянки «на Онузі» можна уявити в районі середньої течії річок Лісної і Польний Воронеж¹⁵. Звідси, згідно із Суздальським літописом, Бату відправив посольство до рязанського князя Юрія Ігоровича (Інгваровича, Інгоровича): «Послаша послы свои, — женѹ чероденцѹ (колдунью) и два мѹжа с нею ко князям рязанским, прося от них десятины во всем, в князях, и в людях, и в конях», однак «велика рада» в Рязані вирішила відмовити: «коли нас не бѹдет всех то все то ваше бѹдет»¹⁶. Проте Юрій Ігорович розумів, що самому йому не вистояти. Суздальський літопис повідомляє, що князь відправив посланців до володимирського князя Юрія Всеволодовича з проханням про допомогу, проте ні сам князь, ні його полки рязанцям допомоги не надали: «князь же Юрин сам не идѹ ни послуша князя Рязанского мольбѹ, но охотѹ сам особѹ бранѹ створити»¹⁷. Згідно з «Повістю про розорення Рязані Батием», почувши відмову, Юрій почав збирати всі сили, які міг: «и тотчас послал за братьями своими: за князем Давыдом Ингваревичем Муромским, и за князем Глебом Ингваревичем Коломенским, и за князем Олегом Красным, и за Всеволодом Пронским, и за другими князьями»¹⁸.

Далі в «Повісті» знаходиться розповідь про те, що Юрій Ігорович вирішив послати до хана посольство з дарами й наказав своєму синові Федору очолити це посольство. Бату прийняв дари й обіцяв не ходити війною на Рязань, але погрожував завоювати всі інші руські землі. Автор «Повісті» наголосив на виключно негативній оцінці монгольського хана: «безвожнѹ царю Батыю», «аживый и немилосердный царь Батый», «и во лжи своѹ притворно обещал не ходитѹ войной на Рязанскую землю», «Царь Батый лѹкав был и немилостив, в неверии своем распалился в похоти своѹ»¹⁹. Згідно з «Повістю», хтось із наближених до князя Федора через заздрощі розказав хану про те, що дружина князя Євпраксія була «всех прекраснее телом своим», тоді Бату почав вимагати княгиню на ложе: «Дай мне, княже, изведать красотѹ жены твоеѹ», на що князь Федор відповів: «Не годится нам, християнам, водить к тебе, нечестивѹ царю, жен своих на блѹд. Когда нас одолеешь, тогда и женами нашими владешь бѹдешь». Батий не сприйняв такої відповіді й жорстоко покарав князя: «и тотчас повелел ѹбитѹ благоверного князя Федора Юрьевича, а тело его велел броситѹ на растерзанье зверям и птицам, и других князей и воинов лѹчших поѹбивал»²⁰. Справедливим буде зауваження, що до нині немає достовірних даних про те, чи було насправді відправлене посольство до Батия. Цілком можливо, що автор повісті просто дописав цю історію, для того щоб додати більшого трагізму у свою розповідь (до таких прийомів нерідко зверталися й інші літописці).

«Повість про розорення Рязані Батием» свідчить про те, що князь Юрій Ігорович зібравши військо, вийшов назустріч армії Бату: «И пошел против нечестивого царя Батия, и встретили его около границ рязанских, и напали на него, и стали битѹ с ним крепко

¹³ Див. наприклад: Каргалов В. В. Монголо-татарское нашествие на Русь. – М.: Просвещение, 1966. – С.31.

¹⁴ Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку // ПСРЛ. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т.1. – Стб.514.

¹⁵ Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. – С.84.

¹⁶ Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – Стб.514.

¹⁷ Там же. – Стб.514-515.

¹⁸ Повесть о разорении Рязани Батием. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://old-ru.ru/04-6.html>.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

и мужественно, и была сеча зла и ужасна»²¹. Залишається загадкою чи дійсно виходив Юрій Ігорович зі своїми полками назустріч Батюю, чи бій біля р. Воронежу прийняла всього лише прикордонна застава. Радянський вчений І. Греков, досліджуючи дане питання, висунув свою гіпотезу, що начебто бій відбувся неподалік Рязані. Такий підхід дав змогу дослідникові поєднати суперечливі дані джерел про подальшу долю Юрія Ігоровича²². Справа в тому, що, згідно з «Повістю», рязанський князь та інші князі, загинули на полі битви з татарами: «Убит был благоверный великий князь Юрий Ингваревич, брат его князь Давыд Ингваревич Муромский, брат его князь Глеб Ингваревич Коломенский, брат их Всеволод Пронский и многие князья местные и воеводы крепкие и воинство: удалцы и резвцы рязанские»²³, а за Новгородським літописом князь Юрій загинув при обороні міста: «Князь же рязанский Юрия затворися в граде с людьми»²⁴. Є ще декілька причин недовіряти «Повісті про розорення Рязані Батием», для прикладу: згідно з «Повістю» в битві проти татар помер брат Юрія – Роман Ігорович, хоча з літописних даних ми знаємо, що Роман загинув при обороні Коломни.

Після розгрому рязанських сил на кордоні, монголи почали розоряти рязанські землі. З літописних і археологічних джерел ми знаємо, що монгольські загони захопили низку міст: Пронськ, Бель (Белгород), Іжеславец, Ісади, Ужеск, таким чином охопивши місто Рязань зі всіх сторін.

Варто коротко охарактеризувати, що ж собою представляла Рязань зимою 1237 р. Згідно з даними досліджень, територія міста Рязані була опоясана кільцем досить потужних оборонних споруд. Загальна протяжність високого (до 10 м.) земляного валу сягала півтора кілометра. Зі сторони поля, перед валом був виритий рів. Ще один вал проходив по території самого міста, відсікаючи північно-західну його частину. Із західного боку природною перегородою служила річка Ока, до якої місто підходило впритул та крута берегова лінія. Місто мало троє воріт: Ісадські, Старі Пронські та Нові Пронські. Тут, очевидно, існували дерев'яні бойові башти. Як відзначають дослідники, земляні насипи Рязанської фортеці неодноразово збільшувалися; не залишалися незмінними й дерев'яні укріплення²⁵. У центрі міста красувалися три кам'яних величних храми – Успенський, Борисоглібський і Спаський, два з яких, подібно знаменитим соборам Володимира, прикрашала білокам'яна різьба. Торкаючись питання кількості захисників Рязані, ми знову маємо повну відсутність літописних даних. Згідно з дослідженнями В. Каргалова, який присвятив даній проблемі значну увагу, населення міста сягало 20-30 тис. жителів, тому в випадку небезпеки воно могло виставити близько 3-4 тис. озброєних людей²⁶. Можливо, до них приєдналась якась частина воїнів, що повернулися з поля бою на р. Воронеж, а також княжа дружина, якщо припустити, що на кордоні Батий зустрів не рязанське військо, а всього лише прикордонний загін. Таким чином, суто гіпотетично, оборонців міста могло бути 4-6 тис. воїнів. Іншої думки дотримується І. Греков, який вважав, що навіть теоретично захисників Рязані не могло бути більше 1 тис. чоловік²⁷.

16 грудня 1237 р. монгольські загони підійшли до Рязані. Літописні дані знову не дають нам повної картини подій. Відомо лише, що місто було: «острогом ограднша»²⁸ (обнесене з трьох сторін укріпленням для попередження контрударів зі сторони оборонців) і що облога тривала 6 днів. Звертаючись до «Повісті про розорення Рязані Батием», ми маємо

детальніші свідчення: «Батыево войско переменялось, а горожане бесменно бились». Очевидно, саме завдяки цій добре відлагодженій методиці облоги міст Рязань було захоплено: «А в шестой день спозаранку пошли поганые на город а одни с огнями, другие со стенобитными орудьями, а третьи с бесчисленными лестницами а и взяли град Рязань месяца декабря в 21 день»²⁹. Цілком можливо, що монголи чекали, поки підійдуть «стенобитные орудия», обслуговуючий персонал та інженери (монголи запозичували у китайців прийоми ведення облоги, штурмові машини та інженерні знання). Проте тут ми знову наштовхуємось на неоднозначність та часто невідповідність джерельних повідомлень, серед яких найцікавішими залишаються дані Іпатіївського літопису: «и взяша град Рязань копьем изведшее на льсти князя Юрья и ведоша Прынскоу вѣ во в то время княгини его Прынскы, изведоша княгиню его на льсти оубиша Юрия князя и княгини его и всю землю извиша»³⁰. Відтак, згідно з цим літописом, хронологічно близьким до описуваних подій, Юрій вийшов до міста Пронська і там був убитий разом зі своєю дружиною (хоча Новгородський літопис стверджує, що і князь, і княгиня загинули при обороні міста). Мабуть, таємниця смерті рязанського князя Юрія Ігоровича відноситься до тих таємниць у історії, які навряд чи будуть розгадані.

Так чи інакше, а штурм Рязані, згідно з літописами, відбувся (про це свідчать і археологічні дані) в ніч на 21 грудня. Скоріше за все, захисників міста просто повбивали або вони вже не були здатні до оборони (бій безперервно тривав 5 діб), і на шостий день монголи прорвалися крізь ворота і стіни в Рязань. Принаймні пізніше всі літописці погоджуються: Рязань була жорстоко пограбована і спалена, а населення її вирізане або забране в рабство³¹.

Залишається додати одне: Рязань зазнала таких жаклих руйнувань, що вже ніколи більше не була відбудована на старому місці. Сучасне місто Рязань знаходиться приблизно за 60 км. від Старої Рязані. Локалізація нового міста, з одного боку, покращує дослідження вчених над старим центром, а з іншого переконливо доводить, наскільки глибокими і резонансними були наслідки його захоплення кочівниками.

The article considers the problem of princes Rus' resistance (including Yuriy Igorevich Ryazanski) to Mongol invasion in 1237. The author tries to compare the different, often conflicting, information from the sources, and based on them to define the overall picture of 16-21 December 1237. The attempt to get rid of the old historiographical cliches which were specific to the Soviet period of development of historical science is made.

Keywords: Cumanian march, Batu Khan, Ryazan, prince Yuriy Igorevich, «The Story of ruin of Ryazan by Batu Khan».

²¹ Там же.

²² Греков И.Б., Шахмагонов Ф.Ф. Мир истории. – С.62.

²³ Повесть о разорении Рязани Батием. [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://old-ru.ru/04-6.html>.

²⁴ Новгородская первая летопись старшего извода // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов // ПСРЛ. – М.: Языки русской культуры, 2000. – Т.3. – С.248.

²⁵ Крепость «Старая Рязань» / Статья из книги «Самые знаменитые крепости России». [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.trip-guide.ru/page_378.htm.

²⁶ Каргалов В. В. Монголо-татарское нашествие на Русь. – С.35.

²⁷ Греков И.Б., Шахмагонов Ф.Ф. Мир истории. – С.62.

²⁸ Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – Стб.516.

²⁹ Повесть о разорении Рязани Батием. [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://old-ru.ru/04-6.html>.

³⁰ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – СПб.: Типография М.А. Александрова, 1908. – Т.2. – Стб.778.

³¹ Повесть о разорении Рязани Батием. [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://old-ru.ru/04-6.html>.

УДК 930.2«XIV»
ББК 63.3(4Укр)43

«АКТИ ГРОДСЬКІ ТА ЗЕМСЬКІ», ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРДЕНУ ДОМІНІКАНЦІВ НА РУСІ В XIV ст.

Стаття присвячена відображенню на сторінках «Актів гродських і земських» (далі – AGZ) діяльності Ордену домініканців на Русі. Шляхом аналізу всіх зібраних в AGZ повідомлень про господарську, душпастирську, соціальну роботу католицьких монахів, особливо, в Галичині, автор прийшла до думки про їх виняткове правове становище. Орден отримував значні привілеї і права від правлячих польських володарів, значно розширивши власні земельні ресурси та територію діяльності.

Ключові слова: «Акти гродські і земські», Орден Домініканців, Русь, Галичина, Владислав Ягайло

Особливістю Католицької Церкви в період Середньовіччя стає намагання розширити сфери політично-релігійного впливу, засобом якого стають ордени. Процес створення та становлення орденських інститутів виглядає закономірним на загальному фоні політичного і економічного сановища Священної Римської імперії. Разом з тим, централізація папства, пов'язана із всеохоплюючою конструктивною реформою Церкви та посиленням теократичної влади римських первосвящеників, свої куріальні прерогативи розповсюджувала, в першу чергу, на інститут орденів, забезпечивши їх ставропігіальністю та наділивши цілою низкою привілеїв, що сприяли, у випадку необхідності, захисту понтифікату з боку орденського чернецтва¹.

Сутність орденів яскраво проявляється в ідеологічній тенденції до зміцнення та розвитку комплексу заходів, направлених на збереження Церквою своєї гегемонії й примату духовної влади над світською. Орден Домініканців (*Ordo fratrum predicatorum*) був дещо іншого походження та характеру, проте мотиви для існування відповідали папським нормам. Головним завданням та основною сферою братів-проповідників стали проповіді проти еретиків, а в подальшому – боротьба з ними. Крім каральних заходів, домініканці займались проповідницько-агітаційною роботою на рівні правлячої феодальної еліти, використовуючи місіонерські подорожі або кафедри теологічних факультетів університетів. До 1221 р. орден поширював свій вплив на території Франції, Англії, Італії, Угорщини². З другої чверті XIII ст. ченці ордену розпочали свою діяльність у східнослов'янських землях, де не тільки були дипломатичними посередниками між папами і місцевою світською владою, а й намагались брати участь в організації католицької ієрархії³. Засновником Ордену був Домінік де Гузман, який 21 грудня 1216 р. отримав відповідну санкцію Святого Престолу на затвердження орденського статуту Гонорієм III (*Honorius PP.*, 1216 – 1227 рр.)⁴.

Домініканський орден, як структура католицької церкви, виконував поставлені перед ним завдання через розгалужену мережу своїх монастирів, які входили до складу певних провінцій (рішення про створення провінцій було прийняте на генеральній Болонській капітулі 1221 р.). Місійною діяльністю в руських землях займалася саме Польська провінція

Домініканського Ордену. Оскільки руські землі вважались «землями невірних», їх не було включено до складу провінції⁵. Папська курія намагалась активізувати свою діяльність на Русі, а тому виник проект заснування католицького єпископства в цих землях.

Важливе місце в появі Домініканського ордену на Русі посідає особа польського домініканця Яцека Одровонжа (Гіацинта). В історичній науці до цих пір не визначено конкретний рік його прибуття до Києва та час встановлення католицького конвенту⁶. Частина вчених виявилась прихильниками думки, що відправлення домініканців на Схід відбулось 1222 р. (В.Абрагам, К.Горські, Л.Волек, Т.Мантеуфель тощо). Але найновіша література свідчить, що домініканці могли відправитись до Києва 1228 або 1229 р. Цей погляд є більш обґрунтованим, оскільки представники Ордену після прибуття до Кракова 1222 р. мусили мати час на організацію й утвердження в польських землях. Логічно припустити, що момент відправлення на Русь мусив наступити після 18 вересня 1222 р.

Важливою є інформація про отримання домініканцями парафії Пресвятої Богородиці. Щодо цього теж існує багато версій та гіпотез. Найправдоподібнішим є те, що Орден отримав для свого першого перебування католицький монастир Пресвятої Богородиці від ірландсько-шотландських бенедиктинців, які входили до колонії купців із Заходу⁷.

Існує ще й версія, що вже в 1223 р. існував домініканський монастир Пресвятої Богородиці в Києві, заснований св. Яцеком Гіацинтом. Багато дослідників при вирішенні цієї проблеми посилаються на «Життя св. Яцека», в якому вказується на вищезгаданий рік. Дехто з істориків достовірнішим джерелом називає «Історію Польщі» Яна Длугоша (*Ioannes Dlugossius*, 1415 – 1480). Як зазначала Н.Щавелева, останній, безсумнівно, знав агіографію святого Яцека, проте ігнорував його діяльність на Русі, приписуючи заснування ним усіх монастирів під 1257 р., і київського не називає⁸.

Уже з другої чверті XIII ст. почалась організація домініканських місій і монастирів у містах Київського та Галицько-Волинського князівств. Метою домініканців було конфесійне навернення правлячих еліт цих держав. Це співпадало з політичними інтересами Григорія IX та Інокентія IV.

Після остаточного повернення Данилом Галича на теренах Південно-Західної Русі діяльність ордену особливо активізувалась. Сам князь, на думку Я. Дашкевича, в другій половині 30-х рр. XIII ст. виступав репрезентантом інтересів католицької церкви на території власних володінь⁹. На думку В. Нагірного, важко сказати як саме і коли Данило зав'язав стосунки з Римською курією. Вчений висловлює думку про те, що послами Данила до папи Римського могли бути домініканці. Данило міг зустрітись з ними дорогою до монголів, одразу ж після виїзду до Володимира-Волинського (жовтень 1245 р.) і, користуючись ситуацією, звернувся за їх посередництвом до апостольської столиці¹⁰.

У дипломатичних взаємовідносинах між династією Романовичів та папською курією Орден домініканців відігравав досить вагомий роль. Згідно з папськими буллами та дозволом місцевих світських володарів, брати-проповідники здійснювали свою місіонерську та дипломатичну діяльність не лише в межах руських земель, а й тісно співпрацювали з сусідніми державами, виконуючи поставлені перед ними завдання.

⁵ Чорний М. Організація домініканських монастирів у містах Центрально-Східної Європи XIII – XIV ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. – Львів, 2000. – С.195.

⁶ Polanska E. Św. Jacek i dominikanie w Kijowie – między prawdą historyczną a legendą // Colloquia Russica. Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku). – Kraków, 2011. – S.43; Mika N. Święty Jacek i dziedzictwo dominikanskie. – Warszawa, 2008. – S.76.

⁷ Polanska E. Op. cit. – S.44.

⁸ Щавелева Н.И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I – VI): текст, перевод, комментарии. – М.: Памятники исторической мысли, 2004. – С.543-544.

⁹ Дашкевич Я. Українські землі в часах галицько-волинської державності // Пам'ять століть. – 2002. – №4. – С.18.

¹⁰ Нагірний В.М. З історії взаємин Галицько-Волинського князівства із Римською курією на початку XIII ст. // Вісник Прикарпатського університету. – Історія. – Івано-Франківськ: Плай. – 2001. – Вип.7. – С.133-137.

¹ Боднарюк Б. Сутність та соціальна база формування орденських чернечих корпорацій Європи у VI – XIII сторіччях // Український педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. Інститут історії України НАН України – К., 2005. – С.17.

² Чорний М. Домініканський орден в українських землях у другій чверті XIII ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. – Львів, 1999. – № 2. – С.40.

³ Там само. – С.43.

⁴ Боднарюк Б., Васильєв В. Розвиток католицьких чернечих орденів XIII – XVI ст. та етапи їх впровадження в інфраструктуру феодального ладу // Український педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. Інститут історії України НАН України. – К., 2005. – С.9.

Одним із найважливіших джерел до вивчення Домініканського ордену на Русі є «Акти Гродські та Земські»¹¹, що видавалися у Львові з 1868 до 1935 рр. та охоплюють період 1244 – 1772 рр. (загалом 25 томів). Це збірки розрізнених чи оформлених у книги актів та документів земських і гродських судів воєводських і повітових міст українських земель, що входили до Речі Посполитої та Великого князівства Литовського. Серед них акти судів Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Підляського, Подільського, Руського (із Холмською землею) та Чернігівського воєводства. Тут містяться договори між світськими та церковними особами, угоди про успадкування майна, заповіти, офіційні дозволи на користування власністю, дарчі акти тощо.

Можливість об'єктивно та детально відкрити суть обраної теми дозволяють праці німецьких¹², польських¹³, українських¹⁴ та інших європейських вчених, які всесторонньо висвітлювали роботу даних структур. Проте слід зауважити, що немає комплексного наукового дослідження, яке охарактеризувала би не лише політичне становище Домініканського ордену як засіб впливу папської влади, а й представило б аспекти внутрішньо-монастирського життя братів-проповідників, їх вплив на середовище, в якому вони перебували, соціально-економічних взаємодій, що відбувались між домініканцями, місцевим населенням та феодалною верхівкою тощо.

Загалом, документальна спадщина Галицько-Волинської держави не завжди належно оцінена в сучасних розробках вчених, а тому AGZ потребують уважнішого лінгвістичного вивчення, систематизації й об'єктивного аналізу історичних подій та явищ, представлених на його сторінках.

Першою згадкою в AGZ про діяльність домініканців на Русі є документ, датований 1232 р., у якому папа Григорій IX (Gregorius PP., 1227 – 1241) доручив провінціалові Ордену домініканців і братам-домініканцям, щоб ті дослідили можливість заснування католицького єпископства на Русі¹⁵.

Під час правління в Галичині намісника угорського короля Людовіка I (Lodovicus I, 1326 – 1382) князя Володислава Опольського (Ladislav Opoliensis, 1372 – 1378), поступово

почали формуватися передумови для набуття земельної власності окремих монастирів Домініканського ордену. Наприклад, 1377 р. князь Володислав Опольський дарував львівським отцям домініканцям села Кротошин (Krotoszyn), Зашків (Zaszków), Кошеїв (Kosciejów) та чотири двори в селі Мервиця (Mierzwicy); (22 лани землі, 1 лан – 22 га)¹⁶. Наступного 1378 р. він же окреслив межі зашківських і кошеївських маєтностей і 4-х дворів в с. Мервиця, що недавно були подаровані отцям домініканцям¹⁷.

Дехто з істориків пояснює таку увагу князя до монастиря його угрофільськими інтересами щодо галицьких земель, бо намісник хотів створити і посилити в Галичині церковні структури, котрі б захищали не польські, а угорські церковно-політичні інтереси. Саме тому Владислав Опольський підтримав (а можливо й ініціював) створення у 1378 р. окремого руського вікаріату міжнародної місіонерської організації «Societas fratrum Peregrinantium». Значна частина новоутвореної місіонерської структури та її керівництва складалась на той час із домініканців та францисканців угорського походження¹⁸.

До вікаріату належали домініканські монастирі у Львові, Кам'янці-Подільському, Перемишлі, Смотричі та Ланцуті. Серед монастирів ордену найбільш активно діяв тільки Львівський домініканський монастир. Такий стан можна пояснити важливим значенням Львова у системі польської та угорської церковної і господарської колонізаційної політики на Сході. Точний час його заснування невідомий. Про створення будь-яких структур на Схід від Польського королівства не згадується і у постановах генеральних капітул Домініканського ордену в XIII ст. Австрійський історик Карл Райфенкугель першим наважився стверджувати те, що монастир Домініканського ордену у Львові було засновано між 1234 – 1238 рр.

Новоутворений місіонерський центр створював конкуренцію парафіяльним католицьким структурам і перешкоджав поширенню впливу інших католицьких чернечих орденів. В історіографії досі немає чіткої думки, до якої ж структури входили Волинь і Поділля – до Польської провінції Домініканського ордену чи до «Societas».

За правління польського короля Владислава II Ягайла (Wladyslaw II Jagiełło, 1385 – 1430) Львівський домініканський монастир отримав у подарунок від короля дарчі грамоти. Наприклад, володар у 1395 р. дарує домініканцям зі Львова с. Ушковичі (Ustcowice)¹⁹, а в 1399 р. король надав їм два двори в Кротошині з обов'язком відправи двох служб кожного тижня за нього і померлу королеву Ядвігу на весь час²⁰. У 1392 р. Володислав II дарує братам-проповідникам зі Львова корчму над р. Малою Липою, з обов'язком, щоб за нього і королеву Ядвігу читали щотижня три служби Божі²¹. За останнім документом монастирю надавалося право торгувати алкогольними напоями, виробленими у монастирських володіннях.

У 1397 р. Володислав Ягайло надав володінням Львівського домініканського монастиря магдебурзьке право. Надання цього права означало звільнення монастирських земель від будь-яких державних чи місцевих феодалних податків. Також згідно з цим правом Львівський домініканський монастир отримав дозвіл на заснування плебаній незалежних від юрисдикції єпископів. До XVI ст. такі плебанії були організовані в селах Кошеїв, Борки, Гряда, Воля Гамулецька, Вулька, Зарудці, Зашків та Завадів. У цих селах кількісно переважали селяни польського походження, оскільки львівські домініканці отримали право, окрім створення плебаній, запрошувати і колоністів-осадників²².

¹¹ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie [дати: AGZ] / Wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. – Lwów 1870-1884. – T.2; T.3; T.7; T.10.

¹² Dörrie H. Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionenreisen des fr. Julianus O. P. ins nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren. – Göttingen, 1956. – S.125-102.; Reifenkugel K. Die Gründung der Römisch-Katholischen Bistümer in den Territorien Halicz und Wladimir // Archiv für österreichische Geschichte. – Wien: in Commission bei Karl Gerolds Sohn, 1875. – Bd.52. – S.416.

¹³ Dekański D. Początki zakonu dominikanów prowincji polsko-czeckiej. Pokolenie św. Jacka w zakonie. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1999. – 320 s.; Polanska. E.L. Op. cit. – S.43-48; Inwizycja papieska w Europie Środkowo-Wschodniej // Red. P.Kras. – Kraków: Studia i źródła Dominikańskiego Historycznego w Krakowie, 2010. – 381 s.; Kłochowski J. Dominikanie prowincji polskiej w wiekach średnich i ich okręgi klasztorne // Kościół kultura społeczeństwo. – Warszawa: Semper, 2000. – S.55.; Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Proba rekonstrukcji. – Poznań, 1983. – 308 s.; Mika N. Święty Jacek i dziedzictwo dominikańskie. – Warszawa: Uniwersytet Opolski, 2008. – S.74-78.; Nagimyj N. Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198/9 – 1264. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2011. – 362 s.

¹⁴ Головка О. Б. Держава Романовичів у східноєвропейській політиці римської курії 40-50-х рр. XIII ст. // Княжа доба / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2008. – Вип.2. – С.67-85; Головка О.Б. Зустріч цивілізацій у середині XIII ст.: держава Романовичів між католицьким Заходом і монгольським Сходом // Східний світ. – К.: НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Кримського, 2006. – №1. – С.67-76; Свідерський Ю.Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X – XIII ст. – К.: Наукова думка, 1983. – 128 с.; Сінкевич Н.О. Laudare, benedicere, praedicere: Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст. – К.: Кайрос, 2009. – 408 с.; Чорний М. Д. Дослідження історії Домініканського ордену в державах Центральної та Східної Європи // Вісник Львівського університету. – Серія історія. – Вип. 35-36. – 2000. – С.124-133.; Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII ст. у своїх змаганнях до церковної унії // Записки НТШ. – Львів, 1917. – Т.123-124. – С.1-108; Боднарюк Б. Виникнення і розвиток католицьких чернечих орденів Європи в VI – XVI ст.: Автореферат... кандидат історичних наук / Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. – К., 1995. – 22 с.; Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 10 т., 11 кн. – К.: Наукова думка, 1992. – Т.3. – 640 с.

¹⁵ AGZ. – Т.7. – С.159.

¹⁶ Ibid. – Т.3. – С.126.

¹⁷ Ibid. – С.131.

¹⁸ Чорний М. Львівський домініканський монастир Божого Тіла в XIII – першій половині XV ст. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С.92.

¹⁹ Ibid. – Т.2. – С.192.

²⁰ Ibid. – Т.3. – С.139.

²¹ Ibid. – Т.2. – С.197.

²² Чорний М. Львівський домініканський монастир Божого Тіла. – С.93.

Також в AGZ є згадки про домініканські монастирі у м. Жовкві, Коломиї, Язловці, Тереховлі, Кам'янці-Подільському тощо²³. Відомо, що в 1358 р. Жовківський монастир володів селом Звартів. З відома короля Казимира III (Casimirus, 1333 – 1370) його подарував монастиреві для молитов за свою душу львівський староста Абрагам. Були в галицьких землях і домініканські монастирі з мізерними землеволодіннями або взагалі без земельної власності. Наприклад, Коломийський монастир володів лише одним ланом землі, а монастир у Тереховлі був настільки бідним, що перед орденським керівництвом навіть ставилось питання про його закриття²⁴.

Таким чином, AGZ є унікальним збірником документів до вітчизняної історії, зміст яких є вагомим для розуміння і оцінки життя і діяльності Ордену домініканців на Русі. За наведеними джерелами з'ясовуються обставини, завдяки яким домініканці міцніше утверджуються на вказаних територіях та отримують право на приватну власність. Дана джерельна спадщина дозволяє відтворити не тільки деталі душпастирської роботи Ордену, але й майнове та політичне становище домініканців, характер взаємовідносин із представниками світської та церковної знаті Галичини тощо.

There is the main information about the activities of the Order of Dominicans in Rus' on the pages of «Akta grodzkie i ziemskie». The author had analyzed all known events about economic, religious and social work of the catholic monks especially in Galithia. The author means, that the law status of Order in Ruthenia was very high. Dominicans had many privileges, awards, lands etc.

Key words: Akta grodzkie i ziemskie, The Dominicans Order, Rus', Galithia, Wladyslaw Jagiello.

Кшиштоф Клята (Краків, Польща)

УДК 94(438)
ББК 63.3(4Пол)

ЗМІНИ В РЕЛІГІЙНОСТІ ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ НА ПРИКЛАДІ ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕЛІГІЙНИХ БРАТСТВ НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ

Зміни в релігійності пізнього середньовіччя добре відображені в діяльності на території польської держави релігійних братств світського характеру XIV – XV ст. Їх робота спрямована на перетворення Євхаристії в центральний пункт служіння. Євхаристія була вже новою формою культу, включаючи себе, як невід'ємну частину, активну участь всіх присутніх на богослужінні осіб. В результаті такої діяльності було розвинуто збережені до сьогодні нові форми поклоніння культу: Божого Тіла і Діви Марії, святих і Муки Господньої. Дуже важливу роль у житті цих братств займала турбота про спасіння померлих братів, яка проявлялася в молитвах і спеціальних Євхаристійних месмах для мертвих. Чималу роль у діяльності братств становили індульгенції.

Ключові слова: релігійні братства, культ, Євхаристія, індульгенція, Боже Тіло, Діва Марія, Збігнев Олесницький

Середньовічні релігійні братства відіграли вирішальну роль у розширенні релігійної свідомості мешканців міст польської держави. У той же час вони дали початок активнішої участі громадськості в богослужбових обрядах і священнодійствах Церкви, зміцнювали зв'язок між віруючими та їх парафіяльною церквою. У ширшому контексті можна навіть сказати, що вони допомогли відкрити мирянам глибини внутрішнього світу Церкви.

Перші спроби розгляду питання релігійних братств на території сучасної Польщі були зроблені у XIX ст. Автори їх, однак, приділяти більше уваги конфрастерням, тільки формально

згадуючи релігійні братства¹. Більш повне уявлення про діяльність цих релігійних громад, у тому числі в Середні віки, приносять роботи вчених XX ст. Серед них до найбільш відомих належать праці істориків, пов'язаних з Люблінським Католицьким Університетом – Єжи Ключовського, Болеслава Кумора, Євгена Вішньовського². З новіших робіт, використаних у статті, варті уваги дві монографії, а саме робота Іренея Чарчінського на тему середньовічних братств, що діяли в містах Тевтонського ордену³ і праця Ганни Заремської про братства в середньовічному Кракові⁴. Окремі корисні для нашого дослідження сюжети містять праці, які стосуються культури і релігійності пізнього середньовіччя⁵, а також праці у яких описані механізми появи і розвитку релігійних братств⁶.

Що стосується джерел з даної проблематики, то вони в основному походять з території Малополющі⁷. Таке географічне обмеження зроблено свідомо і зумовлене тим, що в даній статті основна увага приділятиметься дослідженню краківського міського центру.

Перша частина даної праці присвячена генезі релігійних братств. У ній основний акцент зроблено на принципах формування і правилах організації даних спільнот на прикладах краківських братств та братств з пруських міст. Вибір і порівняння таких двох регіонів зумовлений тим, що саме вони найкраще відображені в науковій літературі, що дозволяє показати зміни, які відбувались у пізньосередньовічній релігійності на прикладі діяльності братств. Друга частина статті присвячена темі змін у релігійності доби пізнього Середньовіччя, які можна побачити, аналізуючи діяльність релігійних братств. Питання, які розглядаються нами на сторінках роботи – це, насамперед, зміни в підході до Євхаристії, яка стає центром, навколо якого будуються інші компоненти релігійної свідомості. По-друге – це проблема розповсюдження братствами культів Божого Тіла і Марії, які з'являються в XIV і XV ст. у Польському королівстві. По-третє, розглядатиметься культ святих у діяльності братств. Окрема увага присвячуватиметься характерним для всіх громад – індульгенції.

Релігійні братства. Походження і принципи організації

У зв'язку з проблемою неоднозначності поділу та класифікації релігійних братств⁸ для початку треба спробувати визначити групу братств, які будуть характеризуватися в контексті даної статті. Для того, щоб зробити початковий вибір, треба розглянути умови та цілі, якими повинні були керуватися братства такого типу. Петро Олінський розглядає термін «братство» в рамках конкретних відносин між людьми, які зводяться до стурбованості з приводу порятунку, що спонукає до релігійної діяльності і до взаємної допомоги в щоденних справах, а також в екстремальних ситуаціях⁹. Згадана турбота про порятунок і в результаті релігійна діяльність спонукали тогочасних людей до створення «нового типу» релігійних братств, які відрізнялися від попередніх, більш світських, ніж релігійних

¹ Muczkowski J. A. Bractwa jezuitckie i akademickie w Krakowie. – Kraków, 1845; Pękalski P. Historyczne podanie o bractwach, które od najdawniejszych czasów wywodzą swoje istnienie przy kościołach w stołecznym mieście Krakowie // Pamiętnik Towarzystwa Dobroczynności Krakowskiego – Kraków, 1868.

² Більше про літературу релігійних братств див.: Czarcinski I. Bractwa w wielkich miastach państwa krzyżackiego w średniowieczu. – Toruń, 1993. – S.3-9.

³ Ibidem.

⁴ Zaremska H. Bractwa w średniowiecznym Krakowie. Studium form społecznych życia religijnego. – Wrocław, 1877.

⁵ Bylina S. Kultura ludowa Polski i Słowiańszczyzny średniowiecznej. – Warszawa, 1999; Ibid. Religijność późnego średniowiecza. Chrześcijaństwo a kultura tradycyjna w Europie Środkowo – Wschodniej w XIV – XV w. – Warszawa, 2009; Oliński P. Rola średniowiecznych bractw religijnych w życiu miejskim na przykładzie toruńskiego bractwa religijnego kaletników, torb karzy i rękawiczników // Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu. – Toruń, 1996. – T.1. – S.77-99.

⁶ Zaremska H. Zbigniew Oleśnicki i Kościół krakowski w czasach jego pontyfikatu 1423 – 1455. – Warszawa, 2004; Szymborski W. Odpusty w Polsce średniowiecznej. – Kraków, 2011.

⁷ Kodeks Dyplomatyczny Małopolski (далі – KDM) / Wyd. F.Piekosiński. – Kraków, 1876. – T.1.; Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej (далі – ZDKiDK) / Wyd. S.Kuraś. – Cz.II. – Lublin, 1973; Zbiór dokumentów małopolskich (далі – ZDM) / Wyd. S.Kuraś, I.Sułkowska – Kurasiowa. – Cz.I. – Wrocław, 1962 – 1975; Monumenta Poloniae Vaticana (далі – MPV) / Ed. J.Ptaśnik. – T.2. – Cracoviae, 1913.

⁸ Різні концепції поділу та класифікації релігійних братств в своїй роботі представляє Іренеуш Чарчінський; Див.: Czarcinski I. Bractwa w wielkich miastach. – S.10-29.

⁹ Oliński. P. Rola średniowiecznych bractw religijnych w życiu miejskim. – S.78.

²³ AGZ. – Т.10. – S.460.

²⁴ Ibid. – Т.7. – S.313.

організації, – гільдій. Слід також зазначити, що до релігійного братства, на відміну від гільдій, міг належати в принципі, кожен житель міста¹⁰, чим, імовірно, обумовлювалось їх розповсюдження і що з плином часу привело до зміцнення позиції ремісничих братств у літургії Церкви. В даній праці я спробую показати зміни в релігійності суспільства Польщі періоду пізнього Середньовіччя на прикладі релігійних братств. На мою думку, своєю діяльністю вони сприяли прискоренню та поширенню нових поглядів, релігійних ритуалів і зміні менталітету широкого кола віруючих.

Спроби визначення початку розвитку релігійних братств, які нас цікавлять, на території польської держави до цих пір не дали чітких і безперечних результатів¹¹. Найпопулярніша гіпотеза передбачає виникнення релігійних братств світського характеру в результаті еволюції і зміни в структурі капланських братств¹².

Для регіону, який нас цікавить, процес виникнення цих громад припадає на кінець 50-х рр. XIV ст. Саме в цей період, згідно з даними Ганни Заремської, повинно було бути засноване перше релігійне братство при церкві Божого Тіла на краківському Казімежі¹³. Наступним для Кракова і першим братством цього типу було невідоме з назви братство, засноване при Базиліці Успіння Пресвятої Богородиці наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIV ст.¹⁴. Третью спілкою було, ймовірно, Торунське братство, засноване в 1366 р.¹⁵. Вищевказані організації становлять найстаршу групу братств на території середньовічної польської держави. Подальший розвиток структури та діяльності, а також зростання кількості заснованих братств обговорюваного типу припадає на XV ст. До найбільших прихильників таких спілок віруючих належав краківський єпископ Збігнев Олесницький. Саме за його понтифікату наступив найбільший їх розвиток у Краківській єпархії¹⁶.

В цьому місці необхідно зупинитись на характеристичі організації цих братств. Основним фактором для існування релігійного братства, особливо побожного характеру, був факт наявності волі віруючих, які хотіли таким чином висловити своє завзяття в турботі про спасіння. Крім волі потенційних членів організації, також необхідний був центр культу – храм і, отже, також потрібна була згода єпископа єпархії на діяльність братства в даному храмі. Цей порядок речей підтверджують перевірені Іренеушом Чарцінським статuti братств пруських міст Гданська і Ельблонга, затверджені єпископами або іншими церковними чиновниками¹⁷. Подібні приклади також походять з міста Кракова¹⁸. Таким чином, ми повинні погодитися з твердженням І.Чарцінського про істотний вплив церковних чиновників на діяльність релігійних братств¹⁹.

Основним документом, що визначав організацію, правила членства, права і обов'язки членів братства, був статут братства. Зі змісту збережених документів цього типу ми дізнаємося, зокрема, як виглядає справа управління братством. На чолі вищезгаданої спілки стояли так звані «старші»,

¹⁰ Ibid. – S.78; Zaremska H. Bractwa w średniowiecznym Krakowie. – S.56.

¹¹ Зокрема, Едвард Вішньовський вважає, що релігійні братства почали виникати лише у XX ст.: Wiśniowski E. Bractwa religijne na ziemiach polskich w średniowieczu // Roczniki Humanistyczne. – 1969. – Z.2. – T.17. – S.51–81.

¹² Тему капланських братств у Краківській єпархії детально обговорює Болеслав Кумор. Див.: Kumor B.S. Bractwa kapłańskie // Kumor B. S. Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795. – T.4. – Kraków, 2002. – S.656–661.

¹³ Перша згадка про існування братства Святого Причастя при Церкві Божого Тіла в Казімежі походить з 1347 р. Див.: KDM. – T.1. – №223; MPV. – T.2. – S.182.

¹⁴ Галина Заремська датувала постанову братства на підставі аналізу двох документів. Див.: KDK. – Cz.2. – №389; Kodex Katedry Świętego Wacława. – Cz.2. – №320; Див. також: Zaremska H. Bractwa w średniowiecznym Krakowie. – S.48.

¹⁵ Oliński P. Rola średniowiecznych bractw religijnych w życiu miejskim. – S.78.

¹⁶ Kracik J. Ryś G. Dziesięć wieków diecezji krakowskiej. – Kraków, 1998. – S.58; Zaremska H. Bractwa w średniowiecznym Krakowie. – S.50.

¹⁷ Czarciński I. Bractwa w wielkich miastach. – S.58.

¹⁸ Для прикладу представляю тут документ створення тогочасним краківським єпископом Збігневом Олесницьким братства Убогих при церкві Всіх Святих в Кракові з 1433 р. Див.: ZDM. – Cz.2. – №318.

¹⁹ І.Чарцінський приводить приклад ієрархів вармійських, котрі, на його думку, розуміли роль корпорацій такого типу в процесі впливу на віруючих, див.: Czarciński I. Bractwa w wielkich miastach. – S.58. Однозначно підтверджує цю тезу також Марія Кочерска. Проаналізувавши документи релігійних братств, видані Збігневом Олесницьким, вона відмічає факт існування вимоги молитви за єдність Церкви, за мир в Королівстві Польському і за короля та/або за єпископа Краківського. Взамін за це члени братства могли розраховувати на отримання індульгенції. Див.: Zaremska H. Zbigniew Oleśnicki i Kościół krakowski. – S.105-106.

чисельність яких коливалася від 2 до 6 осіб²⁰, обраних з усіх членів братства на рік²¹. До повноважень старійшини належали: скликання корпоративних засідань, обов'язок брати участь у всіх церемоніях братства, представляти його перед цивільним та духовним керівництвом, контроль за моральністю побратимів (могли наставляти і карати), часто також ведення братських книг. Крім того, вони відповідали за весь маєток братства, який формувався із членських внесків і пожертвувань²². У статуті також були визначені повноваження братів відповідальних за безплатні похорони і допомогу в разі хвороби, а також зазначена сума членських внесків та так звані «вписні»²³.

Підсумовуючи, хочу відзначити, що релігійні братства розвивалися на території Польщі в XIV ст., ймовірно, внаслідок еволюції капланських братств. Для їх створення, на додаток до волі мирян, потрібна була згода єпископа єпархії, до якої належав храм, де братство мало бути засновано. Від волі єпископа залежало, чи схвалить він найважливіший документ, який визначав організацію світською за характером, а також релігійне життя спілки. Цим документом був статут братства, який містив правила обрання влади, її повноваження, розмір членських внесків та «вписних», а також рамки відданості, якій піддавалися члени братства.

Братська відданість – інтерпретація змін у релігійності пізнього середньовіччя

Період пізнього Середньовіччя, в питанні релігійності суспільства, приніс зміни в розумінні і практиці віри. Чотирнадцяте та п'ятнадцяте століття для польських земель – це період інтенсивної діяльності єпископів, з метою стандартизації кількох важливих питань, у тому числі: принципи богослужіння, справи таїнства покаяння та пастирської діяльності духовенства²⁴. Ці зусилля привели до зростання інтересу до поглиблення своєї віри серед мирян у великих міських центрах. Саме тут, завдяки більш легкому доступу до храмів і систематичному впливу духовенства на віруючих, дійшло до позитивного вирішення проблеми появи релігійних братств, спрямованих на спільне піклування побратимів про спасіння душ.

Загальною рисою всіх братств, незалежно від обраного ними покровителя, була вищезгадана турбота про спасіння душ братів. Цьому повинна була служити, на прикладі братств, пов'язаних із Краковом, відправа щоквартального богослужіння *pro defunctis*, під час якої відчитували померлих побратимів²⁵.

Так само важливу роль відігравали траурні церемонії на похоронах побратима. Головні церемонії склалися з трьох частин: ранкової жалоби²⁶, святого богослужіння і поховання. Похоронні жалоби, під час яких читали кілька псалмів та Біблію, відбувалися в домі покійного або в церкві. Як правило, вони тривали три дні перед днем похорон²⁷. Другу центральну частину похоронного обряду становило богослужіння за душу померлого брата. Під час нього, зазвичай, збирали кошти на покриття витрат на похорони. Останнім штрихом був ритуал поховання мертвого, під час якого вони співали антифон *Salve Regina*²⁸. Слід зазначити, що участь у жалобній церемонії всіх членів братства була

²⁰ Братство Св. Софії в Кракові в 1410 р. мало двох старших, див.: ZDKiDK. – Cz.I. – №180; Братство Божого Тіла в Ельблонгу, також мало 2 старших. В братствах Марійних Гданська і Нового Міста Торуня при владі було по чотири старших, див.: Czarciński I. Bractwa w wielkich miastach. – S.61.

²¹ Zaremska H. Bractwa w średniowiecznym Krakowie. – S.50-60.

²² Ibid. – S.59–64; Czarciński I. Bractwa w wielkich miastach. – S.61-66.

²³ Для згадуваних пруських братств було від 6 до 9 скійців. Див.: Czarciński I. Bractwa w wielkich miastach. – S.67. Для братства убогих при костелі Всіх Святих у Кракові оплата складала 1 грош і 1 фунт воску, див.: ZDKiDK. – Cz.I. – №318.

²⁴ Kumor B. S. Historia Kościoła. Jesień średniowiecza. – Lublin, 1978. – S.112-113.

²⁵ Zaremska H. Żywi wobec zmarłych. Brackie i cechowe pogrzeby w Krakowie w XIV i pierwszej połowie XVI w. // Kwartalnik Historyczny. – 1974. – Z.4. – S.733–749.

²⁶ Ганна Заремська місце жалобного богослужіння заміняє пустими вечорами, але не може вказати часу їх тривання, див.: Ibid. – S.145; За словами Станіслава Биліни цей час мав обмежуватись до одного вечора в переддень похоронів, див.: Bylina S. Kultura ludowa Polski. – S.224.

²⁷ Були також винятки з цього правила, такі як братство Святої Дороти з Ельблонга, жалобні богослужіння якого тривали 9 днів, див.: Czarciński I. Bractwa w wielkich miastach. – S.91.

²⁸ Ibid. – S.92.

обов'язковою. Статут передбачав у цьому випадку кару за непокору, яка часто обмежувалася молитвою за померлого²⁹.

Так само важливими у справах пам'яті про померлих були щорічні урочисті зібрання всіх членів братства (*collationes*). В рамках святкування передбачалася участь братів у жалобному богослужінні, після чого згадувалися імена покійників³⁰.

Приклад діяльності згаданих вище релігійних братств періоду пізнього Середньовіччя підтверджується і зміною в підході до богослужіння. Вище, а також нижче описані приклади показують, що воно стало центральним елементом діяльності релігійних братств.

Статути братств з пруських територій суворо регламентували участь братів у літургії. Група братів, які знали латинь, мали обов'язок користуватися співниками та брати активну участь у співі. Інші *fratres laici* повинні були прочитати визначену кількість молитов «Отче наш», «Радуйся, Маріє» і «Вірю в Бога»³¹. Наприклад, члени братства Пресвятої Діви Марії з Нового Міста Ельблонг читали цю молитву п'ять разів³², члени краківських Марійних братств – п'ятнадцять разів «Отче наш» та «Радуйся, Маріє» і три рази «Credo»³³.

Важливим елементом літургії була проповідь, роль якої часто зводилася до форми катехези, яка повинна була навчити віруючих нових молитв і правд віри, а також ретельного їх обговорення³⁴. Таким чином, віруючі, якими були члени релігійних братств, ймовірно, були тісно пов'язані з Євхаристією, піддавалися сильному процесу катехизації³⁵.

До загального культу на території польської держави в XIV ст. почали додаватися нові моделі відданості Христу, оперті на поклонінні Йому в Євхаристійному вигляді. Цей вияв побожності виявився наслідком діяльності чеської теологічної думки, яка впливала на середовище польського духовенства за посередництвом Празького університету³⁶. Тривалою ознакою цього процесу стало створення в даному регіоні ще в XIV ст. декількох братств під покликанням Божого Тіла і Святого Сакраменту³⁷. З діяльністю братств такого напрямку пов'язано три елементи, поява котрих обґрунтувала зміни в літургії і її подальший розвиток.

Найбільш важливим нововведенням під час богослужіння повинна була стати демонстрація громадськості гостей. Необхідність створення такої процедури в польських землях фіксується дослідниками від XIII ст.³⁸. Станіслав Биліна додає, що оглядання Христа в Євхаристії було пов'язано із сильним релігійним переживанням та з переконанням, що це захищає від небезпеки³⁹. Казімежовське товариство кожного четверга було змушене проводити літургію, під час якої весь час була виставлена гостія⁴⁰. Подібні четвергові літургії, однак не відомо чи з виставленим святим причастям, проводили братства з Ельблонга і Торуня⁴¹. Це свідчить про поширення такої практики, яка в підсумку могла перейти до обряду в повсякденному житті.

Другим видом релігійної практики, якою займалися релігійні братства цього типу, була процесія зі святим сакраментом на свято Тіла Христового⁴². У міру зміцнення позицій цього свята і розвитку культу священного поклоніння Христу в Євхаристії, згадана процесія почала ефективно витісняти менші церемонії такого роду, стаючи головною урочистістю в масштабі навіть усього міста⁴³. Ганна Заремська в одній зі своїх статей відтворює хід Краківської процесії в XV ст. Про тверду позицію такого дійства в релігійному житті, не лише релігійних братств, але і всього суспільства, свідчить участь у ньому краківського єпископа Збігнева Олесницького і самого короля. Необхідно додати, що процесія вирушила з Краківської катедрі, а участь у ній взяли всі парафіяльні спільноти Кракова того часу⁴⁴.

Останньою практикою, про яку ми дізнаємося зі змісту братських документів, є поширення при краківському Казімежі звичаю членів братства давати священику гроші за його відвідування хворих⁴⁵. Розвитком цього симптому побожності, згідно з Іренеушем Чарчінським, мала бути зацікавлена церковна влада⁴⁶. Це може свідчити про досить слабкий вплив релігійної практики такого роду на поведінку подібних спілок в інших єпархіальних центрах.

Стосовно особистості Христа в пізньому Середньовіччі мав місце розвиток культу Святого Хреста та Страстей Господніх⁴⁷. Для території, яка нас цікавить, єдиним підтвердженням сприйняття цієї моделі братської відданості є документ від 1388 р. з Нового Міста Ельблонг. За словами Іренеуша Чарчінського, згадуване джерело нічого не говорить про діяльність новоствореного братства П'яти Ран⁴⁸.

У XV ст. у Польщі поширювався культ Марії, з'явилися його нові форми і засоби вираження, до яких, в основному, належав розвиток традиції зображення Марії⁴⁹. Пречиста Діва була на той час ідеалом чесності, гідним наслідування і головним суддею у важких людських справах, завдяки чому ставала близькою кожному, навіть простій людині.

У середовищі краківської церкви значний розвиток відданості Марії припадає на початок XV ст. Тоді утворюється Марійне братство при каплиці святої Барбари в Базиліці Успіння Пресвятої Богородиці⁵⁰. Натомість у 1411 р.⁵¹ св. Марія стає офіційним покровителем першого братства, що існує в цій церкві, починаючи з середини XIV ст.⁵². У 1428 р. мало бути створене Марійне братство при відданій августинцям церкві в Казімежі⁵³. Розвиток поклоніння Марії у світлі існуючих документів можна відмітити також для пруських земель, які становлять для нас інтерес⁵⁴. Процес розширення згаданого культу, тривав протягом усього XV ст., проявляючи себе у виборі св. Марії на покровительку церков, віктарів, каплиць і релігійних братств⁵⁵.

⁴² Спершу повинні були відбуватись у стінах, що оточують храм, де проводилася літургія. Czarciański I. Bractwa w wielkich miastach. – S.84.

⁴³ Bylina S. Religijność późnego średniowiecza. – S.72; Zaremska H. Bractwa w średniowiecznym Krakowie. – S.118.

⁴⁴ Zaremska H. Procesje Bożego Ciała w Krakowie w XIV – XV wieku // Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce średniowiecznej / Pod. red. B. Geremka. – Warszawa, 1978. – S.27-28.

⁴⁵ KDM. – Cz.I. – №223.

⁴⁶ Czarciański I. Bractwa w wielkich miastach. – S.86.

⁴⁷ Bylina S. Religijność późnego średniowiecza. – S.73.

⁴⁸ Czarciański I. Bractwa w wielkich miastach. – S.86.

⁴⁹ Kumor B. S. Dzieje Diecezji. – T.4. – S.75-76.

⁵⁰ ZDKiDK. – Cz.1. – №163.

⁵¹ Kodex Katedry Świętego Wacława. – Cz.2. – №519.

⁵² Zaremska H. Bractwa w średniowiecznym Krakowie. – S.122. До такої тези схиляється також Юзеф Мітканський, який опрацював книгу цього братства, див.: Miłkowski J. Księga zmarłych bractwa kościoła Panny Marii w Krakowie (wiek XIV – XVIII) // Studia Historyczne. – R.11. – 1968. – Z.1. – S.77.

⁵³ Це братство заснував краківський єпископ Збігнев Олесницький. Див.: ZDKiDK. – Cz.2. – №282.

⁵⁴ За словами І.Чарчінського, в 1426 р. вармінський єпископ Францішек мав затвердити статут братства Пресвятої Діви Марії в Новому Місті Ельблонгу, див.: Czarciański I. Bractwa w wielkich miastach. – S.111.

⁵⁵ Для прикладу приведу Церкву Святого Яна Хрестителя і Успіння Пресвятої Богородиці в Прошовіцах, у якій у 1410 р. було засновано віктар святого Петра і Павла і Пресвятої Богородиці. Сама парафія отримала назву Марії, що сталось близько середини XV ст. При Церкві існувало також братство Пресвятої Богородиці, яке відоме із 1489 р., див.: Klata K. Hermy proszowickie – zapomniane świadectwo średniowiecznej historii kościoła parafialnego w Proszowicach. Praca licencjacka. – Kraków, 2010. Праця знаходиться в Архіві Ягеллонського

²⁹ Kodex Katedry Świętego Wacława. – Cz.2. – №612.

³⁰ Czarciański I. Bractwa w wielkich miastach. – S.101.

³¹ Ibid. – S.89; Zaremska H. Bractwa w średniowiecznym Krakowie. – S.123.

³² Czarciański I. Bractwa w wielkich miastach. – S.89.

³³ Zaremska H. Bractwa w średniowiecznym Krakowie. – S.123.

³⁴ Bylina S. Religijność późnego średniowiecza. – S.29-34.

³⁵ Навчання середньовічних проповідників включало: «(...) 7 таїнств, Десять Заповідей, лекція символу Віри, Отче наш, Благородице Діво, 7 смертних гріхів, гріхи потребує помсти, гріхи проти Святого Духа, сім справ милосердя щодо тіла і душі, 8 блаженств, 7 дарів Святого Духа, чесноти власні, 9 чужих гріхів, дві заповіді любові і гріхи з п'яти людських почуттів», див.: Kumor B. Historia Kościoła. – S.113.

³⁶ Bylina S. Religijność późnego średniowiecza. – S.67-69.

³⁷ Для прикладу наведу тут згадуване раніше братство Святого Причастя при Церкві Божого Тіла в Казімежі, – створене перед 1348 р., див.: KDM. – T.1. – №223; MPV. – T.2. – S.182; Братство Божого Тіла в Старому Місті Торуні (1394 р.); Див.: Czarciański I. Bractwa w wielkich miastach. – S.83.

³⁸ Zaremska H. Bractwa w średniowiecznym Krakowie. – S.116.

³⁹ Bylina S. Kultura ludowa Polski i Słowiańszczyzny. – S.230.

⁴⁰ Zaremska H. Bractwa w średniowiecznym Krakowie. – S.119.

⁴¹ Czarciański I. Bractwa w wielkich miastach. – S.84-85.

Як і в братствах Божого Тіла, центром практики Марійних братств була літургія. Крім обов'язкових літургій у великі Марійні свята, члени цих братств були зобов'язані брати участь у щосуботніх літургіях на честь Діви Марії⁵⁶. XV століття внесло в обов'язки Марійних братств обов'язкову участь у ранкових літургіях, які відправляли під час Адвенту і називались роратами⁵⁷. Подібно як в описаному вище випадку, було наказано брати активну участь у літургії⁵⁸, що відображалось в наказі співу, а в випадку тих, хто не знав латини зазначеною кількістю повторень молитви⁵⁹. Серед братської практики, згідно з даними джерел, з'явився також звичай палити свічки в ході Піднесення під час Євхаристії⁶⁰.

Важливу роль у релігійному житті середньовіччя також відігравали різні святи. Вони, як і Мати Ісуса, вважалися за заступників перед Богом у різних людських справах⁶¹. На період пізнього Середньовіччя в Центрально-Східній Європі припадає час гігантського розвитку індивідуального культу святих, пов'язаного частково з культом реліквій і наданням індульгенцій. Враховуючи обставини даного часу, не можна дивуватися тому, що утворюються релігійні братства, які мали святих за покровителів. Зокрема, згідно з Постановою кн. Анджея Брудзінського, ще в кінці XIV ст. було створено братство Одинадцяти Тисяч Мучениць при церкві святого Степана в Кракові⁶², в Ельблонгу, натомість, як визначив Іренеуш Чарчінський, у цей період існувало Братство Святої Дороти⁶³. На жаль, у нас немає додаткової інформації про відданість згадуваним громадам з боку вірних. Єдина інформація такого роду, яка походить з 1409 р., згадує про поклоніння Святій Урсулі⁶⁴ членами братства під час літургій вотивних⁶⁵. Можна, натомість, припустити, що, відповідно до практики попередніх двох типів братств, членство в цих організаціях зобов'язало брати активну участь у багатьох додаткових богослужіннях протягом року.

Згадуване вище питання про індульгенцію, а також турбота про спасіння душ померлих членів братства, були спільними для всіх обговорюваних мною братств. Кількість індульгенцій і гарантії захисту власної душі або душі близького померлого були додатковим мобілізуючим фактором для потенційних нових членів братства. Обидва ці соціальні явища були частиною еволюції вчення про Чистилище, що формувалося впродовж XIV – XV ст.⁶⁶.

Підсумки

Період пізнього Середньовіччя приніс зміни в релігійному житті спільноти віруючих. Найбільш чутливими до цих змін були міські громади, за рахунок полегшеного доступу до святинь. Піддані прагнули поглибити свою віру і забезпечити собі вічне життя.

університету в Кракові. Культ Марії крізь призму створення образів для краківських братств обговорює Г.Заремська в: Zaremska H. Bractwa w średniowiecznym Krakowie. – S.126-136.

⁵⁶ Bylina S. Religijność późnego średniowiecza. – S.75.

⁵⁷ Практика роратних літургій, відома ще у XIII ст., проникає до Польщі з Сілезії. Див.: ZDKiDK. – Cz.1. – №48, 58. У Кракові, однак, ця практика приймається тільки в XV ст., Див.: Zaremska H. Bractwa w średniowiecznym Krakowie. – S.124. За словами І.Чарчінського, практика роратних літургій була також znana братству Пресвятої Богородиці з Нового Міста Ельблонга, див.: Czarcinski I. Bractwa w wielkich miastach. – S.85.

⁵⁸ Kodex Katedry Świętego Wacława. – Cz.2. – №529.

⁵⁹ Zaremska H. Bractwa w średniowiecznym Krakowie. – S.124.

⁶⁰ ZDKiDK. – Cz.1. – №73.

⁶¹ Bylina S. Religijność późnego średniowiecza. – S.80.

⁶² Bruzdziński A. Bractwa religijne w siedemnastowiecznym Krakowie. Zarys problematyki // Historia świadectwem czasów. Księdzu Profesorowi Markowi Tomaszowi Zahajkiewiczowi w 50. rocznicę święceń kapłańskich księgę tę ofiarują Przyjaciele, Koledzy, Uczniowie / Red. W. Bielak, S. Tylus. – Lublin, 2006. – S.107.

⁶³ Czarcinski I. Bractwa w wielkich miastach. – S.89.

⁶⁴ Братства Одинадцяти Тисяч Мучениць мало з часом прийняти патронат святої Урсули, див.: Ryk T. Bractwo św. Urszuli w Krakowie // Materiały do dziejów społeczno-religijnych w Polsce / Pod red. Z. Sułowskiego, E. Wiśniowskiego. – Lublin, 1974. – S.25-32; Г. Заремська поєднує ці дві назви між собою вже для XVI ст., див.: Zaremska H. Bractwa w średniowiecznym Krakowie. – S.120.

⁶⁵ ZDKiDK. – Cz.1. – №179.

⁶⁶ Bylina S. Religijność późnego średniowiecza. – S.129-134.

Введення до канону вчення Церкви ідеї про Чистилище, в поєднанні з вищевказаним завзяттям віруючих, привело до виникнення світських релігійних братств. Натомість їхні форми поклоніння відповідали створюваному церковним середовищем релігійним культам Божого Тіла, Пресвятої Богородиці і Святих. Метою цієї діяльності було об'єднання релігійних обрядів, оперте головним чином на святкування літургії і звільнені її від будь-яких спотворень, що мало місце раніше.

Братська відданість привела до постійних змін у церковній літургії. Культ Божого Тіла приніс сильну традицію споглядання на святе причастя під час богослужіння. Культ Божої матері розвинувся до такого ступеня, що для будь-якої католицької церкви стало немислимо не мати її зображення. На додаток у церковній літургії сформувалася традиція ранкового богослужіння під час Адвенту.

З братською діяльністю треба також пов'язувати традицію молитви за померлих, яка триває й до сьогодні. Турбота про спасіння душ померлих побратимів, що знайшло відображення в щорічному читанні списків мертвих братів під час урочистого братського богослужіння, здається, говорить на користь цієї гіпотези. Аналогічну мету мали придбання у церковних посадових осіб нових і затвердження старих індульгенцій⁶⁷. Їх роль у діяльності братства була різноманітною: від пропаганди та агітації – до есхатологічних прагнень, які проявлялися в різноманітних практиках⁶⁸.

Релігійні братства пізнього Середньовіччя відігравали важливу роль у розширенні релігійної свідомості мешканців міст. Вони також дали початок повнішій участі громадськості в літургії Церкви, зміцнюючи при цьому зв'язок, який об'єднує віруючих. У більш широкому контексті, можна сказати, що вони започаткували відкриття герметичного світу Церкви для мирян.

The transformations in the late medieval religiousness are well presented by the activity of the Polish guilds with secular character which functioned on the Polish State terrains in the XIV and XV centuries. Their activity is consistent with church tendencies pursuing towards the unity of cult and conferring them the special character disposed towards the Eucharist as its central point. The Eucharist was the new form which, as a permanent part in its structure, included: an active participation of participants in meeting, a sermon and Elevation as a vital part of adoration. As a result of this activity some cults based on the new forms of devotion were developed. They are so intense up to now. These are the cult of Corpus Christi and Heavenly Mother, saints and the Passion. It is worth mentioning here that the care of dead brothers redemption was manifested in prayers or special Eucharists celebrated for dead and remembering them by reading out the lists of resting in Christ. Indulgences also played a significant role in guilds' activity.

Key words: religious guilds, cult, Eucharist, indulgences, Corpus Christi, Heavenly Mother, Zbigniew Oleśnicki.

⁶⁷ Szymborski W. Uwagi o religijności społeczności Małopolski w średniowieczu na przykładzie brackich dokumentów odpustowych // Wspólnoty małe i duże w społeczeństwach Czech i Polski w średniowieczu i w czasach wczesnonowożytnych / Pod red. W. Iwańczaka i J. Smoluchy. – Kraków, 2010. – S.159-181.

⁶⁸ Ширше про відпусти в період Середньовіччя, див.: Szymborski W. Odpusty w Polsce średniowiecznej. – Kraków, 2011. – S.87-130.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВІСЬМІНАГО ІСТОРИЇ

Артур Гоциньський (Краків, Польща)

УДК 94(477)

ББК 63.3(4Укр)45

КОНФЛІКТ ЯРЕМИ ВИШНЕВЕЦЬКОГО З ОЛЕКСАНДРОМ КОНЕЦЬПОЛЬСЬКИМ ЗА ГАДЯЧ

Стаття присвячена одному з найбільш гучних конфліктів між магнатами Речі Посполитої першої половини XVII ст. – конфліктові між руським воєводою Яремою Вишневецьким та коронним хорунжим Олександром Конєцьпольським за Гадяч. Автор відзначає, що антагонізм між ними виник у результаті помилкового подвійного надання даної маєтності обом родинам. Внаслідок спору дійшло до збройного захоплення Гадяча Вишневецьким. Жодна зі сторін не бажала поступатись, прикладом чого була поведінка Вишневецького під час сейму 1647 р. Тільки після тривалих зусиль королівської адміністрації вдалось примирити двох магнатів.

Ключові слова: Ярема Вишневецький, Олександр Конєцьпольський, Гадяч, сейм 1647 року, Владислав IV Ваза, магнатерія, приватні конфлікти.

Антагонізм між магнатами і представниками шляхти Речі Посполитої в першій половині XVII ст. мав різні причини, але найчастіше суперечки були наслідком боротьби за маєтності. Яскравим прикладом цього був конфлікт між коронним хорунжим Олександром Конєцьпольським та руським воєводою Яремою Вишневецьким навколо Гадяча.

В польській історіографії є небагато праць присвячених дослідженню подібних проблем. Даної проблеми в цілому стосуються тільки нечисленні праці, насамперед робота Владислава Лозинського *Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*¹, а також стаття Яна Середикі, про конфлікт навколо Кописька². В інших роботах дана проблема зачіпалась тільки опосередковано, як правило, в контексті дослідження інших питань³.

Конфлікт між Я.Вишневецьким та О.Конєцьпольським відображений у цілій низці тогочасних документів, виданих Орестом Николаичком окремим томом у збірнику *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*⁴. Цінним джерелом до з'ясування деталей

непорозуміння є *Pamiętnik* Альбрехта Радзивіла⁵. Крім того, дану суперечку описав слуга Вишневецького Богуслав Казимир Маскевич у своєму щоденнику⁶. Додаткові відомості про конфлікт подають сеймові інструкції⁷. Неоціненним джерелом є також *Sumariusz Generalny Dokumentów autentycznych całego Archiwum Wiszniowieckiego Anno 1749 spisany*, рукопис якого зберігається в Бібліотеці Оссолінських у Кракові⁸.

Головною причиною конфлікту між коронним хорунжим Олександром Конєцьпольським та руським воєводою Яремою Вишневецьким стало місто Гадяч. Воно було засноване в 1634 р. над річкою Псел і отримало статус староства⁹. Від 1636 р. ним володів великий коронний гетьман Станіслав Конєцьпольський, який отримав його разом із Переяславським староством після того, як їх залишив Лука Жовківський¹⁰. У 1637 р. гетьман добився у короля права на призначення гадяцьким старостою свого сина – Олександра Конєцьпольського¹¹. Така ситуація зберігалась аж до другої половини 1640-х рр. Після смерті Станіслава Конєцьпольського, вакантний уряд краківського каштеляна 4 квітня 1646 р. зайняв Яків Собеський, звільнивши тим самим посаду руського воєводи¹². Того самого дня в меншій коронній канцелярії був виданий акт призначення Я.Вишневецького руським воєводою. Одночасно з призначенням він отримав право оренди лівобережних володінь Конєцьпольських – Гадяча і Бобрика зі всіма прилеглими містечками і селами¹³. Згідно з отриманим привілеєм, князь також мав право протягом десяти років експлуатувати ліси на орендованих територіях¹⁴. Останній факт мав важливе значення з огляду на те, що через труднощі вирощування зернових культур у тому регіоні не приносило бажаного доходу, тому на перше місце за прибутковістю виходило власне лісове господарство¹⁵. Оскільки дані землі ще з 1637 р. знаходились у володіннях Олександра Конєцьпольського, то цілком логічно, що привілей наданий королівською канцелярією¹⁶ Я.Вишневецькому, об'єктивно мав призвести до конфлікту між двома магнатами за гадяцькі землі.

Про суперечливість привілею сторони дізналися досить швидко. Князь Ярема вже під кінець травня 1646 р. почав протестувати проти заняття хорунжим розташованого над річкою Хорол Миргорода, і одночасно заявив, що Олександр Конєцьпольський висловив йому претензії до дібр, які знаходились у власності Я.Вишневецького¹⁷. 12 червня 1646 р. князь Ярема обнародував королівський привілей, який надавав йому право на володіння Гадячем. Офіційно передати гадяцькі маєтки у власність князя повинен був спеціально прибулий з Варшави секретар короля Станіслав Карнієвський. Однак слуги О.Конєць-

⁵ Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / Wyd. A.Przyboś, R.Żelewski. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980. – Т.3. – S.13-14, 17-18, 24, 29-31, 43.

⁶ Maskiewicz B. K. Dyjaryjusz // Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów / Wyd. A.Sajkowski. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1961. – S.228-229.

⁷ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. – Ч.2. – Т.1. – К., 1861. – С.332; Акта grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej / Oprac. A.Prochaska – Т.20 – Lwów: 1909. – S.495; Акта sejmikowe województwa krakowskiego / Wyd. A.Przyboś. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Nauk, 1953. – Т.2. – S.312, 332.

⁸ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Oddział rękopisów. – Fond 91: Archiwum Radziwińskich. – Opis 59: Sumariusz Generalny Dokumentów autentycznych całego Archiwum Wiszniowieckiego Anno 1749 spisany.

⁹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Red. F.Sulimierski, B.Chlebowski, W.Walewski. – Warszawa, 1882. – Т.3. – S.7.

¹⁰ Litwin H. Napływ szlachty polskiej... – S.93.

¹¹ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki... – S.169.

¹² Trawicka Z. Jakub Sobieski 1591 – 1646. Studium z dziejów warstwy magnackiej w Polsce doby Wazów. – Kraków: Societas Vistulana, 2007. – S.200.

¹³ Надання Гадяча означало надання цілого верхнього басейну рік Пселу і Ворскли, див.: Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki... – S.85.

¹⁴ Ibid. – S.84-85.

¹⁵ Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski ok. 1592 – 1646. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1978. – S.354-355.

¹⁶ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce... – Т.3. – S.13. Надання Гадяча Я.Вишневецькому було de facto безправним. Причини такого кроку королівської канцелярії не зовсім зрозумілі.

¹⁷ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki... – S.85.

¹ Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa: Iskry, 2005 [перше видання: Lwów 1931].

² Seredyka J. Magnackie spory o posiadłość Kopyską w XVI i pierwszej połowie XVII w. // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. Historia. – 1975. – Т.13. – S.59-111.

³ Weryha-Darowski A. Samuel Łaszcz, strażnik koronny: opowiadanie historyczne. – Kijów: W drukarni Uniwersyteckiej, 1865; Kubala L. Szkice historyczne. Serya druga. – Lwów: Nakładem księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1880. – S.1-66; Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612 – 1651). – Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1933; Szenic S. Pitaval warszawski. – Warszawa: Czytelnik, 1957. – Т.1. – S.51-114; Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1960; Kersten A. Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1988; Dąbrowski J. Inwektywa i kalumnia na sejmach za panowania Jana Kazimierza Wazy (1649 – 1668) // Kwartalnik Historyczny. – R.102. – 1995. – S.39-51; Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569 – 1648. – Warszawa: Semper, 2000; Ibid: Fakcje magnackie na Kijowszczyźnie 1569-1648 // Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku / Red. J.Urwanowicz przy współudziale E.Dubas-Urwanowicz i P.Guzowskiego. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu, 2003. – S.47-70; Komuda J. Warchoły i pijanice czyli poczet hultajów z czasów Rzeczypospolitej szlacheckiej. – Lublin: Fabryka Słów, 2004; Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy 1569 – 1648. – Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2006.

⁴ Николаичек О. Материалы по истории землевладения князей Вишневецкихъ въ Львово-бережной Украинъ // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Т.14. – От.3. – Киевъ, 1900. – С.176-188.

польського змогли перешкодити йому, проти чого Карнієвський оголосив протест у київському міському уряді 27 червня¹⁸. У свою чергу Конєцьпольський, щоб підтвердити свої права на спірний маєток, віддав його 30 червня того ж року в аренду Мартину Длуському¹⁹ Я.Вишневецький, з огляду на опір хорунжого, вирішив захопити Гадяч силою. 12 липня його війська в кількості 700 чоловік опанували Гадяч і прилегли до нього волості²⁰. Як слідує зі скарг О.Конєцьпольського, відділи Я.Вишневецького, озброєні гарматами та гаківницями (рушницями), оточили місто і штурмом взяли замок, при чому допустилися жорстокості і пограбувань серед населення. Далі загони князя зайняли землі в басейні рік Пселу і Ворскли, не хетуючи теж захопленням маєтків, які не належали до гадяцького староства і до яких Я.Вишневецький не мав жодних прав²¹. Очевидно, має рацію Р.Романський, який вважає, що зайняті Я.Вишневецьким місцевості, що не відносились до Гадяцького староства, мали служити як елемент гри в майбутніх торгах при розв'язанні конфлікту²². О.Конєцьпольський рахував власні фінансові збитки внаслідок втрати Гадяча на півмільйона рухомої власності, до чого треба також додати пошкодження міських мурів і житлових будинків²³. Напевно, внаслідок такого розвитку подій О.Конєцьпольський почувався приниженим, що вплинуло на його непоступливість у подальшій фазі конфлікту.

Відповіддю Олександра Конєцьпольського на агресію князя Я.Вишневецького був протест, який він склав спочатку у міському уряді Києва, а пізніше перед королем Владиславом IV. 22 вересня 1246 р. дійшло до офіційного оголошення Гадяча володінням Я.Вишневецького, однак внаслідок скарги О.Конєцьпольського король призначив спеціальний судовий процес, який мав урегулювати конфлікт. У листі короля до воєводи висловлено осуд поведінки Я.Вишневецького, котрий організував ганебне захоплення Гадяча, забувши про те, що, будучи сенатором, мав дотримуватися законів і миру, а не чинити свавілля²⁴. Скориставшись нагодою, О.Конєцьпольський також оскаржив руського воєводу в безправному захопленні коронного маєтку Хорол (місцевість на річці Хорол, притоці Пселу, а частково – притоці Сули-Оржиці), який становив частину переяславського староства²⁵.

Це була вже не перша скарга проти князя зі сторони О.Конєцьпольських. У 1642 р. Станіслав Конєцьпольський висував претензії до 40 міст, які заснував Я.Вишневецький на території Переяславського староства, а О.Конєцьпольський хотів їх приєднати до своїх володінь. За допомогою спільних друзів у цій справі вдалося досягти порозуміння²⁶. 3 грудня 1646 р. під час сейму Олександр Конєцьпольський висунув претензії до Хорола, а також оскаржував князя за присвоєння королівських дібр над річками Хорол і Оржа. Під загрозою баніції Вишневецькому було наказано повернути ці маєтності²⁷.

Хорунжий у своєму позові безпідставно твердив, що обидві річки не були притоками Сули²⁸. Однак Оржиця належала до басейну Сули, і через те рід Вишневецьких, на підставі привілею Стефана Баторія, мав спадкове право до волостей, які розташовувалися біля неї²⁹.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid. – S.86.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

²² Romański K. Książę Jeremi Wiśniowiecki. – Warszawa, 2009. – S.113.

²³ Ibidem.

²⁴ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki... – S.170.

²⁵ Czamańska I. Wiśniowieccy... – S.170.

²⁶ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / Wyd. A.Przyboś, R.Żelewski. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980. – T.2. – S.327.

²⁷ «... абы тот же позванный тыи реки Хорол и Ржицу, зо щсими ихъ приналежноцтями, осадами поддаными у прилеглоцтями обох сторонъ реки яко власные добра Речи Посполитое, урожоному хоружому коронному, старосте нашому переяславцкому, цале, безъ вшелякого добръ тых нарушеня и уймы [...] ажъ до зупольного кгрунтов у добръ помененыхъ отобрания у поводови отданя, безъ вшеляких одвлоекъ, трудностей у препедиций, ретельне у цале Речи Посполитой уступилъ, а то под виною вечное баниции». Див.: Николайчикъ О. Материалы по истории... – С.179-180.

²⁸ Czamańska I. Wiśniowieccy... – S.170.

²⁹ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki... – S.87.

Своєю чергою, до дібр, які знаходилися над рікою Хорол, Вишневецькі формально не мали жодних прав, але ці землі перебували у фактичній власності їхнього роду від 1607 р. Королівська адміністрація погодилась із таким станом речей, оскільки Вишневецькі справно платили податки з цього маєтку³⁰. Тим не менш у 1646 р. ці території стали об'єктом суперечки між батьком хорунжого та князем Яремою. Справа була винесена на засідання сейму, однак Я.Вишневецький у листопаді й грудні 1646 р. був відсутнім на ньому через хворобу. 16 листопада він написав до короля листа, в якому пояснив свою відсутність. Руський воєвода вислав до сейму довірену особу – Яна Барановського, який прибув до Варшави тільки 10 грудня, тобто тоді, коли справа вже була розглянута³¹. На думку Ілони Чаманської, це мало призвести до прийняття некорисних для князя постанов³². У винесеному 3 грудня 1646 р. рішенні в справі Хорола руському воєводі наказували повернути всі землі над річками Хорол і Оржиця. Демаркацію спірного майна мав довершити комітет, призначений у лютому 1647 р. Вишневецький також був зобов'язаний виплатити хорунжому компенсацію у розмірі 100 000 злотих, яка мала бути зібрана з його маєтків³³.

Що ж стосується справи конфлікту навколо Гадяча, то її розгляд було відкладено до наступного сейму, але за умови, що князь під присягою засвідчить свою відсутність на сеймі через хворобу. Зобов'язання Яреми Вишневецького скласти присягу суперечило загальноприйнятому звичаю, згідно з яким відповідач мав присягати тільки після його другої відсутності на сеймі, а на сеймі в 1646 р. справа Гадяча слухалася вперше³⁴. Таким чином, зобов'язання скласти присягу було винятком з існуючої традиції, що демонструвало негативне ставлення до особи князя. Підтримувати його відмовилася навіть шляхта, яка так завзято виступала на стороні Яреми в його конфлікті з Адамом Казановським щодо Ромен. В інструкціях Краківського сеймику своїм делегатам, з одного боку, рекомендувалося покращити діяльність королівської канцелярії, а з іншого – наказувалось, щоб посли застерегли князя від насильного здобуття Гадяча³⁵. Натомість шляхта руського воєводства залишилась нейтральною в цьому конфлікті.

В інструкції для своїх делегатів Вишенський сеймик 13 вересня 1646 р. тільки рекомендував звернутися з проханням до короля вирішити цю суперечку³⁶. Сеймик у Луцьку, котрий рішуче підтримував князя у конфлікті за Ромни, теж майже не звернув уваги на конфлікт за Гадяч, а лише висловив стурбованість з приводу конфлікту й рекомендував просити короля, аби він за допомогою своїх повноважень і авторитету допоміг вирішити суперечку³⁷. Однак фактично на всіх сеймиках існувало переконання, що відсутність князя на процесі зумовлена не хворобою, а якимось спеціальним розрахунком³⁸.

Атмосфера навколо Яреми Вишневецького була настільки несприятливою, що це одразу було використано іншими суперниками князя. Наприклад, прихильники Адама Казановського почали вимагати перегляду рішення в справі Ромен³⁹. Вплив на зміст постанов, які були некорисні для Я.Вишневецького, мабуть, мав і король Владислав IV⁴⁰. Навряд чи має під собою реальні підстави припущення, згідно з яким той міг заохочувати

³⁰ Ibid. – S.87-88; Szajnocha K. Dwa lata... – S.12.

³¹ Czamańska I. Wiśniowieccy... – S.184.

³² Ibidem.

³³ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki... – S.171.

³⁴ Czamańska I. Wiśniowieccy... – S.184.

³⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województwa krakowskiego w Proszowicach 13 września 1646 r. // Akta sejmikowe województwa krakowskiego / Wyd. A.Przyboś. – Kraków, 1953. – T.2. – S.312.

³⁶ Instrukcja sejmiku wiszeńskiego posłom na sejm. W Wiśni 13 września 1646 r. // Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej / Oprac. A.Prochaska. – Lwów, 1909. – T.20. – S.495.

³⁷ Instrukcja sejmiku łuckiego 13. IX. 1646 na sejm sześciomiesięczny walny warszawski // Архив Юго-Западной России, издаваемый временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1861. – Ч.2. – Т.1. – S.332.

³⁸ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki... – S.170.

³⁹ Ibid. – S.171.

⁴⁰ Wisner H. Janusz Radziwiłł 1612 – 1655. – Warszawa, 2000. – S.86.

господаря Лубен та Вишнівця не йти на поступки у справі Гадяча і одночасно заявляти хорунжому, що змусить Я.Вишневецького повернути місто. В це не вірили навіть сучасники, зокрема очевидець цих подій Альбрехт Станіслав Радзивілл⁴¹. На зайняття королем сторони Конєцьпольського мусіло мати вплив також негативне ставлення руського воєводи до планованої Володиславом IV війни з Османською імперією⁴². На додаток, несприятливу для Вишневецького ситуацію поглиблювало й те, що головним референтом справи про Гадяч був Єжи Оссолінський, який, на думку деяких сучасників, був головним інспіратором конфлікту і твердо підтримував у суперечці сторону хорунжого⁴³. Також належить згадати, що серед шляхти збільшилася симпатія до Олександра Конєцьпольського, яка зумовлювалась тим фактом, що він був потерпілою стороною в конфлікті⁴⁴.

Як уже згадувалося раніше, в лютому 1647 р. було визначено комісію для розподілу маєтностей, які знаходились над річками Оржа і Хорол. Через протидію Яреми Вишневецького комісія не змогла виконати своє завдання. Воєвода заявив її членам, що поселенці, котрі живуть у цих землях, – його піддані, і що він згідний уступити тільки частину згаданих земель. З цього приводу питання остаточної демаркації спірних волостей відклали до майбутнього сейму⁴⁵. Те, як князь поставився до комісії, ще більше налаштувало шляхту проти нього, вираз чого можна знайти в інструкціях Краківського сеймику своїм послам на сейм у травні 1647 р. З неї слідує, що малопольська шляхта в діях князя вбачала «великий крах правосуддя», а делегати мали вимагати чіткого виконання постанови сейму в справі Хорола⁴⁶.

Сейм, скликаний 2 травня 1647 р., був дуже бурхливим. По-перше, шляхта активно виступила проти планів Владислава IV щодо війни з Портою⁴⁷. По-друге, додаткові емоції викликало повідомлення про вирішення конфлікту між О.Конєцьпольським та Я.Вишневецьким. Факт, що амбіції двох магнатів сильно постраждали, свідчив про те, що жоден з них не зупиниться ні перед чим для досягнення вигідного для себе рішення. У Варшаві з нетерпінням очікували прибуття князя Яреми і його потенційних дій проти конкурента⁴⁸.

29 квітня Ярема Вишневецький на чолі 4000 чоловік прибув до Варшави⁴⁹. Загін Вишневецького, ймовірно, мав бути більш численним, але через дорожні труднощі князь вирішив залишити артилерію на Лівобережжі Дніпра⁴⁹. Хорунжий теж прибув до Варшави 5 травня в супроводі великого військового загону⁵⁰. 6 травня руський воєвода пояснив Владиславу IV обставини роботи лютневої комісії з розподілу маєтностей на Хоролі. Один із членів комісії скаржився королю, що князь погрожував побити його киями. Ярема Вишневецький у відповідь на це звинувачення заявив, що якби з його боку були такі погрози, він не вагався б їх виконати⁵¹. 13 травня король наказав внести до розгляду справу хорунжого і воєводи, а для її розгляду була створена комісія, на чолі котрої став королевич Ян Казимир⁵². Після кількох днів роботи комісії було вирішено зачекати з винесенням остаточного рішення аж до приїзду гетьманів⁵³. Вони прибули до Варшави 17 травня і

відразу ж були визначені посередниками при розв'язанні конфлікту⁵⁴. Однак через сильний опір обох сторін їх медіація не принесла очікуваного результату⁵⁵. Непримиренність хорунжого поставила руського воєводу перед необхідністю принесення принизливої присяги⁵⁶. 9 травня ввечері, за день до остаточного прийняття рішення в справі Гадяча, князь зібрав свій військовий загін до якого звернувся з незвичайним проханням – уважно слідкувати за ситуацією і закінчити те, що він розпочне⁵⁷. Ярема заявив, що якщо він дійсно буде змушений виконати вимогу О.Конєцьпольського і скласти присягу, то одразу після цього він кине шаблю на хорунжого й на тих, хто його підтримує, навіть якщо серед таких буде сам король. Після цього князя Ярема дав вказівку своїм людям: «А ви всі двірні слуги і молодь до кімнати senatorів втисніться і підтримайте мене»⁵⁸. Здається, ніхто з учасників сейму не очікував, що руський воєвода через власні амбіції перейде до свавільних дій. Невідомо, чи князь насправді наважився б на різанину в сеймі, чи його слова мали на меті тільки залякати послів і senatorів. Тим не менше, коли наміри князя стали відомими в палаті senatorів, вищі урядовці доклали всіх зусиль, щоб переконати Конєцьпольського не вимагати від Вишневецького присяги, однак хорунжий залишався на своєму⁵⁹. Після двох годин гарячих переконань гетьман Миколай Потоцький і канцлер литовський Альбрехт Радзивілл силою поставили О.Конєцьпольського перед королем, і тільки в присутності монарха хорунжий врешті погодився не вимагати від Я.Вишневецького складення присяги⁶⁰.

Після поступки О.Конєцьпольського можна було нарешті приступити до вирішення конфлікту. Справу Гадяча вирішили віддати на розгляд суду ассесорів. Хорол був признаний Конєцьпольському, а рішення щодо збитків унаслідок конфлікту мав винести гродський суд. Цей вирок не задовольнив жодну зі сторін, однак став основою для подальшого примирення між ворогуючими магнатами⁶¹. Остаточне рішення в справі конфлікту наказувало Вишневецькому повернути Гадяч разом з усім награваним у місті, а також доходи, отримані від експлуатації місцевих лісів. Крім того, князь мав вигнати зі служби людей, які найбільше спричинились до розпалювання конфлікту. Хорол визнано спадковим володінням Вишневецьких, але постановою сейму було встановлено його королівським володінням, а Олександра Конєцьпольського зобов'язали сплатити князю 100 000 тис. злотих як відшкодування⁶². Досягти угоди було непросто. Суперники не хотіли розмовляти один з одним і кожен з них окремо дякував королю за посередництво у врегулюванні конфлікту. Як символ згоди вони потиснули руки, але, як відзначав канцлер Радзивілл, цей жест не був чесним, а хорунжий заявив, що дане порозуміння не триватиме довго і вибухне ще більшою ненавистю⁶³. Однак видається правдоподібним, що між суперниками була укладена чергова умова, зміст якої не був знаний Радзивіллові. В Коронній Метриці знаходиться документ, згідно з яким сума відшкодування для Я.Вишневецького становила 200 тис. злотих⁶⁴.

Пізніше у відносинах між О.Конєцьпольським та Я.Вишневецьким, після конфлікту за Гадяч, уже не доходило до суперечок у таких масштабах, але проблеми у відносинах між ними залишались. Видається, що примирення обох магнатів найбільше цікавило короля Владислава IV, який відводив їм обом важливе місце у своєму плані війни з Османською

⁴¹ Radziwiłł A. S. Pamiętnik... – T.3. – S.13-14.

⁴² Ibid. – T.2. – S.499.

⁴³ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki... – S.170-171.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Radziwiłł A. S. Pamiętnik... – T.3. – S.13.

⁴⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województwa krakowskiego w Proszowicach 11 kwietnia 1647 r. // Akta sejmikowe... T.2. – S.332.

⁴⁷ Kubala L. Jerzy Ossoliński. – Lwów, 1924. – S.246.

⁴⁸ Biblioteka Jagiellońska. – Oddział rękopisów. – Sygn.49. – Opis: Gazety włoskie i polskie pisane 1633 – 1648: Miscellanea do panowania Władysława IV. Michał Meyer do Hieronima Pinocciego, Warszawa 28 IV 1647. – S.257.

⁴⁹ Ibidem.

⁴⁹ Widacki J. Książ Jarema. – Katowice, 1984. – S.43.

⁵⁰ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki... – S.174.

⁵¹ Radziwiłł A.S. Pamiętnik... – T.3. – S.17-18.

⁵² Ibid. – S.24.

⁵³ Radziwiłł A. S. Pamiętnik... – T.3. – S.24.

⁵⁴ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki... – S.175.

⁵⁵ Maskiewicz B. K. Dyjaryjusz... – S.228-229.

⁵⁶ Ibid. – S.229.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki... – S.175-176.

⁶⁰ Radziwiłł A. S. Pamiętnik... – T.3. – S.31.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Ibid. – S.43.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Regesty dokumentów kancelarii koronnej dla ziem ukraińskich w księgach Metryki Koronnej poł. XVI – poł. XVII w. / oprac. H.Boriak, N.Jakowenko, W.Krawczenko, L.Demczenko, K.Wyslobokow // <http://www.agad.archiwa.gov.pl/publikacje/MR2.xml> [9 V 2012]

Портою⁶⁵. Після смерті Владислава IV противники Я.Вишневецького знову старалися вбити клин між ним і О.Конєцьпольським, про що свідчить надання посади регіментаря не Я.Вишневецькому, а «дитині» – О.Конєцьпольському⁶⁶. На цей раз, однак, між ними не вибухнув конфлікт. Обидва брали участь у боях із козаками, між іншим під Костянтиновим і Пилявцями, захищали Збараж у ході облоги військами Хмельницького та в битві під Берестечком, яка стала останньою воєнною подією за участю Яреми Вишневецького.

Переклад на українську мову Юрія Залевського

The article is devoted to one of the louder conflicts between the gentry and the nobles of Republic of Poland which took the place in the middle of the seventeenth century. The clash of Hadyach was between the Rus' governor Jeremy Wisniowiecki and the warrant officer of the Crown Alexander Konięcpolski. The author emphasizes that the antagonism between them was caused by the double giving of the property, which was a blatant mistake of the royal Chancellery. There was the armed seizure of Hadyach by Wisniowiecki because of the disagreement. The conflict between the magnates grew more and more. Both were determined to settle it to his own favour, the best example was proceedings of Wiśniowiecki during 1647. Despite high tensions surrounding this case the dispute was finally resolved.

Key words: *Jeremy Wisniowiecki, Alexander Konięcpolski, Hadyach, Vladislav IV Vasa, polish nobility, private conflicts.*

Саболч Вереш (Ужгород)

УДК 94(477.87):329(1/439)«1919/1938»

ББК 63.3(4Укр)

УГОРСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ (1919 – 1938 рр.)

Угорським політичним партіям доводилося зіштовхуватись із різними проблемами, починаючи від самого початку їхнього створення. Спочатку угорців представляли декілька менших партій, але з часом партії об'єднаною силою виступили за представництво захисту прав угорців у етнічно українських землях.

Ключові слова: *партія, угорська національна меншина, вибори, друкований орган.*

Наприкінці першого – на початку другого десятиріччя ХХ ст. на Закарпатті почався процес формування політичних партій. Встановлення багатопартійності здійснювалося двома шляхами: розширення активності загальнодержавних партій (чеські, словацькі) і виникнення партійних осередків у середовищі місцевого населення. Серед факторів, що впливали на активізацію політичного життя, було завершення демократичних революцій у Центрально-Східній Європі та зростання національної (етнічної) самоідентифікації населення краю.

Серед десятків партій різних спрямувань важливе місце посідали партії угорської національної меншини. Упродовж усього міжвоєнного часу вони були впливовим чинником суспільно-політичного життя краю.

Стосовно історії угорських політичних партій Підкарпатської Русі виникають різні проблеми. Багато питань залишається без відповіді, зокрема щодо невдач угорських партій і масштабів підтримки їх діяльності та функціонування з боку Угорщини.

До сьогодні з'явилося чимало літератури наукового, науково-популярного та іншого характеру, де тією чи іншою мірою автори намагалися висвітлити проблеми політичної історії Закарпаття міжвоєнного часу. Певну зацікавленість проявили науковці до становища

⁶⁵ У жовтні й листопаді 1647 р. як О.Конєцьпольський, так і Я.Вишневецький організували провокаційні походи на татарські землі. Див. про дані події: Czerniak W. Planu wojny tureckiej Władysława IV. – Kraków, 1895. – S.329-330; Czamańska I. Wiśniowieccy... – S.184-185.

⁶⁶ Widacki J. Książ Jarema... – S.108-109.

національних меншин та їх політичної активності. Докладно даною темою наразі займається ужгородський історик Маріан Токар¹. Він подав опис практично усіх партій, які діяли на території Закарпаття впродовж 1919 – 1939 рр. Утім, історія угорських партій та організацій Підкарпатської Русі 1919 – 1939 рр. ще чекає на свого дослідника. Відтак, метою даної розвідки без претензій на вичерпність висвітлення проблематики є коротка характеристика діяльності партій угорської національної меншини Підкарпатської Русі.

Міжвоєнний період у політичній історії Підкарпатської Русі був досить бурхливим. Загальновідомо, що 10 вересня 1919 р. в Сен-Жермені кілька європейських країн підписали угоду, за якою Чехословаччина отримала більше як дві третини території Закарпаття (70,7%): комітати Унг, Берег, Угоча та більшу частину Марамороша. Згідно з Конституцією (29 лютого 1920 р.) офіційною назвою Закарпаття стала «Підкарпатська Русь»². Населення краю становило 600 тис. чоловік, з них угорськомовних (разом з євреями) – 62,7%.

Нова влада поділила територію на чотири великі адміністративні одиниці (жупи): Ужгородська (лютий 1919 р.), Мукачівська (травень 1919 р.), Березька (вересень 1919 р.), Марамароська (липень 1920 р.). Жупи поділялися на райони.

Представництво інтересів угорської національної меншини в Чехословаччині взяла на себе ряд партій. На території Закарпаття політичні партії організовувалися спочатку доволі складно, але переважно – на етнічних засадах³. Починаючи з 1918 р. аж до початку 1920 р. відбувалося формування інтелігенції.

Партії, які діяли на території нашого краю, можна розрізнити за декількома ознаками. По-перше, відомо що деякі з них існували відносно короткий час, тоді як інші протрималися до початку II Світової війни. Останні зазнали значних внутрішніх трансформацій. Кожна партія йшла своїм шляхом та формувала власні програми. По-друге, партії на Підкарпатській Русі утворювалися за національним принципом. Так, на цій території розрізняємо угорські, русофільські, українські, єврейські та німецькі партії⁴. У 1919 – 1938 рр. в досліджуваному краї вели свою діяльність більше ніж 200 організацій різного рівня, але всього декілька мали вплив на політичну ситуацію⁵.

Діяльність угорських партій Підкарпатської Русі у 20-30 рр. можемо поділити на три періоди. Перший охоплює 1919 – 1925 рр., коли почала згуртовуватися угорська політична еліта. Другий період – 1926 – 1936 рр. – час так званого «золотого віку» угорських політичних партій, коли вони отримувало від Угорщини найбільшу матеріальну та ідеологічну допомогу. Під час третього періоду (1936 – 1938 рр.) угорські партії стали безпосередніми виразниками угорської зовнішньої політики⁶.

Найвпливовішими угорськими партіями були: Угорська правова партія (Magyar Jogpárt) (далі – УПП), Автономна партія корінних жителів (Őslakosok Autonom Pártja) (далі – АПКЖ), Християнська соціалістична партія (Keresztényszocialista Párt) (далі – ХСП), Партія селян-промисловців та фермерів (Kisgazda-, Kisiparos és Földműves Párt) (далі – ПСПФ), пізніше вона трансформувалася в Угорську національну партію (Magyar Nemzeti Párt) (далі – УНП). Діяли партії як самостійно, так і в партійних спілках.

1 липня 1920 р. в Ужгороді була створена Угорська правова партія «Русинська» (УПП). Голова партії – адвокат Ендре Корлат. Народився він 1881 р. в селі Ботфалва, вивчав правознавство в Шарошпатаку та у Коложварі. Диплом юриста отримав у 1907 р. в Будапешті. Згодом працював в Ужгороді адвокатом, а потім – міським радником. Засновник

¹ Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939). – Ужгород, 2006. – 379 с.

² Sbírka zákonů, 1920. XXVI. rész; A Csehszlovák Köztársaság Alkotmánylevelé. – 1923. – 24 old.

³ Ferkó O., Tokár M. A magyar, zsidó és német nemzeti kisebbség szervezetei Kárpátalján 1919 – 1939 között. – Ungvár, 2008. – 3 old.

⁴ Kárpátalja 1919 – 2009 történele, politika, kultúra. – Budapest: Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010. – 63 old.

⁵ Fedinec Cs. Magyar pártok Kárpátalján a két világháború között. A tanulmány a 2006. augusztus 22–26. között Debrecenben megrendezett Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus A kisebbségi magyarok közösségépítése a szomszédos államokban 1918–1948. – 84-87 old.

⁶ Kárpáti Híradó, 1937. – Okt.31. – 1 old.

Ужгородської міської комерційної школи. З 1917 р. – прокурор Унгського комітату, а з 1925 р. – керуючий справами підкарпатського округу Угорської національної партії. З 1924 р. Е.Корлат став депутатом національних зборів, згодом сенатором. У грудні 1938 р. обраний до парламенту⁷.

Головною метою УПП стало з'єднання «зрусинованих» угорців, бо, як зазначалося у статуті партії, з «великою масою можна захистити права угорців проти управління»⁸. Програма партії проголосила підтримку автономії «Русинська», а також вимагала повернення комітатської, сільської та релігійної автономії. У питаннях економічного розвитку партія вимагала врегулювання податкової системи, земельної реформи, компенсацію за економічні втрати, повернення закритих шкіл.

На початку серпня 1920 р. в партії була створена Ліга правозахисту, якою керував також Е.Корлат. Мета організації: захист правових, політичних і суспільних інтересів угорського населення, розгляд скарг громадян.

Друкованим органом партії стала газета «Русинковська Угорська Новинка» (Rusinzskói Magyar Hírlap), перший номер якої вийшов 3 червня в Ужгороді. Відповідальним редактором став Дежо Зомборі (член Ужгородської Національної Ради)⁹. З липня 1921 р. офіційною газетою УПП стає видання «Ужгородські Вісті» (Ungvári Közlöny).

У зв'язку з несумісністю функціонування УПП з Конституцією ЧСР 4 листопада 1921 р. поліція заборонила її діяльність. Її лідера Ендре Корлата було затримано і звільнено тільки через два тижні. Завдання «правової допомоги угорцям» тимчасово перебрала на себе Спілка Русинковських угорських партій.

Важливою подією політичного життя краю став приїзд до Ужгорода 31 грудня 1921 р. Едварда Бенеша. Представники угорських партій вручили йому меморандум, у якому вимагали скасування заборони діяльності УПП. У лютому 1921 р. Християнська Соціалістична Партія (далі – ХСП) та Партія селян теж просила відновлення роботи УПП.

Влада 7 грудня 1921 р. дозволила офіційне функціонування Автономної партії русинківських корінних жителів (далі – АПКЖ). Голова – Акош Аркі (Ужгород, 1859 – Будапешт, 1942), відставний офіцер (полковник)¹⁰. Партія заради «всього русинківського населення», крім економічних, соціальних вимог, просила і автономію «передбачену у мирних угодах», повернення та поваги «комітатських, міських, сільських та релігійних автономій». Перший виступ партії відбувся у травні 1921 р., коли угорські партії «Русинська» відправили у Прагу делегацію зі скаргами до міністерства.

Автономна партія русинківських угорців (далі – АПРУ) не була багаточисельною. Членами її здебільшого були жителі угорськомовних сіл різного соціального стану (селяни, священники, колишні австро-угорські солдати, відставні офіцери). Нелегально партія підтримувала приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини.

Християнська соціалістична партія (1920 – 1936) (далі – ХСП) та Партія селян функціонували як місцевий осередок загальнодержавної партії, причому намагалися зберегти свою самостійність. З 1920 р. партією керував Йено Леллей, з 1925 р. – Геза Сулло, з 1932 р. – Янош Естергазі.

Програма ХСП містила 65 соціальних та економічних вимог. Офіційною газетою партії був «Карпатський щоденник» (Kárpáti Napló), який виходив до кінця квітня 1921 р.; його замінила «Прикордонна Газета» (Határszéli Újság)¹¹. Відповідальним редактором

⁷ Kárpáti Magyar Hírlap. – 1919. – június 26. – 4.old

⁸ A Ruszinszkói Magyar Jogpárt programja // Fedinec Cs. Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez. 1918 — 1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok. – Somoija – Dunaszerdahely: Liliium Aurum Könyvkiadó, 2004. – 72-75 old.

⁹ Ferkó O., Tokár M. A magyar, zsidó és német nemzeti kisebbség szervezetei Kárpátalján 1919 – 1939 között. – Ungvár, 2008. – 78 old.

¹⁰ Ferkó O., Tokár M. Op. cit. – 78 old.

¹¹ Angyal B. Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez 1919 – 1936. – Somoija-Dunaszerdahely: Liliium Aurum Könyvkiadó, 2004. – 145 old.

партійного видання був Кароль Гоккі (Абауйсепші, 1883 – Клівленд 1971). ХСП підтримували зв'язки з профспілковими організаціями. Крім угорців членами партії були також русини та румуни. Центром ХСП було місто Севлюш (Виноградів). На парламентських та сенаторських виборах 1929 р. з Підкарпатського «угорського списку» кандидат Кароль Гоккі отримав «парламентське крісло», а з 1935 р. став сенатором.

К.Гоккі у Празькому парламенті домагався покращення оснащення і роботи угорських шкіл. Скаржився також на те, що тут мало угорських дошкільних закладів, більшість їх утримується релігійними конфесіями, а не владою. Наголошувалося також і на тому, що кількість угорських шкіл не відповідає відсотку угорського населення згідно з переписом. Він відзначив, що тільки у Берегівській русинській гімназії є угорський факультет. Виступав К.Гоккі також за повернення колишньої Ужгородської католицької угорської гімназії, за відкриття Севлюшської угорської початкової школи, організував збір підписів для підтримки відкриття педучилища. На його думку, угорське населення задовольнило б і те, якби люди отримали стільки угорських дошкільних закладів, початкових та середніх освітніх шкіл, скільки було чеських та словацьких. К.Гоккі акцентував увагу на питаннях забезпечення мовних прав та вирішення проблеми марамарошського чехословацько-румунського кордону.

17 лютого 1920 р. у м. Комаромі було створено Державну угорську партію селян. 24 травня 1920 р. вона отримала нову назву – Державна угорська партія селян, промисловців та фермерів (далі – ДУПСПФ). Головою партії обрали Йожефа Сентівані¹². У червні того ж року в Ужгороді була створена унгська філія партії на чолі із землевласником, власником майстерні з виготовлення церковних дзвонів Ференцем Егрі (Малі Геївці, 1864 – 1945).

У липні 1920 р. у Берегові було організовано Партію селян Берегського комітату (голова – Міклош Ратз, реформатський священник із села Бадалло)¹³. Друкованим органом партії стала газета «Вісті Берегівщини» (Beregí Hírlap). З 1922 р. – «Підкарпатська (1926 – Русинковська, 1930 р. – Карпатська) Угорська Газда» (Magyar Gazda). Сам Ф.Егрі боровся за відновлення кордонів Унгського комітату, зокрема, щоб Капушанський район приєднали до Підкарпатської Русі. Виступав теж і проти того, щоб чеські поселенці заселилися у села Батю та Тісашаломон.

У 1920 р. деякі угорські партії припинили свою діяльність (УПП, АПКЖ). ДУПСПФ перетворилася в Угорську національну партію (далі – УНП) (1926 – 1936). 13 жовтня 1925 р. Державна партія селян (далі – ДПС) звернулася до угорців зі Словаччини та Підкарпаття з тим, щоб вони створили партію, куди б кожен угорець міг вступити незалежно від соціального та релігійного походження. Так було підтримано ініціативу Йожефа Сентівані щодо створення Угорської національної партії¹⁴.

18 жовтня в Ершекуйварі ДПС перетворилася на УНП на чолі з Й.Сентівані. Метою партії було проголошено досягнення єдності угорців. Лідер партії поставив перед собою подвійну мету – німецьку орієнтацію та ведення реальної політики. Останнє означало, що в деяких питаннях слід співпрацювати із урядовими партіями. УНП прагнула залучити угорськомовних євреїв до свого електорату.

На другу половину 1930-х рр. у політичному житті краю дедалі краще починають проявляти себе союзи, укладені з політичною метою. 10 березня 1936 р. Державна християнська соціалістична партія в Братиславі й УНП прийняли на Ершекуйварському зібранні рішення про об'єднання, що відповідало інтересам офіційного Будапешта¹⁵.

Об'єднання двох партій de jure оголосили 24 липня 1936 р. в Ершекуйварі. Спілка стала називатися Об'єднана Угорська партія (далі – ОУП). Мета партії – боротися за автономію Словаччини та Підкарпаття, щоб забезпечити право на самоврядування кожної

¹² Нариси історії Закарпаття / Під ред. І.Гранчака, Е.Балагурі, В.Ілька. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного управління по пресі, 1993. – Т.2. – С.212-228.

¹³ Карпаторусский Вестник. – 1925. – X.31. – С.1.

¹⁴ Нариси історії Закарпаття – С.123.

¹⁵ Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939). – Ужгород, 2006. – С.247.

національності. Основними принципами партії стали: національна ідея, християнське релігійно-моральне сприйняття, соціальна справедливість, демократія. Головою партії було проголошено Яроша Андора, керуючим справами структури – Яноша Естергазі. Інтересами угорського населення Закарпаття мав опікуватися віце-президент, депутат національних зборів Ендре Корлат. Головою Закарпатського округу обрали Іштвана Керекеша, головним секретарем – Кароя Косору.

З усіх закарпатських угорських політичних партій найбільшого успіху вдалося досягти ОУП. Здобутки партії були не тільки обласного, регіонального рівня, а й державного, що певним чином зумовлювалося угорською національною політикою¹⁶.

Отже, як бачимо, після Першої світової війни почався період жвавого національного і політичного пробудження на Закарпатті. Не тільки угорська меншина, але й русини (українці), євреї та ін. починали національно-політичне відродження. Як наслідок – у міжвоєнний період (1919 – 1938 рр.) виникли угорські політичні партії: Угорська правова партія (Magyar Jogpárt), Автономна партія корінних жителів (Őslakosok Autonom Pártja), Християнська соціалістична партія (Keresztesnyezocialista Párt), Партія селян-промисловців та фермерів (Kisgazda-, Kisiparos és Földműves Párt).

Програми партій були схожими та передбачали досягнення спільної мети – автономії у складі Чехословаччини з подальшим приєднанням до Великої Угорщини (хоча в офіційних документах це не фігурувало). Крім того передбачалося збереження культурних традицій та національної ідентичності. Угорські партії отримували значну матеріальну, кадрову та ідеологічну підтримку від Угорщини.

The Hungarian political parties had to encounter with many problems since their foundation in the Pídkarpatska Rus'. At the beginning some different parties stood for the Hungarian's interests, but in some time the parties uniformly began fighting for protection of the Hungarian's rights on the ethnic Ukrainian territories.

Keywords: party, the Hungarian minority, elections, edition of the Center.

Ольга Кабаль (Івано-Франківськ)

УДК 94(477)«XIX»
ББК 63.3(4Укр)52

ВЗАЄМИНИ МІЖ НАДДНІПРЯНСЬКИМИ І ГАЛИЦЬКИМИ УКРАЇНЦЯМИ В 60–70-х рр. XIX ст.

У статті розповідається про взаємозв'язки між наддніпрянськими і галицькими діячами в 60 – 70-х рр. XIX ст. та їх вплив на утвердження ідеї української національної єдності (соборності). Особливу увагу автор зосереджує на візитах наддніпрянських громадівців-українофілів до Галичини та їхню співпрацю з місцевими діячами різних ідейних напрямів – народовцями, русофілами і радикалами-соціалістами.

Ключові слова: взаємовідносини, обопільні візити, Галичина, Наддніпрянська Україна, співпраця.

У досліджуваний період етнічні українські землі входили до складу Російської імперії та Австро-Угорської монархії, де в ставленні до місцевого населення проводилася асиміляторська політика, передусім під владою російського царизму. Серед засобів взаємопізнання і зближення українців («русинів», «малорусів») по обидва боки австро-російського кордону були культурні взаємозв'язки, що почали встановлюватися ще з 1820-х рр. Актуальність даної проблематики зумовлена тим, що вона, по-перше, має суспільно-політичне значення, є певним кроком у напрямку глибшого розуміння ролі культурних взаємин галичан

і наддніпрянців для утвердження ідеї української соборності; по-друге, в сучасній історичній науці немає повної картини взаємозв'язків Галичини і Наддніпрянської України 60 – 70-х рр. XIX ст. Інформацію про взаємини між наддніпрянськими і галицькими українцями почерпнуто зі спогадів, листування тогочасних діячів, наукових праць, К.Студинського¹, М.Возняка², С.Злупка³, Є.Нахліка⁴, І.Сидоренка⁵, Р.Іванченко⁶ та ін.

Зважаючи на посилення національного гноблення з боку російського царизму після видання Валуєвського циркуляра 1863 р. та Емського указу 1876 р. нечисленна наддніпрянська інтелігенція, з огляду на легальні можливості для розвитку української культури в підавстрійській Галичині після проголошення Габсбурзькою монархією в 60-х рр. XIX ст. конституції і демократичних свобод (слова, друку, зборів та ін.), почала все активніше вступати в зносини з галичанами. Першими, хто прагнув активно використати Галичину як плацдарм для розвитку української культури, були видатні діячі громадівського руху П.Куліш і М.Драгоманов. Не випадково видатний український письменник, національний ідеолог І.Франко національно-політичний рух у Галичині останньої третини XIX ст. поділив на три періоди: 60-ті рр. вважав періодом домінування впливу П.Куліша, середину 70-х – 80-ті рр. – М.Драгоманова, а 90-ті рр. – М.Грушевського⁷.

Вперше Пантелеймон Куліш відвідав Галичину наприкінці червня 1858 р. і з цього часу активно підтримував взаємини з галицькими діячами, зокрема з професором Львівського університету Я.Головацьким, редактором русофільської газети «Слово» Б.Дідицьким, членами редколегії народовських часописів «Вечорниці», «Мета», семінаристами-народовцями К.Климковичем, Д.Танякевичем, редакторами журналу «Правда» у Львові О.Партицьким, Л.Лукашевичем, А.Вахнянином та ін.⁸. Під час спілкування з галичанами різних ідейних напрямків – як народовцями, так і русофілами – П.Куліш закликав відмовитися від вживання «макаронічного язичія» (суміш російської, української, церковнослов'янської мов), перейти до використання української народно-розмовної мови. Він надавав матеріальну допомогу галицьким інституціям – Народному дому, Ставропігійській друкарні, львівським семінаристам, надсилав перший український журнал у Петербурзі «Основа»⁹.

Під впливом П.Куліша народовський часопис «Мета» в 1863 р. відмовився від етимологічного правопису і перейшов на «кулішівку» – фонетичний правопис, уперше застосований наддніпрянським діячем у кінці 1850-х р.¹⁰. У 1867 р. П.Куліш став активним співробітником новоствореного журналу «Правда» – всеукраїнського друкованого органу, що виходив у Львові (до 1898 р., з перервами). У журналі П.Куліш публікував свої твори анонімно або під псевдонімами: П.Ратай, О.Прач, Д.Федоренко, Д.Коваль, М.Воловід. Серед Кулішевих публікацій були перші біблійні переклади на українську мову («П'ять книг Мусієвих», «Іова», «Псалтир»)¹¹. Протягом 1867 – 1869 рр. П.Куліш частково фінансував

¹ Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860 – 1873. – Львів, 1906. – 40 с.

² Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. – Львів: Діло, 1924. – 120 с.

³ Злупко С. Драгоманов і розвиток прогресивної суспільно-економічної думки в Галичині // УДЖ. – 1996. – №9. – С.59-71.

⁴ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш. Особистість, письменник, мислитель. У 2-х т. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка. Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. – К.: Український письменник, 2007. – Т.1. – 463 с.

⁵ Сидоренко І. Театральні зв'язки Наддніпрянської України з Галичиною в останній чверті XIX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://conference.mdpu.org.ua/viewtopic.php?t=973>.

⁶ Іванченко Р. М. Драгоманов і Галичина. – К.: Дніпро, 2009. – 177 с.

⁷ Франко І. Зібрання творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т.41. – С.189.

⁸ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш. Особистість, письменник, мислитель. – С.253.

⁹ Студинський К. До історії зв'язків Куліша з галичанами в рр.1869 – 1870. – С.77.

¹⁰ Студинський К. Слідами Куліша // Записки НТШ. Праці історично-філологічної секції. – Львів, 1928. – Т.СXLVIII. – С.261.

¹¹ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш. Особистість, письменник, мислитель. – С.257.

¹⁶ Kárpáti Magyar Hírlap. – 1936. – január 24. – 5.old.

«Правду»; гроші на видавництво журналу передавав спочатку через головного редактора О.Партицького, пізніше – А.Вахнянина¹².

Гостюючи вдруге в Галичині 16 липня 1869 р., П.Куліш зупинився в с.Шляхтинцях на Тернопільщині, в оселі братів Барвінських. З Олександром Барвінським П.Куліш налагодив зв'язки ще в травні 1869 р. за посередництвом М.Лисенка, який залучив автора «Чорної ради» до роботи над галицькою читанкою¹³. Пробувши в оселі братів Барвінських всього один день, П.Куліш переглянув уже готовий рукопис читанки, здійснив деякі доповнення, виправлення і рекомендував до друку. Після повернення додому наддніпрянський діяч не забував про своїх тернопільських товаришів: листування між П.Кулішем і братами Барвінськими, за спогадом О.Барвінського, тривало до 1892 р. Упродовж усього періоду переписки брати Барвінські, особливо Олександр, з яким листування було найактивнішим, отримували від П.Куліша інформацію про підготовку до друку його праць у Росії, поетапний переклад Старого і Нового Завіту, відомості про національно-культурний розвиток у Наддніпрянській Україні тощо¹⁴.

Для того, щоб засвідчити окремішність української мови, культури та рідного народу, православний П.Куліш разом з уродженцем Галичини, греко-католиком І.Пуллоєм перекладав на українську мову Біблію. Перша особиста зустріч П.Куліша і І.Пуллоя відбулася в кінці травня – на початку червня 1869 р. у Відні. З лютого 1871 р. І.Пуллою як знавець давньогрецької мови розпочав активну перекладацьку співпрацю з П.Кулішем. До кінця червня 1871 р. вони удвох переклали Новий Завіт до першого соборного послання апостола Петра. Спільна робота над перекладом була закінчена тільки в 1903 р., уже після смерті П.Куліша. Завдяки активній взаємодії з галицькими діячами П.Куліш увійшов в історію як «перший апостол єднання галичан з наддніпрянцями для спільної культурно-національної роботи»¹⁵. До П.Куліша, в 30 – 50-х рр. XIX ст. наддніпрянсько-галицькі зв'язки були спорадичними, непостійними, переважно на рівні листування кількох осіб¹⁶. Однак, на початку 70-х рр. XIX ст. П.Куліш через фінансові проблеми і неодноразові конфлікти з галичанами відійшов від активної громадської роботи в краї, повернувся на Наддніпрянщину й зосередився на літературній і перекладацькій діяльності¹⁷. У листопаді 1880 р. П.Куліш на кілька місяців знову приїхав до Львова, але це питання виходить за межі даного дослідження.

Наступним після П.Куліша з відомих наддніпрянських діячів, які здійснили особисті поїздки в Галичину, був учений-мовознавець професор Харківського університету Олександр Потебня, який у липні 1863 р. на кілька днів зупинився у Львові. На жаль, про його перебування в Галичині обмаль інформації, крім невеликої замітки в газеті «Слово». У ній, зокрема, йшлося, що під час візиту до Львова О.Потебня знаходився під наглядом поліції і встановив зв'язки з галицькими діячами¹⁸. Більше відомо про взаємозв'язки О.Потебні з Я.Головацьким, що були встановлені в 1878 р. після ознайомлення наддніпрянця з виданими колишнім діячем «Руської трійці» «Народними песнями Галицкой и Угорской Руси» в 4 томах. Не знайшовши в харківських книгосховищах збірника, О.Потебня написав листа упорядникові, який у той час проживав у Вільно (Вільнюсі), з проханням вислати йому свою працю. До кінця грудня 1879 р. О.Потебні вдалося отримати збірник пісень Я.Головацького, після ознайомлення з ним він написав цінний для етнографії «Разбор сборника

Я.Головацького». За сприянням О.Потебні плідотворна фольклористична діяльність Я.Головацького була удостоєна премії Російської Академії наук¹⁹.

Особливу роль у розвитку українського руху в Галичині відіграв полтавський громадівець Олександр Кониський. По дорозі до Дрездена наприкінці 1865 р. він зупинився на кілька тижнів у львівському «Європейському готелі». Перші зносини з галичанами О.Кониський встановив наприкінці 1862 р., коли почав надсилати свої твори до русофільської газети «Слово» і налагодив співпрацю з народовськими часописами «Мета», «Русалка» та ін.²⁰. Перебуваючи 1865 р. у Львові, О.Кониський познайомився з Я.Головацьким, С.Качалою, К.Сушкевичем, О.Барвінським, П.Лукашевичем та ін. Тут він мав змогу побувати на виставах українського театру у Львові, писав рецензії до «Слова», в яких давав поради, як потрібно правильно оформляти сценічні постановки. У львівських журналах О.Кониський друкувався під різними псевдонімами: О.Верниволя, Ф.Горовенко, В.Буркун, Перебендя, О.Хуторянин, С.Жук, Кошовий, Журавель, Полтавець, Сирота, К.Маруся та ін. З 1867 р. О.Кониський став активним співробітником «Правди», крім власних праць, допомагав друкувати в часописі твори молодих українських літераторів Панаса Мирного, І.Нечуя-Левицького, І.Рудченка, М.Старицького тощо²¹.

Заслугою О.Кониського у зв'язках з галичанами було створення в 1873 р. Товариства імені Шевченка, за його ж ініціативою та заходами воно перетворилося на початку 90-х рр. на Наукове товариство (НТШ). За зразком статутів польських наукових товариств О.Кониський разом з О. Барвінським редагували статут і допомагали укладати перші томи «Записок НТШ». Для бібліотеки товариства О.Кониський передав автографи Т.Шевченка, М.Вовчка, М.Костомарова, І.Нечуя-Левицького І.Карпенка-Карого, П.Куліша, Л.Глібова, Б.Грінченка, рукописи та спогади про Т.Шевченка брата поета Варфоломія Шевченка²². Протягом усього життя О.Кониський чи не найбільше з наддніпрянських діячів відвідував Галичину, з середини 1880-х р. майже щороку здійснював візити до краю, бував у Львові, Станиславові, Стрию, Коломиї та ін. У 1885 р. львів'яни вшанували його заслуги святом з нагоди 25-річчя літературної діяльності²³.

Не менш важливу роль, поряд з О.Кониським, у розвитку українського руху в Галичині відіграв видатний наддніпрянський композитор Микола Лисенко. Він налагодив зв'язки з Галичиною на початку 1868 р., коли під час переїзду на навчання до Липської консерваторії на один день зупинився у Львові²⁴. Усього за своє життя М.Лисенко тричі побував у Галичині (в 1868, 1873, 1903 рр.)²⁵. Відомості про перше перебування М.Лисенка у Львові 1868 р. містилися у листі О.Барвінського до Д.Танячкєвича: «Недавно переїжджав через Львів до Липська Лисенко і привіз геометрію. Незабаром має прислати гроші для друку підручника»²⁶. Перебуваючи у Львові, М.Лисенко налагодив взаємини з О.Партицьким, А.Вахнянином, О.Барвінським. Після знайомства між О.Барвінським і М.Лисенком почалося довготривале листування. У своїх листах М.Лисенко емоційно закликав галичан до національного єднання з Наддніпрянською Україною: «... Нам, своїм кривим людям, однієї матері дітям, не личить роз'єднуватись, але скупчатись якнайміцніше...» (лист від 24 жовтня 1869 р). Він просив надсилати літературу з Галичини, обіцяв надати допомогу в

¹⁹ Лещенко П. Листи Я.Ф.Головацького до О.О.Потебні // Народна творчість та етнографія. – 1964. – № 6. – С.84.

²⁰ Зборовський А. Горів любов'ю до України (до 175-річчя від дня народження засновника шевченкознавства Олександра Кониського) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://ukrslovo.com.ua/work/archive/2011/43/14.html>.

²¹ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С.95.

²² Франко І. Про життя і діяльність Олександра Кониського [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://myslenedrevo.com.ua/studies/franko/mosaic/17.html>.

²³ Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860 – 1873. – С.27.

²⁴ Барвінський О. Спомини з мого життя – С.404.

²⁵ Арсенич П. М.Лисенко і Галичина // Історико-культурна спадщина Прикарпаття: Наук. збірник на пошану П.Арсенича. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – С.182.

²⁶ Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною. – С.33.

¹² Студинський К. До історії зв'язків Куліша з галичанами в рр.1869 – 1870 // Україна: Науковий двохмісячник українознавства. – К., 1927. – Кн. 1-2. – С. 90.

¹³ Лисенко М.В. Листи / М.В.Лисенко; автор-упорядник тексту Р.М.Скорульська. – К.: Музей України, 2004. – С.120.

¹⁴ Барвінський О. Спомини з мого життя: В 2-х ч. – К.: Смолоскип, 2004. – Ч.2. – С.175–177.

¹⁵ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш. Особистість, письменник, мислитель. – С.320–325.

¹⁶ Райківський І. Взаємини галицьких і наддніпрянських діячів у 1830 – 1840-х рр. // Український історичний журнал. – 2009. – №1. – С.54.

¹⁷ Там само. – С.340–343.

¹⁸ Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860 – 1873. – С.21.

комплектуванні й виданні «Руської читанки для вищих гімназійних класів», автором якої був О.Барвінський. З 1869 р. М.Лисенко почав не тільки регулярно отримувати львівську «Правду», але й частково фінансувати часопис (гроші на видавництво передавав через головного редактора А.Вахнянина)²⁷. До святкування Шевченкових роковин у Львові М.Лисенко наприкінці 1868 р. написав музику на текст «Заповіту» Т.Шевченка, що поклато початок створенню великого циклу «Музика до Кобзаря» Т.Шевченка. За влучним висловом О.Барвінського, «він Тарасовій пісні додав ще орлиних крил своїми композиціями»²⁸.

У травні 1870 р. до Львова вперше завітав Аркадій Йонін з Харкова. У Львові молодий діяч мав змогу ознайомитися з рукописною газетою «Зоря», яку видавала станиславівська гімназійна громада, встановив зв'язки з галицькими народолюбцями економістом В.Навроцьким, етнографом М.Бучинським та ін. З останнім у середині травня 1870 р. він відвідав Відень, де спільними зусиллями розробили етнографічну карту Галичини²⁸. Вдруге А.Йонін здійснив візит до Львова в травні 1872 р., з метою надати фінансову допомогу нещодавно відновленому часопису «Правда», але ця місія не мала успіху²⁹. Особливого впливу на національний рух у Галичині А.Йонін не мав.

У листопаді 1871 р. галицьким життям зацікавився Антін Гладкий з Одеси, який у той час повертався додому з Неаполя і зупинився у Львові на три місяці. Про його перебування в краї повідомляв В.Навроцький М.Бучинському в листі від 30 листопада 1871 р.: «... Приїхав сюди з Одеси Антін Гладкий..., щоби написати особну книжку про Галичину, про її географію, етнографію, статистику, стосунки промислові, народні, політичні, літературні... Дав 50 золотих ринських (австрійська національна монета – *О.К.*) на «Просвіту»... також хоче Гладкий видати при сім ділі усі наші пісні народні, так щоб се була, сказавши, ціла енциклопедія відомостей про Галичину...» Перебуваючи у Львові, одеський діяч налагодив зв'язки з М.Бучинським, В.Навроцьким, Д.Танячевичем, віце-маршалком Галицького сейму Ю.Лаврівським, редактором «Основи» К.Климковичем, зібрав 400 книг про Галичину, на основі яких прагнув сформулювати енциклопедію краю³⁰. У березні 1872 р. А.Гладкий залишив Львів з метою повернутися сюди ще раз, але уже з укомплектованою енциклопедією. Вдруге А.Гладкий побував у Львові 16 липня 1872 р. під час переїзду до Швейцарії. Однак через проблеми особистого характеру А.Гладкий не зміг реалізувати грандіозний план енциклопедичного видання, основним змістом якого мала бути Галичина³¹.

Серед відомих наддніпрянських діячів, що приїжджали до Галичини, була Ольга Косач – сестра М.Драгоманова, матір української письменниці Лесі Українки. Особисте знайомство О.Косач з галицькими діячами відбулося в липні 1872 р. Про свою першу зустріч з галичанами О.Косач згадувала в оповіданні «Товаришка» й «Автобіографії»: «Зустріч з галичанами здавалася мені зовсім інакшою, аніж я собі уявляла, значно інтереснішою, до тієї пори ніякого виразного враження про них я не мала, бо не зустрічалась із ними... Тепер познайомилася я з М.Подолінським, М.Бучинським. Бачилася з Я.Окуневським, І.Гриневичем, Д.Білінським, С.Окуневською»³². На думку К.Студинського, перебуваючи у Відні 1872 р., О.Косач бачилася також з О.Терлецьким³³. Під час короткочасного перебування у Відні (всього вісім днів) О.Косач встановила міцні зв'язки з М.Бучинським, що тривали до кінця 1877 р. М.Бучинський був захоплений молодою сестрою М.Драгоманова, присвятив їй

десяток своїх віршів, найвідоміший з яких – «Приятельці» від 17 листопада 1872 р.³⁴, а 1876 р. допоміг О.Косач укомплектувати «Альбом систематично упорядкованих взорів малоруської орнаментики»³⁵.

Більш тісними були зв'язки галицької інтелігенції з видатним діячем Київської громади М.Драгомановим, який зважаючи на легальні можливості для розвитку українофільства в Австро-Угорщині намагався використати Галичину як плацдарм для поширення ідей «громадівського соціалізму». Перші особисті зносини М.Драгоманова з Галичиною, як вказано в його «Австро-руських споминах», почалися в 1871 р.³⁶. Перебуваючи в той час у Відні, М.Драгоманов мав змогу зустрітися з членами молодіжного товариства «Січ», зокрема М.Бучинським, О.Терлецьким, В.Навроцьким. У розмові з «січовиками» громадівця дуже здивувало те, що вони не знають, чим живе передова Європа, для них Україна – «terra incognita» (земля незнана. – *О.К.*). І тоді М.Драгоманов поставив перед собою мету – познайомити галицьку інтелігенцію з передовими ідеями, передусім, з допомогою російської і української літератури³⁷.

У 1872 р. до редакції «Правди» для друку М.Драгоманов уперше надіслав свої твори: статтю про народну освіту, короткий огляд під назвою «Література російська, великоруська, українська і галицька» та ін. Задля розширення кругозору студентської молоді наддніпрянець разом із «січовиком» О.Терлецьким взяв участь у комплектуванні новоствореної бібліотеки Товариства імені Шевченка³⁸. У 1873 р. він надіслав до Львова на потреби бібліотеки 700 крб., твори російських і українських письменників, громадських діячів³⁹. Щоб ближче ознайомитися з життям місцевого населення, М.Драгоманов ще до вимушеної еміграції з Наддніпрянщини (через Емський указ) двічі відвідав Галичину. Перший візит Михайло Петрович здійснив у серпні 1873 р., коли повертався з Відня до Києва. Недовго перебуваючи у Львові, М.Драгоманов встановив зв'язки з галицькими народолюбцями В.Ганкевичем, О.Терлецьким, К.Сушкевичем та виступив одним із фундаторів і укладачів статуту Товариства імені Шевченка⁴⁰.

Після повернення до Києва М.Драгоманов листувався з галицькими діячами, зокрема молодим радикалом О.Терлецьким. У 1874 р. він запросив О.Терлецького як представника галицького студентства на археологічний з'їзд у Києві. Захоплений археологічним з'їздом та його результатами, О.Терлецький з ентузіазмом приступив до організації громадської праці серед віденських «січовиків». За домовленістю і матеріальною підтримкою Київської громади О.Терлецький у 1875 р. під псевдонімом В.Кістка видавав соціально-орієнтовані брошури «Парова машина», «Про бідність», автором яких був С.Подолінський⁴¹. З соціалістичною діяльністю краян М.Драгоманов ознайомився наприкінці липня 1875 р., коли вдруге відвідав Галичину. Під час свого другого візиту М.Драгоманов зустрівся з В.Ганкевичем, С.Подолінським, О.Терлецьким, М.Павликом, здійснив наукову подорож по Буковині та Закарпатті⁴². Завдяки активній діяльності М.Драгоманова та його послідовників у Галичині з середини 70-х рр. ХІХ ст. активно поширився радикальний рух, наслідком якого стала поява низки соціалістичних видань («Громадський друг», «Дзвін» та «Молот» та ін.), утворення в 1890 р. Русько-української радикальної партії.

²⁷ Лисенко М.В. Листи. – С.123.

²⁸ Бернацька Г. Із невідомого листування М.Лисенка з галичанами [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: http://www.anthropos.org.ua/jspui/bitstream/123456789/690/1/244-264_Бернацька_Г.pdf.

²⁸ Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873. – С.34.

²⁹ Там само. – С.35.

³⁰ Там само. – С.38.

³¹ Там само. – С.39.

³² Дрофань Л. Березиня. – К.: Молодь, 2004. – С.54.

³³ Студинський К. Зустріч О.Косачевої з М.Бучинським 1872 р. (До історії єднання Великої України з Галичиною). – Львів, 1936. – С.14.

³⁴ Там само. – С.7.

³⁵ Дрофань Л. Березиня. – С.57.

³⁶ Драгоманов М. Австро-руські спомина (1867 – 1877) // Літературно-публіцистичні праці: В 2-х т. / М.Драгоманов. – К.: Наукдумка, 1970. – Т.2. – С.15.

³⁷ Злупко С. Драгоманов і розвиток прогресивної суспільно-економічної думки в Галичині. – С.60.

³⁸ Драгоманов М. Автожиттепис / Укл. І.Грищенко, В.Короткий, М.Томенко. – К.: Либідь, 2009. – С.227.

³⁹ Іванченко Р. М. Драгоманов і Галичина. – С.163-165.

⁴⁰ Драгоманов М. Австро-руські спомина (1867 – 1877). – С.25-27.

⁴¹ Студинський К. О.Терлецький про археологічний з'їзд у Києві / К.Студинський // Україна: Науковий двомісячник українознавства. – К., 1927. – Кн.5. – С.37-38.

⁴² Драгоманов М. Австро-руські спомина (1867 – 1877). – С.50.

Поруч із зазначеними діячами зв'язки з галичанами встановила Єлизавета Іванівна із Скоропадських Милорадович⁴³. На початку 1868 р. вона, перебуваючи із сином на лікуванні у Відні, познайомилася з організатором і першим головою віденської «Січі» А.Вахнянином. На розвиток української культури в Галичині, заснування Товариства ім. Шевченка відома діячка полтавської громади в 1873 р. через колишнього кирило-мефодіївця Д.Пильчикова передала 20 тис. австрійських крон. Як справедливо написав у квітні 1890 р. в часописі «Правда» О.Кониський, «без сего дару нашого Товариства не було б на світі, принаймні не було б ще довгі-предовгі літа». Спершу товариство хотіли назвати «Галицьке Наукове Товариство», але під впливом Є.Милорадович було вирішено, щоб воно носило ім'я «найвидатнішого сина України Т.Шевченка»⁴⁴.

Видатною особистістю, яка започаткувала серію безперервних зв'язків між театральними діячами Галичини і Наддніпрянської України, був М.Кропивницький. Наддніпрянський драматург у 1875 р. на запрошення директорки галицького товариства «Руська бесіда» Теофілії Романович взяв на себе режисуру театру. Працюючи півроку в «Руській бесіді», М.Кропивницький робив усе можливе, щоб спрямувати театр на шлях реалізму, з цією метою вводив до репертуару твори українських авторів⁴⁵. У Галичині М.Кропивницький почав писати оперету «Пошилися в дурні», працював над перекладами українською мовою драматичних творів М.Гоголя, У.Шекспіра, П.Григор'єва. Мав намір поставити свою п'єсу «Дай серцю волю, заведе в неволю», але ця спроба закінчилася невдачею⁴⁶. Драматургу вдалося встановити найтісніші зв'язки з галицьким артистом і режисером І.Гринецьким. У травні 1876 р. М.Кропивницький запросив його працювати до новоствореної в Єлисаветграді української трупи Д.Ізонова. Короткочасне перебування І.Гринецького в трупі збагатило знання молодого режисера, який у 1878 – 1880 рр. підніс на досить високий рівень галицький театр⁴⁷.

Загалом особисті взаємини між галицькими і наддніпрянськими діячами в 60 – 70-х рр. XIX ст. сприяли формуванню єдиної національної культури, політичної думки, всеукраїнської свідомості. При цьому в процесі консолідації кожна з двох «гілок» (підросійська та підавстрійська) українського руху, в якому брала участь передова інтелігенція, відіграла свою роль. Наддніпрянські діячі, не маючи можливості для вільного національного розвитку в Російській імперії, продукували і поширювали ідеї, тоді як галицькі русини-українці в конституційних умовах Австро-Угорщини, за інтелектуальної та матеріальної підтримки наддніпрянців, реалізовували їх на місцевому ґрунті в практичну справу, створюючи цим новочасне українське національне життя.

The article tells about the relationships between the leaders of Halychyna and Naddniprovska Ukraine in 60s – 70s, the 19th century, and also about their influence on the establishment of the Ukrainian unity idea. The special emphasis is put on the visits of the Naddniprovska Ukraine's leaders, the supporters of the Ukrainian idea, to Halychyna and, actually, their cooperation with the leaders of different ideological directions in Halychyna – the populists, the supporters of Russian ideas and the supporters of drastic ideology.

Key words: relationships, visits, Halychyna, Naddniprovska Ukraine, cooperation.

⁴³ Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860 – 1873. – С.37.

⁴⁴ Бурдейний А. Єлизавета Милорадович – фундатор Наукового товариства імені Т.Шевченка // Вісник Львівського Університету. – Серія «Філологія». – 2010. – Вип.43. – С.63.

⁴⁵ Киричок П. Марко Кропивницький. Нариси життя і творчості. – К.:Дніпро, 1985. – С.18.

⁴⁶ Кропивницький М. Автобіографія // Збірник статей, спогадів і матеріалів. – К.: Мистецтво, 1955. – С.72.

⁴⁷ Сидоренко І. Театральні зв'язки Наддніпрянської України з Галичиною в останній чверті XIX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://conference.mdpu.org.ua/viewtopic.php?t=973>.

УДК 94(438):94(470+571)

ББК 63.3(4Пол)

ВІЙСЬКОВІ ДІЇ ПОЛЬСЬКИХ ЗАГОНІВ У СКЛАДІ ВІЙСЬК ЛЖЕДМИТРІЯ ІІ НА ТЕРИТОРІЇ МОСКОВСЬКОГО ЦАРСТВА В 1608 – 1609 рр.*

У статті аналізуються дії польських нерегулярних загонів на території Московського царства в часи правління Лжедмитрія ІІ впродовж 1608 – 1609 рр. Автор описує географію діяльності польських загонів і відображає їх роль під час основних бойових сутичок. Підкреслюється, що іноземні війська, хоч і не завжди численні, були найбільш боєздатною частиною військ Лжедмитрія ІІ і що саме з їх допомогою самозванцеві вдалося протягом 1608 – 1609 рр. здобути низку перемог над московською армією. Одночасно зауважено, що Лжедмитрій ІІ знаходився в повній залежності від командирів польських загонів.

Ключові слова: Лжедмитрій ІІ, Москва, Тушино, інтервенти, Смути

На продовження моєї попередньої статті під назвою «Дії польських нерегулярних загонів на території Московського царства в 1604 – 1608 рр.»¹, я хотів би в даному дослідженні зосередитись на висвітленні дій польських загонів на території Московського царства впродовж 1608 – 1609 рр.

Історія Московського царства під час Смути є часом сповненим конфліктів, пов'язаних як із внутрішньою, так і з зовнішньополітичною ситуацією. Власне тому вказаний період знайшов своє широке віддзеркалення як у польській, так і в російській літературі. З польських дослідників, що займаються історією Росії початку XVII ст. варто пригадати А.Андрушевича і його праці «Історія Димитриад»², «Історія Великої Смути»³, «Лжедмитрій та Марина Мнішек»⁴. Про часи першої Димитриади писала також Д.Черська в праці «Лжедмитрій»⁵. З військової точки зору події початку другої Димитриади добре описав Г.Пшешурка в праці «Від Стародуба до Москви, діяльність військ Лжедмитрія в 1607 – 1608 рр.»⁶. Діяльність військових частин Александра Лісовського в межах Московського царства описано в праці Г.Віснера під назвою «Лісовчики»⁷. Р.Галай на сторінках монографії «Бойовий шлях і образ військ Яна Петра Сапеги у світлі спогадів з часів московської війни та історична дійсність»⁸ представила бойовий шлях військ великого литовського гетьмана.

* Дана праця була написана під керівництвом доктора Віталія Нагірного на науковому семінарі «Seminarium z zakresu historii Polski i historii powszechnej do XVIII w.» («Семінар з проблем історії Польщі та всесвітньої історії до XVIII ст.») в Інституті Історії Ягеллонського університету і є частиною бакалаврської роботи на тему «Konflikty zbrojne Rzeczypospolitej z Carstwem Moskiewskim w latach 1604 – 1612» («Збройні конфлікти Речі Посполитої з Московським царством в 1604 – 1612 рр.»).

¹ Чадер А. Дії польських нерегулярних загонів на території Московського царства в 1604 – 1608 рр. // Студентські історичні зошити. – Івано-Франківськ, 2011. – Т. 2. – С.121-130.

² Andrusiewicz A. Dzieje Dymitriad 1602 – 1614. – Warszawa, 1990. – Т.2.

³ Ibid. Dzieje wielkiej Smuty. – Katowice, 1999.

⁴ Ibid. Dymitr Samozwaniec i Maryna Mniszech. – Warszawa, 2009.

⁵ Czerska D. Dymitr Samozwaniec. – Wrocław, 2004.

⁶ Przepiórka A.G. Od Staroduba do Moskwy. Działania wojsk Dymitra II Samozwańca w latach 1607 – 1608. – Zabrze, 2007.

⁷ Wisner H. Lisowczycy. – Warszawa, 2004.

⁸ Gałaj R. Szlak bojowy i wizerunek wojsk Jana Piotra Sapiehy w świetle pamiętników z czasów wojny moskiewskiej a rzeczywistość historyczna // Napis. – Seria VII: Tom poświęcony literaturze okolicznościowej i użytkowej. – Warszawa, 2001. – S.113-134.

Діяльність королівських військ відображена в працях Р.Щесняка «Клушин 1610»⁹ і Т.Богуна «Москва 1612»¹⁰. Позиція польської шляхти, як щодо Лжедмитрія I, так і щодо Лжедмитрія II, а також її ставлення до військових походів Сигізмунда III на Смоленськ, висвітлені Я.Мачішевським у дослідженні під назвою «Польща та Москва у 1603 – 1618»¹¹. Серед новіших робіт російських істориків, які стосуються періоду Смутного часу та польсько-російської війни на початку XVII ст., слід назвати студії Б.Флорі¹², К.Валишевського¹³, Р.Скриннікова¹⁴, В.Волкова¹⁵. Ця тема популярна також у західній історіографії, прикладом чого є робота англійського історика Ц.Б. Стівенса¹⁶.

Цінну інформацію про діяльність польських військ на території Московського царства подають щоденники польських офіцерів, що брали участь у походах обох самозванців і досить достовірно описали як свої враження, так і оповідання іноземців, котрі на той момент перебували в Москві. До найвідоміших творів часів другої Димитріади належать «Щоденник» Юзефа Будзілі¹⁷, що брав активну участь у кампанії Лжедмитрія II, а пізніше виконував функцію командуючого гарнізоном Кремля. Важливим з джерелознавчої точки зору є «Щоденник» Яна Петра Сапегі¹⁸, котрий прибув на службу до «царевича» у 1608 р., а потім перебував на службі у короля. Вичерпно представляють події тих часів праці Миколая Мархоцького¹⁹ та розповіді Самуела Маскевича²⁰. Цікавим джерелом до теми московської кампанії польських частин є «Початок і розвиток московської війни»²¹ польного коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. До розповідей іноземців, що перебували на початку XVII ст. у Москві, варто зарахувати спогади Конрада Буссова²² та Ісаака Массе²³, які детально описали події часів Смути. У великому розмаїтті джерел необхідно відзначити також «Щоденники Марини Мнішек»²⁴ і московський «Новий літопис».

Початок другої Димитріади традиційно виводиться від події 22 липня 1607 р., що мали місце в Стародубі²⁵ Сіверської землі, де з'явився «дивом спасений» після травневих подій у Москві цар Дмитрій, котрий насправді був особою невідомого походження і абсолютно не схожим до Лжедмитрія I. Польський гетьман Станіслав Жолкевський писав про нього так: «І тоді в Стародубі з'явився другий самозванець, що ні в чому не був схожим до

⁹ Szcześniak R. Kłuszyn 1610. – Warszawa, 2008.

¹⁰ Bohun T. Moskwa 1612. – Warszawa, 2005.

¹¹ Maciszewski J. Polska a Moskwa 1604 – 1618. – Warszawa, 1968.

¹² Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII вв. – М., 1978. – С.268-285.

¹³ Валишевский К. Смутное время. – М., 1991.

¹⁴ Скрынников Р. Г. Россия в начале XVII в. «Смута». – М., 1988; Его же. Три Лжедмитрия. – М., 2003.

¹⁵ Волков А. Войны и войска Московского государства (конец XV – первая половина XVII века). – М., 2004. – С.166-200.

¹⁶ Оригінальне видання: Stevens C.B. Russia's Wars of Emergence, 1460 – 1730. – Harlow, 2007. Польський переклад: Stevens C. B. Rosyjskie wojny 1460 – 1730. Narodziny Mocarstwa. – Warszawa, 2010. – S.140-153.

¹⁷ Budziło J. Wojna moskiewska wzniecona i prowadzona z okazji fałszywych Dymitrów od 1603 do 1612 // Kubala M., Ścieżor T. Moskwa w rękach Polaków: pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610 – 1612. – Liszki, 1995. – S.393-510.

¹⁸ Sapieha J. P. Dzieje Marsa krwawego // Kubala M., Ścieżor T. Moskwa w rękach Polaków: pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610 – 1612. – Liszki, 1995. – S.237-392.

¹⁹ Marchocki M. Historia moskiewskiej wojny prawdziwa // Kubala M., Ścieżor T. Moskwa w rękach Polaków: pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610 – 1612. – Liszki, 1995. – S.19-138.

²⁰ Maskiewicz S. Dyiariusz Samuela Maskiewicza // Kubala M., Ścieżor T. Moskwa w rękach Polaków: pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610 – 1612, Liszki 1995. – S.139-236.

²¹ Żółkiewski S. Początek i progres wojny moskiewskiej / Pod red. S.Sierpowskiego. – Wrocław, 2010.

²² Конрад Буссов. Московская хроника. 1584 – 1613. – М. – Л., 1961.

²³ Issaca Masse. A short history of the beginnings and origins of these present wars in Moscow under the reign of various sovereigns down to the year 1610 / Transl. and with an introduction by G. Edward Orchard. – Toronto, 1982.

²⁴ Дневник Марини Мнишек / Пер. В.Н. Козлякова. – М., 1995. Автор твору невідомий. Назву «Щоденник Марини Мнишек» джерелу дав перший його видавець – Н.Г. Устрялов, див. зокрема: Дневник Марини Мнишек и послов польских // Устрялов Н.Г. Сказания современников о Димитрии Самозванце.. – СПб., 1834. – Ч.4. – С.1-109. Назва, запропонована М.Устряловим, закріпилася в історичній науці.

²⁵ Przepiórka A.G. Od Staroduba do Moskwy. – S.29.

першого (окрім того, що також був людиною)»²⁶. Так з'явилася постать другого Лжедмитрія, з діяльністю якого пов'язаний похід польських можновладців на Москву. Серед таких: Миколай Меховецький, Юзеф Будзіло, Миколай Чарлінський, Фридерик та Самуель Тишкевичі, Валентин Валевський, Войцех Рудницький, а також Роман Ружанський (від березня 1608 р.).

Лжедмитрій вирушив зі своїми військами на Стародуб 20 вересня 1607 р. Пізніше він затримався під Орлом, де військо перезимувало. Зима того року була настільки суворою, що не проводилися жодні масштабні збройні дії²⁷. Тільки весною Лжедмитрій вирушив під Болхів, де відбулася сутичка з царськими військами на чолі з братом государя Дмитром Шуйським. Битва під Болховом 11-12 травня 1608 р. завершилась перемогою військ Лжедмитрія²⁸. Далі самозванець вирушив на Москву, розбив табір в Тушино і, таким чином, створив опозиційний до царя Василя Шуйського осередок влади. В червні того ж року війська Михайла Скопіна-Шуйського заблокували тушинські війська, змушуючи самозванця прийняти битву над рікою Ходинка (5 липня 1608 р.).

Згідно з описами М.Мархоцького та Ю.Будзілі, царське військо нараховувало біля 140 тис. воїнів²⁹. Однак у праці А.Пшепюрки наводиться інша цифра – 50-60 тисяч³⁰, що нам видається більш правдоподібним. На стороні Лжедмитрія воювало не більш 20 тис. поляків, козаків та московитян³¹, що свідчить про потрібну перевагу Шуйського над «тушинцями». Все ж таки варто пам'ятати, що тогочасні московські війська не вирізнялися високим бойовим духом і в їх рядах часто були люди неслов'янського походження, а саме казанські татари, чуваші та мордва, що за рівнем боєздатності поступалися військам Лжедмитрія II. Поле битви охоплювало територію від мурів столиці аж до берегів річки Москви і пересікалося невеличкою річкою під назвою Ходинка. За річкою Михайло Скопін-Шуйський розбив табір, про котрий Ю.Будзіло писав: «Військо Московське від самої Москви аж до Ходинки розмістилося у 7 рядів»³². Частина царського війська знаходилася в таборі над річкою, там розташовувався також передовий полк³³, у той час як більшість військ перебувала між р. Прісною та столицею. Натомість шеренги військ Лжедмитрія II на чолі з князем Романом Ружинським виглядали, за спогадами М.Мархоцького, так: «Коли ми вже прибули, гетьман розділив нас на три полки. Князю Адаму Рожинському з його полком, додавши йому зі свого гусарського полку роту Самуела Каменського, наказали йти на лівий фланг. На правий фланг, до ріки Москви, наказали йти полку Хруслінського і деяким іншим... А сам зі своїм гусарським полком він розмістився посередині дороги, котра була дуже широкою...»³⁴. М.Мархоцький також згадував, що перед Ходинкою знаходився монастир, котрий захопили татари і московські стрільці³⁵. Власне на цьому місці повинні були вести бій відділи правого флангу, до складу котрого, згідно з даними Ю.Будзілі, входили війська Заруцького³⁶. Завданням військ лівого флангу на чолі з А.Розинським було пройти поблизу лісу і раптово атакувати правий фланг московського табору. Про свої плани Р.Ружанський проінформував лише довірених йому осіб, а військо дізналося про своє завдання безпосередньо перед початком битви.

Битва почалася зі стрімкої атаки по центру роти Валентина Валевського. Після того атакуючі в центрі розпочали головні сили на чолі з самим Р.Ружанським, а незабаром правий фланг московського війська заатакував А.Розинський, що призвело до паніки і втечі

²⁶ Żółkiewski S. Początek i progres wojny moskiewskiej. – S.12.

²⁷ Marchocki M. Historia moskiewskiej wojny. – S.27.

²⁸ Przepiórka A.G. Od Staroduba do Moskwy. – S.113-126.

²⁹ Budziło J. Historia Dmitra fałszywego. – S.418.

³⁰ Przepiórka A.G. Od Staroduba do Moskwy. – S.138.

³¹ Ibidem.

³² Budziło J. Historia Dmitra fałszywego. – S.418.

³³ Przepiórka A.G. Od Staroduba do Moskwy. – S.140.

³⁴ Marchocki M. Historia moskiewskiej wojny. – S.40.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Budziło J. Historia Dmitra fałszywego. – S.418.

царського війська. Бій вівся також під монастирем, де війська самозванця очолювали Анджей Хрушлінський і Іван Заруцький. Незважаючи на успіх Р.Ружинського, в першій фазі битви польські загони зазнали великих втрат: «Нас теж під хоругвою мало залишилося, адже більша частина війська полягла на полі бою біля табору. У хоругві ледве можна було нарахувати 20 або 30 коней»³⁷. Крім того, війська князя Р.Ружинського, почали грабувати московський табір, що послабило їх боєздатність. Цим скористались московські війська, які зуміли завдати серйозних втрат піхоті та артилерії Лжедмитрія II³⁸. Лише перегрупування військ за рікою Хімкою дозволило затримати контрудар московського війська і організувати контратаку, що змусило царські війська повернутися до Ходинки. Ця фаза битви закінчилася погромом частини московських військ, але не повним їх розгромом, оскільки більша частина військ Михайла Скопіна-Шуйського перебувала на іншому березі річки. Однак це завадило царським військам розпочати наступну атаку: «Вигнавши їх, ми перемогли і дали сигнал до відходу. Вони теж більше не хотіли нами спокушатися»³⁹.

Битва, що відбулася 5 липня 1607 р. над Ходинкою, не мала великого військового значення, але мала серйозний вплив на мешканців московських земель. На службу до Лжедмитрія почали переходити все нові люди, серед яких були навіть московські бояри⁴⁰. Через два дні після битви над Ходинкою цар Василь Шуйський вислав меншу армію проти військ Александра Лісовського, котра, після здобуття Коломни, вирушила вздовж Москви-ріки в напрямку Тушинського табору. На чолі московських військ був Іван Куракін. Воєвода перекрив дорогу Лісовському на Ведмежому Броді⁴¹. Сутічка завершилась розгромом вірних Лжедмитрію військ, а сам ротмістр, втративши артилерію, з невеликим загонем врятувався втечею до Тушина.

В той самий час, коли війська Лжедмитрія вели бойові дії на річці Ходинка, їм на допомогу направлявся Ян Петро Сапега, тісно пов'язаний із Лжедмитрієм ще від 1607 р.⁴². 2 серпня 1608 р. війська Я.Сапеги створили конфедерацію на підтримку «царя» Дмитра: «дозволили цілому товариству створити конфедерацію та статут, кожен підписався під тим, поклялися вони бути вірними конфедерації та уставу, ніколи не відступати від того, вкладати в діяльність всі сили, і завжди коритися його Величності»⁴³. Я.Сапега ввів у дані статuti своєрідний карний кодекс для війська, адже його підрозділи склалися з людей не найкращої репутації. Важко було керувати таким військом, а тим більше стримувати його від розбоїв. 7 серпня 1608 р. відбулись перші інциденти, в котрих солдати Я.Сапеги завдали збитків купцям. Одного з нападників за такий вчинок навіть засудили до смертної кари⁴⁴. Я.Сапега з Мариною Мнішек, її батьком та багатьма поляками, звільненими з неволі, 13 серпня 1608 р. прибули під Москву, а 10 вересня розбили табір під Глуховим Селом⁴⁵. Роман Ружинський, що виконував функцію «гетьмана царських військ», не був задоволений появою Я.Сапеги в таборі Лжедмитрія, оскільки той був, безперечно, його прямим конкурентом у керівництві військами самозванця. У вересні з Тушина втік взятий у полон над Ходинкою князь Василь Рубец-Масальський, який присягнув на вірність Лжедмитрієві II, визнаючи його правдивим сином Івана IV. Він проінформував Василя Шуйського, що це не той Дмитрій, котрий зайняв московський престол у 1605 р.

Дана обставина тільки погіршила відносини між ворогуючими таборами. Назривали нові інциденти. На той момент війська Лжедмитрія II становили: 18 000 польської кавалерії, 2000 польської піхоти, 30 000 запорозьких і 15 000 донських козаків. Кількість московського

війська на службі в Лжедмитрія II – невідома, хоча в деяких працях можна знайти приблизну цифру – 15 000⁴⁶. Загальна кількість інтервентів та тих, хто їх підтримував становила приблизно 80 000 чоловік. Залишилися цінні свідчення про дане поліетнічне військо. Зокрема, щодо московитян М.Мархоцький писав: «Ми не тримали багато бояр у таборі, тому що ми їм не довіряли»⁴⁷. Однак щодо кількості військ Лжедмитрія існують і інші дані. За переконаннями С.Маскевича, самозванець мав 40 000 чоловік⁴⁸.

У вересні – жовтні 1608 р. під Москвою розпочався наступний період кампанії, ознаменований періодичними сутичками. На північний схід від Москви знаходився монастир Троїце-Сергієва Лавра, котрий служив важливим стратегічним і оборонним пунктом. Власне через нього до Москви доставляли харчі. Лжедмитрій II вирішив заблокувати Лавру, виславши туди 29 вересня 1608 р. війська Я.Сапеги загальною кількістю біля 8500-10000 чоловік. Передовим полком командував Александр Лісовський, у розпорядженні якого було 6000 осіб і 6 гармат. Далі йшов полк Ярослава Стравінського (500 кіннотників), підрозділ Марка Віламовського (700 польських вершників і 200 козаків) та полк Івана Мікулинського (700 польських вершників і 300 козаків)⁴⁹. На противагу цим силам Василь Шуйський вислав зі столиці 15-тисячну армію на чолі з царським братом Іваном Шуйським та воєводами Федором Головиним і Василем Бутурліним. Завданням царських військ було розбити підрозділи Сапеги, що направлялися на північний схід.

1 жовтня Я.Сапега став табором над р. Звіжин, звідки на другий день вирішив завдати превентивного удару царським військам. Битва відбулася недалеко села Рахманце. Початок зіткнення для військ Сапеги був невдалим, оскільки А.Лісовський залишив власні позиції без боротьби. Подальша перестрілка з царськими військами проводилася козацькими хоругвами, котрі після трьохгодинного бою теж змушені були відступити. Ситуація здавалася ще більш критичною, тому що хоругви Марка Віламовського, що стояли на правому фланзі, також почали втікати: «...і полк пана Віламовського, що тримав правий фланг, не зустрівшись з ворогом, відступив»⁵⁰. У найбільш критичний для поляків момент Я.Сапега ввів у бій резерви у складі двох гусарських⁵¹ і двох петигорських⁵² хоругв, що спричинило перелом у ході битви на користь військ самозванця. Гусари розгромили царські війська і переслідували їх близько 6,5 км.

Після цієї перемоги Я.Сапега розпочав облогу Троїце-Сергієвої Лаври, що тривала від 3 жовтня 1608 р. до 1 січня 1610 р. Одночасно з-під Лаври здійснювалися напади й на інші місцевості. Одна з таких вилазок відбулася 27 жовтня 1608 р. в напрямку Ростова. Місто було захоплене, а мешканці замордовані в церкві за спроби чинити опір⁵³.

Тим часом, на початку жовтня в Тушині керівництво окупаційними силами почало думати про зимівлю. М.Мархоцький, перебуваючи у таборі, писав: «А ще наближалася зима, нас припорошило снігом, і ми почали задумуватись, як і де ту зиму перебути»⁵⁴. З'явилися дві пропозиції – розміститися в московських маєтках або перезимувати в таборі. Оскільки розпорошення військ могло становити загрозу, вирішили залишитися в таборі. Під житло використовували землянки, а їжу та фураж привозили з міст і сіл, що перебували під контролем Лжедмитрія II. За словами М.Мархоцького, «з тих маєтків везли нам практично все, чого душа забажає»⁵⁵. Пізніше на місці землянок появились дерев'яні будинки, а з

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Maskiewicz S. Dyjariusz Samuela Maskiewicza. – S.159.

⁴⁹ Sapieha J. P. Dzieje Marsa krwawego. – S.254.

⁵⁰ Ibid. – S.255.

⁵¹ Гусарія – на початку XVI ст. легка польська кіннота. На початку XVII ст. стала елітарною кіннотою в Речі Посполитій, що використовувалася для нанесення вирішального удару. Вважається одним з найкращих кінних формувань в історії.

⁵² Петигорці – литовська кіннота XVI – XVII ст.

⁵³ Sapieha J. P. Dzieje Marsa krwawego. – S.257.

⁵⁴ Marchocki M. Historia moskiewskiej wojny. – S.46.

⁵⁵ Ibidem.

³⁷ Marchocki M. Historia moskiewskiej wojny. – S.41.

³⁸ Przepiórka A.G. Od Staroduba do Moskwt. – S.144.

³⁹ Marchocki M. Historia moskiewskiej wojny. – S.42.

⁴⁰ Ibid. – S.43.

⁴¹ Przepiórka A.G. Od Staroduba do Moskwy. – S.146.

⁴² Gałaj R. Szlak bojowy wojsk. – S.114.

⁴³ Sapieha J.P. Dzieje Marsa krwawego. – S.241.

⁴⁴ Ibid. – S.242.

⁴⁵ Ibid. – S.250.

землянок зробили підвали. Тушино почав поступово перетворюватися на місто, куди прибували купці з цілої країни, навіть з Москви. А зима проходила без особливих сутичок. Ціла армія самозванця дислокувалися у декількох таборах. Князь Р.Ружинський з Лжедмитрієм II та військом перебували в Тушині, Ян Сапега – під Троїце-Сергієвою Лаврою, а під Осиповим ще від 30 серпня 1608 р. перебував Павло Руцький⁵⁶. У той час до табору прибув також засуджений на вигнання Миколай Меховецький, основний ідеолог появи особи Лжедмитрія II на московському троні. Однак практично одразу ж він був убитий за наказом Романа Ружанського, що призвело до непорозуміння між самозванцем та його гетьманом: «Гнівався цар, бо не відав що з тим робити, бо сказав йому [Ружанський. – А. Ч.], що і йому [Дмитрові. – А. Ч.] горлянку переріже. Потім їх помирили»⁵⁷.

Але напруга в таборі росла, часто траплялись бійки і навіть сварки між деякими підрозділами війська. Весною 1609 р. в Тушинському таборі дійшло до бунту слуг⁵⁸. Частина їх почала спустошувати околиці Москви, підпалюючи та грабуючи навіть ті маєтки, що перебували під контролем Лжедмитрія II. Непокору вдалося придушити, однак з наближенням весни активність військ Василя Шуйського зросла. 23 лютого 1609 р. Шуйський порозумівся зі шведським королем Карлом IX. Взамін за надання шведами 15000 найманців московський цар зрікся на користь династії Ваза прав щодо Задвинського герцогства та Карелії⁵⁹. Трактат передбачав також укладення московсько-шведського союзу проти Речі Посполитої.

Паралельно велися бойові дії в безпосередній близькості від Москви. Зокрема, 4 квітня 1609 р. війська Лжедмитрія під командуванням Анджея Млоцького розпочали облогу Коломни, обороною якої керував Прокоп Ляпунов⁶⁰. Під впливом даних подій 19 квітня 1609 р. проти Дмитрія підняли бунт мешканці Ярославля⁶¹, а згодом – Костроми, Вологди та Шуї. На придушення міських рухів з Москви відправився Ю.Будзіло та Іван Мікулинський. Об'єднані сили прибули 6 травня до р. Пахни, де оборону зайняли війська Шуйського. Після декількох невдалих спроб переправитись Ю.Будзіло залишив на місці табору татарські та козацькі війська під керівництвом Азана Турчина, а сам 9 травня переправився по ново-збудованому мосту на другий берег річки, де розгромив передові московські загони.

В той же час основні московські сили готувались до битви під стінами міста. Там було зосереджено 600 архангельських і 1200 сибірських стрільців. Однак війська Ю.Будзіло досить швидко змусили їх відступити всередину міста і розташувались табором під обложеним Ярославлем. В ніч з 10 на 11 травня поляки пішли на приступ. Частина війська розібрала окремі міські укріплення, в той час як інші підрозділи наступали з фронту, повернувши до себе увагу основних сил обложених⁶². Завадити остаточно захопити Ярославль завадила інформація про те, що Михайло Скопін-Шуйський, разом з Якобом Понтюссоном Делагарді на марші й невдовзі загрожуватиме Тушину. Польські війська були змушені покинути місто.

Тоді ж, коли Ю.Будзіло вів бої під Ярославлем, 5 травня дійшло до так званої другої битви над Ходинкою. Василь Шуйський, вважаючи, що сили Лжедмитрія II в таборі під Тушином можуть бути меншими, вислав проти них частину війська, що стояли під столицею. Польськими військами керував Роман Ружинський, котрий спочатку виставив проти московських військ 4000 польської піхоти і кілька гармат⁶³. Після перших дрібних сутичок царські війська завдали удару в центр польських військ гуляй-городом⁶⁴, а по

флангах атаку підтримала кавалерія. У відповідь Р.Ружинський виставив три козацькі хоругви, але під вогнем стрільців, що були в гуляй-городі, вони були змушені відступити. Ситуація для поляків ставала загрозливою. Для її виправлення Р.Ружинський ударив гусарами. Польська кавалерія швидко розсіяла московських вершників, а потім з флангу нанесла удар по центру московських військ і захопила гуляй-город.

Незважаючи на початковий успіх, у кінцевому підсумку битва закінчилась поразкою для військ Лжедмитрія II. Шуйський ввів у бій нові сили, які прийшли на допомогу з Москви. Внаслідок непорозуміння, що мало місце в тилу польських військ, дійшло до паніки: «Але сталася така помилка, що хоругви першого підрозділу, що мали триматися свого командира, побачивши нападників зі сторони Москви, що мали їх вигнати, долучилися до них. А хоругви, що йшли за ними, побачивши, що ті вже відійшли, подалися в тили»⁶⁵. Військо в паніці почало відступати, а піхота, що мала охороняти переправу через річку, виявилась позбавленою керівника, внаслідок чого була розбита та вирізана. І лише донські козаки Івана Заруцького затримали царські війська під самим Тушинським табором. Втрати Лжедмитрія II були значущими – кілька сотень піхоти, кілька підрозділів кавалерії, загинуло чимало шляхти і слуг, а також коней. Багатьох було взято у полон⁶⁶.

Згідно з умовою, укладеною між Швецією та Московією, на підтримку військам Михайла Скопіна-Шуйського мали прийти 15000 найманого війська⁶⁷. 31 травня з Великого Новгороду в напрямку столиці вирушила майже 15-тисячна армія (14 000 росіян, 700 німців), завданням котрої було зняти облогу з міста⁶⁸. Перші сутички між ворогуючими сторонами мали місце над р. Цна на північному заході від Твері, де знаходилась невелика фортеця Трочек. Польський очільник А.Зборовський, який повинен був стримати наступ нових сил на Тушино, попри певні тактичні успіхи в околицях даної фортеці, не наважився на бій з основними московськими військами і 27 червня відійшов до Твері⁶⁹. Однак уже 21 липня 1609 р. після перегрупування військ йому вдалося тут розбити війська М.Скопіна-Шуйського⁷⁰. Закріпити польську перемогу в ході подальших незначних сутичок 22-23 липня допомогла інформація про наближення підмоги для поляків на чолі з Я.Сапегою. Московські війська були змушені покинути околиці Твері.

Черговий етап протистояння припав на серпень-вересень 1609 р., коли з тушинського табору вирушили підрозділи Я.Сапеги, А.Зборовського, Ю.Будзіло та М.Віламовського, завданням яких був розгром німецьких військ, що перебували недалеко Калязіна, над Волгою в урочищі Миколаївська Слобода⁷¹. Дізнавшись про наближення польських військ, німці негайно оточили табір укріпленням, приготувавшись до тривалої облоги. Однак поляки, не маючи піхоти, штурм розпочати не наважилися, плануючи зморити обложених голодом. Ситуацію вирішили чергові зміни, що відбулися в міжнародній ситуації у вересні 1609 р.

Невдовзі в Тушино стало відомо, що польський король Сигізмунд III Ваза пересік московський кордон і тим самим офіційно розпочав війну між Річчю Посполитою та Московським царством, якої досі де юре не було. З цього моменту активність польських загонів у складі військ Лжедмитрія II відчутно послабшала, їм забракло колишнього ентузіазму, а багато хто почав замислюватись, чи варто воювати проти власного короля. Паралельно відчутних поразок почали зазнавати у сутичках з військами М.Скопіна-Шуйського загони Я.Сапеги. Як писав Ю.Будзіло, «Вже тоді ані працювати, ані щось робити,

замкнутої або розтягнутої по фронту стіни, яка мала отвори для стрільби з гармат і пищалей. Гуляй-город додатково був захищений мокрими шкірами. Деякі козацькі гуляй-городи мали кілька рівнів, на яких була розміщена навіть артилерія.

⁵⁶ Budziło J. Historia Dmitra fałszywego. – S.421.

⁵⁷ Marchocki M. Historia moskiewskiej wojny. – S.47.

⁵⁸ Ibid. – S.49.

⁵⁹ Andrusiewicz A. Dzieje Dymitriad. – S.441.

⁶⁰ Budziło J. Historia Dmitra fałszywego. – S.425.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Ibidem.

⁶³ Marchocki M. Historia moskiewskiej wojny. – S.50.

⁶⁴ Гуляй-город – рухомі дерев'яні укріплення, які пересувались на колесах за допомогою коней, волів або силами розмішених всередині нього солдатів. У обороні гуляй-город використовували для спорудження

⁷⁰ Ibid. – S.427.

⁷¹ Ibid. – S.428.

ані служити не хотіли, Скопін хотів йти далі, а для наших все змінилося»⁷². Того ж року війська самозванця втратили Александрову Слободу. На межі 1609 – 1610 рр. в тушинському таборі починаються перші серйозні розколи, а велика кількість підрозділів Лжедмитрія II вирішила перейти на сторону короля. Дмитрія починають залишати й такі люди, як Роман Ружанський (помер в Осипові 4 квітня 1610 р., перейшовши перед смертю на сторону короля), Александр Зборовський та Ян Петро Сапега (він ще декілька разів переходив з однієї сторони на іншу). Сам Лжедмитрій II, втративши управління над військами та за браком будь-якого авторитету, побоюючись за власне життя, кілька разів покидав військо. Незабаром позиція лже-царя настільки ослабла, що деякі королівські послы вели переговори не з ним, але з його військовими керівниками. Для короля самозванець стає персоною нон грата як у межах Речі Посполитої, так і в Московському царстві.

The article examines the activities of the Polish troops under False Dmitry II during 1608 – 1609. The author presents the battle route of False Dmitry II's troops, taking into account the most important battles and skirmishes. The author stresses that the Polish troops, although not always numerous, were the most valuable part of False Dmitry II's army, and that mainly thanks to them it was possible to achieve a number of victories over the Muscovite army in the years 1608 – 1609. The paper suggests that False Dmitry II was often the instrument in the hands of the Polish commanders, and not the other way around, as it would have seemed.

Key words: Lzhedmitriy II, Moscow, Tushino, interventionist, Distemper.

Балог Ілдіко (Ужгород)

УДК 94(436)«17»:342.511.1

ББК 63.3(4Авст)

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЗАКОНУ «ПРАГМАТИЧНА САНКЦІЯ» (1713 р.) ТА ЙОГО НАСЛІДКИ ДЛЯ АВСТРІЇ

У статті автор прагне показати одну з найбільш важливих історичних подій XVIII ст., а саме боротьбу за визнання європейськими країнами правління Марії Терезії. Імператор Карл IV запропонував уведення закону («Прагматична санкція» 1713 р.) про систему успадкування трону за жіночою лінією. Більшість країн Європи номінально прийняли цей закон, але після смерті імператора (1740 р.) змінили свої позиції. Пруссія атакувала Габсбурзьку імперію, розпочавши війну за австрійську спадщину.

Ключові слова: Габсбурзька імперія, закон, успадкування, «Прагматична санкція», війна.

Несподівана смерть сина імператора Австрії Карла VI змусила його запровадити в життя новий закон, який дозволяв успадкування трону старшою дочкою Марією Терезією. Закон отримав назву «Прагматична санкція» (1713 р.), був запроваджений упродовж 1720 – 1725 рр. Більшість країн Європи номінально прийняли проект закону, але після смерті Карла VI намагалися усунути від влади Марію II (під цим іменем вона стала королевою). У 1740 р. розпочалася війна за австрійську спадщину, яка тривала до 1748 р. У конфлікті активну участь брала й Російська імперія. В результаті війни Австрія втратила важливу провінцію – Сілезію, але інші кордони імперії вдалося зберегти.

На сьогодні дана проблема отримала доволі ґрунтовне висвітлення в зарубіжній історіографії, чому можна присвятити окрему публікацію. Зауважимо, що, незважаючи на великий обсяг різного роду праць, деякі питання правління імператриці й особливо обставини приходу її до влади вимагають уточнення.

У житті Габсбурзького імператора Карла VI (1711 – 1740 рр.) виникла «особиста» проблема, яка пізніше стала європейською справою: його єдиний син помер ще в дитячі

роки. Після цього усі наступні спроби народити сина – спадкоємця трону були марними. Із 1720-х рр. зусилля Карла, спрямовані на передачу трону одній зі своїх доньок набрали реальної сили. Такий план був незвичайним для Габсбургів¹. Виникли правові проблеми. Не було закону на випадок, коли імперія залишається без спадкоємця чоловічої статі. Однак Карл вирішив опертися на так званий «урочистий імператорський опис» (1703 р.) Леопольда I².

Перший проект нової системи престолонаслідування був підготовлений 19 квітня 1713 р. і отримав назву «Прагматична санкція» («Pragmatica Sanctio»). Згідно з нею, великі володіння австрійських Габсбургів (Австрія, Чехія, Угорщина, Південні Нідерланди, землі в Італії) повинні були залишатися «нерозривними й неподільними» («indivisibiliter et inseparabiliter») і мали перейти до старшої дочки Карла VI Марії Терезії³.

Прагматична санкція була визнана становими сеймами імперії. Першими прийняли новий закон Австрія та Сілезія (1720 р.). Угорські Державні станові збори кодифікували санкцію в 1723 р. Цікавий факт, що 15 років після того як у червні 1707 р. в Оноді Державні станові збори оголосили детронізацію Габсбургів з угорського престолу, ті ж Збори прийняли закон про успадкування престолу Угорщини представницею тієї ж династії⁴.

До 1725 р. більшість європейських країн прийняли цей документ. Утім були деякі держави, що відклали справу. Серед таких – Росія (1726 р.), Бранденбург (1727 р.), Голландія та Англія (1731 р.), Данія й Ганновер (1732 р.), Саксонія та Франція (1735 р.). «Прагматичну санкцію» не визнала також Баварія, спадкоємцем престолу якої був Карл Альберт.

Текст документа вперше було опубліковано 6 грудня 1724 р., а для гарантії дотримання Санкції австрійський імператор мобілізував 100-тисячну армію⁵. 20 жовтня 1740 р. Карл VI помер, а імперію успадкувала Марія Терезія. 21 жовтня 1740 р. імператриця зробила свого чоловіка співправителем. Тим не менше, в документах її називали «гех» (король), а не «regina» (королева)⁶.

Дані зміни викликали міжнародний резонанс. Першою країною, яка оскаржувала спадкові права Марії Терезії на престол, стала Пруссія на чолі з Фрідріхом II Великим. Франція ж намагалася, скориставшись вигідним моментом, узагалі ліквідувати Австрійську монархію. Задля цього було укладено союз із Баварією, до якого згодом приєдналися Пруссія і Саксонія⁷.

Головними територіями бойових дій була Центральна Європа, Австрійські Нідерланди, Північна Італія. Крім того, між Англією, Францією та Іспанією йшла війна на морі, а також у колоніях (англо-іспанська торгова колоніальна війна велася вже з 1739 р.). Початок кампанії був невдалим для Австрії. Прусські війська вже до січня 1741 р. зайняли майже всю Сілезію. За таких обставин французький король Людовік XV вважав, що для ослаблення Габсбурзької імперії варто було підтримувати Баварію, незважаючи на те, що Франція раніше визнала успадкування Марії Терезії⁸.

Важливою подією в даному випадку для угорської історії стало зібрання станових Державних зборів 1741 р. у місті Братислава. За традицією, угорці пропонувати свої «життя і кров» («vitam et sanguinem!») молодій королеві. Під час війни найважливішим полководцем Австрії був саме угорець – Хадік Андраш.

¹ Nemere I. Magyarország története (989 év krónikája az államalapítástól a XX. század végéig). – Debrecen: Anno, 2006. – 505-516 old.

² Tóth I.Gy. Milleniumi magyar történet. – Bp.: Osiris kiadó, 2002. – 314-320 old.

³ Supka G. Habsburg krónika. – Bp., Helikon kiadó, 1985. – 241 old.

⁴ Nógrády – Pálffy – Velkey. Magyar uralkodók. – Debrecen, TKK, 2007. – 62-63 old.

⁵ Marczali H. Mária Terézia (1717 – 1780). – Budapest: Franklin-Társulat, 1891. – 19-20 old.

⁶ Bartha J. Ifj. Mária Terézia. – Bp.: Gondolat, 1988. – 62 old.

⁷ Görög F. A magyar nemzet története. – Bp., Horizont Press kiadó, 1935. – 113-115 old.

⁸ Nemere I. Op. cit. – 505-516 old.

⁷² Ibidem.

Перша велика поразка австрійців сталася при Мольвіці. Влітку французька армія на чолі з маршалом Ш. Бель-Іля спільно з баварськими і саксонськими військами вторглася у Верхню Австрію, а потім до Чехії і в листопаді 1741 р. зайняла Прагу. Баварський курфюрст Карл Альбрехт став королем Чехії (грудень 1741 р.), а в січні 1742 р. був обраний імператором Священної Римської імперії (Карл VII, 1742 – 1745 рр.)⁹.

Після окупації Праги інша французька армія маршала Мельбуа вторглася в Австрійські Нідерланди. В листопаді цього ж року іспанці почали бойові дії проти австрійців у Північній Італії. Наприкінці грудня 1741 р. австрійські війська під керівництвом Ф.Кевенгюллера перейшли в наступ проти баварських військ, вторглися на територію Баварії й зайняли Мюнхен. Тим часом, Фрідріх II, отримавши згоду Марії Терезії поступитися йому Нижньою Сілезією, уклав 9 жовтня 1742 р. в Клейн-Шнеллендорфі з Австрією перемир'я.

У 1742 р. у володіннях Габсбургів стабілізувалася внутрішньополітична ситуація, завдяки чому на середину року вдалося перехопити й військову ініціативу. Підтримку молодій імператриці надала Англія. До кінця 1742 р. австрійські війська витіснили з Чехії франко-баварські армії та досягли певних успіхів у Італії. Англо-голландська армія 27 червня 1743 р. здобула перемогу над французами при Деттінгені (на річці Майн). До 1744 р. правий берег Рейну був звільнений від французів, австро-англійські війська вступили в Ельзас¹⁰.

Улітку 1744 р. прусський король Фрідріх II рушив у Саксонію та в Чехію, зайнявши Прагу (вересень 1744 р.). 4 червня 1745 р. він завдав поразки австро-саксонським військам при Гогенфрідеберзі, 23 листопада – при Хеннерсдорфі, 15 грудня – при Кессельдорфі (неподалік Дрездена) і 18 грудня зайняв столицю Саксонії м. Дрезден. Побоюючись вступу у війну Росії, що зосередила війська в Курляндії, Фрідріх II уклав 25 грудня 1745 р. з Австрією і Саксонією Дрезденський мир, за яким Австрія погодилася передати Сілезію Пруссії, натомість остання визнавала Франца Стефана (чоловіка Марії Терезії) Лотаринзьким імператором Священної Римської імперії.

Росія після закінчення війни зі Швецією уклала союз із Австрійською імперією (1745 р.). 18 жовтня в Аахені був підписаний мир. Сторони визнали Марію Терезію імператрицею і повернулися до довоєнних кордонів. Єдиною істотною зміною став перехід Сілезії до Пруссії. Франція в той момент не була зацікавлена в ослабленні Австрії і все більше побоювалася посилення свого союзника – Пруссії.

У Фландрії становище австрійців було далеко не блискучим. 25 квітня 1745 р. Моріц Саксонський взяв у облогу фортецю Турне. Коли підійшла армія «Прагматичної санкції» на чолі з сином короля Георга герцогом Камберленд і спробувала деблокувати обложених, Моріц відбив атаку, створивши справжній «вогневий вал» за допомогою артилерії і мушкетів, а потім контратакою відкинув ворога. 50-тисячна армія Камбе відбила атаку, втративши 7,5 тисяч убитих і поранених, а від 45-тисячного французького війська залишилося всього 7200 чоловік. Перемога не була рішучою, війська австрійських союзників не втратили боєздатності¹¹.

Тим часом, Карл Стюарт влітку 1745 р. висадився в Шотландії і підняв повстання. Для його придушення були відкликані з континенту війська під командуванням герцога Камберленда. Тепер французи легко оволоділи Гентом, Брюсселем, Антверпеном, Монсом і Намюром, встановивши контроль майже над усією Фландрією. За цей успіх граф Саксонський отримав звання головного маршала.

Ускладнював становище Австрії прусський король Фрідріх. 4 червня 1745 р. в битві при Гогенфрідберге він уцент розбив армію Карла Лотаринзького та армію саксонців. 7 тисяч солдат і 66 гармат потрапило до рук пруссів.¹²

Не досягли успіхів австрійці і в Північній Італії. Французько-іспанська армія Дон-Філіппа зайняла П'ємонт і майже всю Ломбардію. Вже в 1746 р. ініціатива перейшла до

австрійців: 7 березня місто Асті добровільно їм здалося, 16 червня була взята П'яченца, до осені французи й іспанці були абсолютно витіснені з Італії, австро-сардинці вторглися навіть в межі Франції. Проте народне повстання в Генуї змусило їх покинути ці землі¹³.

У Фландрії Моріц Саксонський продовжував здобувати успіхи. 20 лютого ним було взято Брюссель, 31 травня – цитадель Антверпена, а після місячної облоги, 10 липня – фортеця Монс, у вересні капітулював Намюр, а 11 жовтня він здобув блискучу перемогу над союзниками при Року (Rosoux). На початку 1747 р. обидві сторони у Фландрії обмежилися маневруванням. 2 липня при Лаффельдті союзна армія зазнала ще однієї поразки, після чого відступила за ріку Маас. 7 вересня була розпочата облога фортеці Берген-оп-Цоом, взятої штурмом 14 вересня¹⁴.

В Італії військові дії носили характер нерішучий: австро-сардинці безуспішно блокували Геную, а французи не могли прорватися в П'ємонт.

У 1746 – 1748 рр. Росія приєдналася до англо-австрійської коаліції і в січні 1748 р. направила експедиційний корпус до Німеччини. Перевага сил противника змусила Францію піти на мирні переговори. За II Аахенським миром (1748 р.) європейські держави визнали законність «Прагматичної санкції» та права Марії Терезії, але в той же час були підтверджені умови Дрезденського миру (1745 р.) про перехід Сілезії до Пруссії¹⁵.

Війна за австрійську спадщину відзначалася слабкою координацією дій союзників на різних театрах бойових дій через слабкість засобів сполучення і протиріччя між учасниками кожної з коаліцій (Англія – Голландія, Франція – Пруссія та ін.). Наступна європейська війна виникла всього через вісім років, і в ній Австрія та Англія, Пруссія і Франція виявилися вже по різні сторони барикад. Стійкими залишилися тільки протиріччя між Пруссією й Австрією. Єдиним суттєвим результатом війни за австрійську спадщину, крім посилення Пруссії, стало падіння значення курфюрств Баварії і Саксонії, армії яких зазнали нищівної поразки. Ці держави фактично перестали виступати самостійними суб'єктами європейської політики.

Австрія у війні втратила тільки Сілезію. Після цих подій «Прагматичну санкцію» визнала кожна країна. Війна показала здатність жінки-правителя захистити свою державу від іноземної загрози. Після підписання II Аахенського миру (1748 р.) Марія Терезія розпочала консолідацію імперії.

The author presents in this article one of the most important historical events of the XVIIIth century – the fight of the Habsburg Empire for the recognition of Maria Theresa's reign in Europe. The Habsburg king, Charles VI, worked out the project («The Pragmatic Sanction» of 1713) about the system of womens' inheritance. The vast majority of countries of Europe nominally accepted this law, but after the death of the king (1740) they completely changed their former attitude. This year Prussia attacked the Habsburg Empire which marked the beginning of the war for the Austrian succession.

Key words: Habsburg Empire, law, succession, «The Pragmatic Sanction», war.

⁹ Tóth I. Gy. Op. cit. – 320 old.

¹⁰ Bartha J. Ifj. Op. cit. – 62-65 old.

¹¹ http://www.magvarhuszar.hu/site/letolt/zachar_18_23.htm

¹² Bartha J. Ifj. Op. cit. – 65-68 old.

¹³ Supka G. Op. cit. – 241-242 old.

¹⁴ <http://www.free-time.ru/>

¹⁵ Nemere I. Op. cit. – 516 old.

УДК 94[(470+571):55]:327«199»
ББК 63.3(2Рос)6-6+63.3(5Ірн)6-6

ВПЛИВ «НАФТОГАЗОВОГО» ФАКТОРА НА РОСІЙСЬКО-ІРАНСЬКІ ІНВЕСТИЦІЙНІ ВІДНОСИНИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті розглянуто проблему розгортання інвестиційної співпраці між Росією та Іраном – двома найпотужнішими державами-експортерами нафти й газу. Автор аналізує основні напрями інвестиційної взаємодії держав. Розкрито вплив на цей процес «нафтогазового» фактора. Автор також повідомляє про реакцію США на поглиблення інвестицій російських ТНК в іранську нафтогазову сферу, надає точний перелік основних ТНК РФ та кількісний показник їх присутності в Ірані.

Ключові слова: Росія, Іран, ТНК, «нафтогазовий» фактор, інвестиції.

Росія та Іран є найбільшими країнами, що володіють нафтогазовими ресурсами. Їх інтеграція у світову енергетику не можлива без створення належних умов для розгортання сприятливої інвестиційної взаємодії.

В той же час ще не завершилася боротьба за запаси нафти й газу в районі Перської затоки. Відтак, проблем міжнародних відносин, пов'язаних з боротьбою за отримання поступок в інвестиційному середовищі Ірану стає не менше, а більше. При цьому основоположні чинники та суперечності залишаються майже не дослідженими.

Таким чином, вивчення російсько-іранських інвестиційних відносин кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст., як нового способу отримання домінуючого становища в районі Перської затоки, де Іран має статус регіональної наддержави, є актуальним.

Проблема російсько-іранських інвестиційних відносин та вплив на них «нафтогазового» фактора знайшла побіжне висвітлення в роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників. Зокрема, аналіз іранської нафтогазової сфери та перспектив залучення російських інвестицій з точним аналізом імовірних ризиків надають І.В. Данілін, Е.О. Касаєв, В.О. Цуканов. Такі дослідники, як О.Конопляников, О.Е. Хаметов, О.Кузнецов та ін. розкривають основні аспекти взаємодії російських ТНК на інвестиційному ринку Ірану та можливі ризики, що виникають у правовому полі такої взаємодії. Автор також спирається на дані офіційної статистики, заяви російських та іранських посадовців, що доповнюють роботу більш точними даними та збагачують її джерельну базу.

Мета дослідження – на основі аналізу джерел, враховуючи результати вивчення деяких аспектів проблеми вітчизняними та зарубіжними істориками, дослідити вплив нафтогазового фактора на російсько-іранські відносини у сфері інвестиційної політики обох держав кінця ХХ – початку ХХІ ст. Для реалізації мети дослідження були поставлені такі завдання: проаналізувати основні напрями реалізації інвестиційної політики у рамках російсько-іранської співпраці; показати умови залучення інвестицій іранським та російським урядами у нафтогазову сферу економіки; розкрити головні аспекти діяльності російських ТНК на іранському енергетичному ринку; прослідкувати реакцію США на встановлення більш тісної співпраці Росії та Ірану у інвестиційній політиці.

Основу інвестиційної політики Росії та Ірану складають геологорозвідувальні роботи покладів нафти та газу. Активізація геологорозвідувальних робіт на межі століть пов'язана, перш за все, з нестабільним розвитком світової економіки, постійними коливаннями цін на газ, нафту та збільшенням світового питомого попиту на них. Перед двома державами постає проблема вироблення правильного курсу побудови «нафтогазової» політики задля забезпечення стабільності економіки, як усередині країни, так і на світовому ринку. Для Ірану й Росії в більшій мірі характерне явище «нафтового шоку», коли непередбачуваність та

неконтрольованість притоку нафтодоларів призводить до надлишковості державного бюджету або його дефіциту¹. Найбільшими кризами, пов'язаними з «нафтовими шоками» в Ірані, була криза 1992 – 1993 рр., а в Росії 1998 – 1999 рр.

Обидві кризи стали результатом неспроможності країн спрогнозувати події на світовому нафтогазовому ринку через недопущення нафтогазових компаній до формування енергетичної зовнішньополітичної діяльності держави. Разом з тим «нафтовий шок» засвідчив необхідність передачі ініціативи у нафтогазовій сфері в руки великих компаній та створення належних умов для реалізації їх діяльності на світовому енергетичному ринку з пошуку додаткових джерел прибутку й забезпечення лідерських позицій власної держави на стратегічно важливих територіях нафтогазового видобування.

З 1999 р. Іран збільшив майже удвічі об'єми геологорозвідувальних робіт нафтової галузі у південних і південно-західних регіонах країни. Міністр нафти Ірану Зангене заявив, що за період 1999 – 2001 рр. приріст нових розвідних запасів нафти склав 50 млрд. бар, а приріст розвідного природного газу – 1,4 трлн. куб. м.²

З метою побудови належного інвестиційного клімату було розпочато створення регіональних нафтових і газових компаній. Уперше за післяреволюційний період уряд разом з парламентом Ірану прийняли рішення про ліквідацію монополії держави в нафтопромі країни. Затверджена ст.34 законопроекту про розвиток нафтогазової промисловості, передбачає участь приватних компаній і капіталу в переробці, розподілі нафти і нафтопродуктів. Планувалося до кінця 2005 р. передати у приватний та недержавний сектор 23 державні структурні підрозділи і компанії, в першу чергу центри з розподілу згорілого газу, структури, що займаються переробкою, розподілом і транспортуванням нафтопродуктів. На світовий інвестиційний ринок мали вийти такі крупні компанії, як Національна іранська бурова компанія (NIDC), Національна іранська танкерна компанія (NITC)³. Перед компаніями держава поставила завдання довести рівень добування нафти до 8 млн. бар на добу, тобто збільшити її видобування вдвічі. Реалізація даної програми потребує додаткових інвестицій в розмірі 21 млрд. дол.

Проте інвестиційний клімат у країні не ідеальний і має цілу низку труднощів. Зберігається невизначеність у правовому захисті іноземних капіталовкладень, максимальна 50% частка іноземних інвестицій у поєднанні з національним виробником. Існує кілька заборон на купівлю іноземцями іранської землі, розвиток приватновласницької ініціативи, здійснення прямих інвестицій, що відразу зменшує відсоток прибутку і робить інвестиційні пропозиції Ірану не вигідними⁴.

Певні позитивні зрушення в іранській інвестиційній політиці почали відбуватися з 2003 р. У 2003 – 2004 рр. приріст інвестицій склав 8%, збільшившись таким чином на 15% у «нафтогазовій» сфері у порівнянні з попередніми економічними роками. Прямий прибуток від іноземних інвестицій склав 1 млрд. дол.⁵

Іноземні інвестиції залучаються Іраном на умовах buy-back, тобто за принципом повернення витрат продукцією підприємства, у будівництво якого вкладалися інвесторами кошти. Саме на умовах buy-back відбувається побудова інвестиційних двосторонніх відносин у «нафтогазовій» сфері між Росією та Іраном.

Російський інвестиційний клімат разом з політикою держави спрямовані на задоволення зовнішньоекономічних інтересів вітчизняних інвесторів. Це стало можливим завдяки переходу російського уряду до політики проектного фінансування: зацікавлення нафтогазових компаній витрачати кошти на удосконалення «нафтогазової» сфери всередині

¹ Цуканов В. О реализации финансовой политики Ирана в условиях нефтяных шоков (60 – 90-х гг.) // Иран: ислам и власть. – М.: Институт востоковедения РАН, 2001. – С.75.

² Инвестиции [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://polpred.ru>.

³ Данилин И.В. Политические риски российских инвестиций. – М., 2010. – С.23.

⁴ Касаев Э.О. К вопросу о нефтегазовой отрасли Ирана [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://www.centrasia.ru>.

⁵ Данилин И.В. Указ. сочинение. – С.27.

держави з розширенням відповідних геологорозвідувальних робіт в обмін на дозвіл отримання прибутку від реалізації інвестування у закордонні нафтогазові розробки⁶.

Залучення до проектного фінансування величезних ТНК нафтогазового сектора відбувається за умов лобювання даними компаніями інтересів російської держави у сфері нафтогазової співпраці зі стратегічно важливими країнами в обмін на використання ними у власних інтересах адміністративного ресурсу і нафтогазової дипломатії.

Однією з перших компаній, що використала умови проектного фінансування, стала нафтова компанія «Лукойл», запаси якої станом на 1 січня 2004 р. склали 20,056 млрд. бар нафти і 24,4 трлн. куб. футів природного газу⁷. Найбільшу частку нафти й газу «Лукойл» становлять запаси в акваторії Каспію, що зумовлює тісну співпрацю «Лукойл» з нафтовими компаніями Ірану.

Як заявив віце-президент «Лукойл» Леонід Федун, подальший приріст активів компанії планується за рахунок спільного російсько-іранського буріння на структурі Ялма в Каспійському морі⁸. За статистичними даними VСС, іноземні активи «Лукойл» станом на кінець 2008 р. склали 23 577 млн. дол., а частка прибутку від співпраці з Іраном становить 27% від загальної суми⁹.

При цьому Ірану вигідно проводити тісну співпрацю з великою світовою нафтогазовою компанією російського походження. Подібного роду співпраця збільшує потік в Іран російських інвестицій, зменшує напруженість у проблемному Каспійському регіоні та створює своєрідну протизахисну дію проникненню американського капіталу на територію іранського нафтогазового ринку. Проявом позитивної тенденції російсько-іранського інвестиційного «нафтогазового» зближення стала пропозиція з боку Ірану «Лукойл» розширити «нафтогазову» співпрацю та розпочати геологорозвідувальні роботи в країні з пошуку нових покладів нафти. Віце-президент «Лукойл» з цього приводу зазначив, що в Ірані є багато перспективних нафтогазових ділянок і компанія буде вивчати пропозицію іранської сторони¹⁰.

Менш представленою на російсько-іранському «нафтогазовому» ринку, але зі значною часткою активів, є компанія «Газпром» та «Зарубіжнафта». Кількість їхніх активів нараховує відповідно 21 408 млн. дол. та 1 900 млн. дол., а частка в Ірані – 12% і 3% відповідно. «Зарубіжнафта» спеціалізується на дослідженнях об'ємів нафтогазових покладів у стратегічно важливих для Росії регіонах та побудові об'єктів нафтогазової промисловості за межами Російської Федерації¹¹. Перевагою «Газпрому» є ще й те, що він займається дослідженням газових родовищ Ірану та надає консультації з їхньої розробки й експлуатації¹².

ОАО «Газпром» і NIOC («Національна іранська нафтова компанія») у 2008 р. підписали спільний меморандум про взаєморозуміння між компаніями, досягнуте стосовно нафтогазових проектів у Ірані, Росії й третіх країнах. Учасники переговорів обговорювали першочергові кроки з розвитку співпраці у нафтогазовій сфері, включаючи питання створення спільного підприємства задля реалізації проектів з розвідки і розробки газових і нафтових родовищ, будівництва об'єктів нафто- й газопереробки. З іранського боку про-

лунало питання про поставки російського газу в північні райони Ірану на довгостроковій основі¹³.

Для реалізації положень меморандуму була створена ірано-російська робоча група. Сторони домовились також створити спільне підприємство з питань реалізації нафтогазових проектів у Ірані, Росії і третіх країнах.

Іранська сторона також поставила питання про поставки російського газу в північні райони Ірану на довгостроковій основі. В ході підписання меморандуму досягнуто попередні домовленості щодо підготовки чергового засідання Форуму країн-експортерів газу.

Покращенню для Росії інвестиційного клімату в Ірані сприяв Закон про залучення іноземних інвестицій. Закон передбачав рівність національних та іноземних інвесторів, зняття обмежень на участь іноземних інвесторів у повністю державних секторах іранської економіки, спрощення процедури видання ліцензії іноземному інвестору та отримання ним гарантій з боку держави¹⁴. Поруч з цим Закон не ліквідував низку заборон та прямих ризиків залучення на іранський ринок іноземних, у першу чергу, російських інвестицій. Залишається неприпустимим підписання концесійних договорів, досить обмежений вивіз прибутку через банки.

Намагаючись і надалі підвищувати інвестиційну привабливість іранської економіки, уряд пішов на збільшення державних гарантій іноземних інвестицій до 9,3 млн. дол. у 2004 – 2005 рр. Разом з тим російські ТНК були включені іранським урядом до учасників у вільних торговельно-економічних зонах. Режим вільної торговельно-економічної зони дозволяє створення виробничих компаній зі 100% – іноземним капіталом, а підприємці звільняються від виплати податків протягом п'ятнадцяти років. Найбільш дієвою у сфері російсько-іранських «нафтогазових» відносин є вільна торговельно-економічна зона в районі Каспійського моря¹⁵.

Одним із напрямів інвестиційної роботи російських компаній має стати включення російського капіталу в розробку інфраструктури виробництва скрапленого природного газу (ЗПГ). Перевага ЗПГ в тому, що його можна експортувати напряму, без використання країн посередників. У Росії немає належних умов для розгортання виробництва зрідженого газу на відміну від Ірану, де природно-географічні умови вивели на перший план побудову об'єктів з очищення природного газу та доведення його до споживача. Розробка спільного проекту з побудови в Ірані нових об'єктів інфраструктури з вироблення ЗПГ за участю російських спеціалістів та ТНК сприятиме додатковому отриманню прибутків та налагодженню тісної співпраці РФ та ІРІ на протизахисну США¹⁶.

Саме співпраця в рамках видобування ЗПГ, на думку експертів, може вилитися у кооперацію в галузі реалізації «блакитного палива», а, отже, більш тісна співпраця між Газпромом та Іраном зможе реанімувати ідею створення газової ОПЕК. Стримуючим фактором у розвитку інвестиційної політики виступають санкції США щодо Ірану та Лівії за законом Д'Амарто. Даний закон забороняє компаніям з американським капіталом брати участь у проектах, пов'язаних з ТЕК Ісламської Республіки Іран¹⁷.

Уряд США обережно сприймає прагнення Ірану до досягнення позиції лідера в регіоні та на міжнародній арені. Неодноразово в бік ІРІ лунали ультимативні вимоги припинити ділові контакти між європейськими енергетичними компаніями і Тегераном. 2 жовтня 2008 р. прес-секретар Державного департаменту США Шон Маккормак заявив, що

⁶ Конопляник А. Проектное финансирование в нефтегазовой промышленности: мировой опыт и начало применения в России // Нефть, газ и право. – 2000. – №1. – С.7.

⁷ Кирей В. Страны-экспортеры газа создадут аналог ОПЕК // Экономика в Украине и мире. – 2007. – 31 октября. – С.10.

⁸ Там же. – С.12.

⁹ Кузнецов А. Российские транснациональные корпорации продолжают зарубежную экспансию. – М., 2009. – С.45.

¹⁰ Лукойл может расширить деятельность в нефтегазовой сфере Ирана // Дело. – 2007. – 13 декабря. – С.2.

¹¹ Нефть, газ и фондовый рынок [Электронный ресурс]. – Режим доступа до статті: <http://www.gazprom.ru>.

¹² Кузнецов А. Указ. сочинение. – С.48.

¹³ Газпром договорился с Ираном создать нефтегазовое сообщество [Электронный ресурс]. – Режим доступа до статті: <http://www.medianews.com.ua>.

¹⁴ Конопляник А. Указ. сочинение. – С.13.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Хаметов А. Э. Экспансия российского капитала в нефтегазовый сектор мирового хозяйства: Автореф. дис. ... к.э.н.: 08.00.14 / Институт экономики РАН / А. Э. Хаметов. – М., 2009. – С.27.

¹⁷ Куртов А. Каспийские транспортные коридоры: соседство экономической целесообразности и политической конъюнктуры // Состояние и перспективы взаимодействия России со странами Центральной Азии и Закавказья. – М.: ИМЭМО РАН, 2009. – С.111.

на даний момент недоречно розширювати інвестиційну політику у «нафтогазовій» сфері, оскільки іранська енергетична програма з використання атомних ресурсів засуджена Радою Безпеки ООН¹⁸.

США вбачають у економічній співпраці двох потужних країн-експортерів нафти й газу загрозу власним позиціям у зоні стратегічно важливої Перської затоки, де розташований п'ятий флот США, та імовірність створення світової нафтогазової монополії, здатної контролювати увесь світовий ринок паливно-енергетичних ресурсів.

Отже, ключовим моментом розвитку російсько-іранських «нафтогазових» відносин є інвестиційна політика обох країн, спрямована на розширення сфери геологорозвідувальних робіт з пошуку нових покладів нафти й газу, переведення на міжнародний аудит активів провідних нафтогазових компаній з метою уніфікації світового ринку енергетичних ресурсів. Лідерами в інвестиційному середовищі Ірану виступають провідні російські ТНК «Лукойл», «Газпром», «Зарубіжнафта». На їхню частку припадає більше половини загальних капіталовкладень в іранську економіку. Значну роль у розвитку інвестиційної політики в російсько-іранських відносинах відіграють США, що виступають з позиції прямого диктату та економічного шантажу. Однак, не дивлячись на низку труднощів, російсько-іранські «нафтогазові» відносини та інвестиційна політика зокрема мають станом на 2008 р. позитивну спрямованість і значні перспективи на майбутнє.

The article considers the problem of deployment of the investment cooperation between Russia and Iran. The author also informs about the reaction of the USA on the deeping of Russian TNK investment into Iranian oil and gas sector. The author gives the accurate list of the major Russian TNK and the quantitative indicator of their presence in Iran.

Keywords: *Russia, Iran, TNK, «Oil and natural gas» factor, investments.*

Наукова хроніка

Андрій Живачівський (Варшава, Польща), Моніка Камінська (Краків, Польща)

«COLLOQUIA RUSSICA».

II МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «КНЯЗІВСТВА ГАЛИЦЬКОЇ ТА ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЕЛЬ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ (XI – XIV ст.)»

20-22 жовтня 2011 р. в Інституті історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника у Івано-Франківську відбулась II Міжнародна наукова конференція із серії «*Colloquia Russica*» під назвою «*Князівства Галицької та Волинської земель в міжнародних відносинах (XI – XIV ст.)*». Вона стала логічним продовженням конференції «*Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII w.)*» («Середньовічна Русь і сусіди (IX – середина XIII ст.)»), яка відбулась у Кракові 24–26 листопада 2011 р.¹. Основним предметом обговорень учасників стала історія Галичини та Волині XI – XIV ст.

Головним організатором конференції виступила Наукова історична студентська асоціація Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника при активній співпраці з Науковим Товариством Студентів Істориків Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща) та за підтримки керівництва обох вузів. Безпосередню організацію конференції координували доцент кафедри всесвітньої історії, кандидат історичних наук Мирослав Волощук (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника) та доктор Віталій Нагірний (Ягеллонський університет).

Конференція в Івано-Франківську – як і попередня конференція у Кракові – носила «оригінальний» за своїм форматом характер. Передусім, вона поєднала представників різних поколінь (студенти, випускники вузів, аспіранти, наукові працівники) та вчених різних наукових шкіл. Під час засідань відбувались не тільки доповіді студентів і аспірантів, але також секції з доповідями молодих кандидатів наук, круглі столи за участю відомих фахівців, відкриті лекції українських професорів та зарубіжних дослідників. Після почергово трьох-чотирьох доповідей, а також після кожної відкритої лекції організатори відводили час на додаткові запитання, що на практиці призвело до активних і палких наукових дискусій. Комунікацію учасникам полегшували три робочі мови: українська, російська й англійська. Окремим пунктом програми стали презентації найновіших українських та зарубіжних наукових досліджень з історії середньовічної Галичини та Волині, а також результати археологічних напрацювань останніх років на території княжого Галича.

Варто відмітити широкий географічний розмах конференції та солідний кількісний склад учасників. Участь у науковому заході взяли 35 юних та вже зрілих відомих у Європі вчених із України (Івано-Франківськ, Львів, Чернівці), Польщі (Краків, Варшава, Бидгощ, Люблін), Литви (Каунас), Німеччини (Гіссен), Словаччини (Братислава), Сербії (Новий Сад), Росії (Санкт-Петербург) і Угорщини (Печ). Крім молодих науковців Івано-Франківськ відвідали такі професори як Леонтій Войтович (Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна), Марта Фонт (Печський університет, Угорщина), Мартін Гомза (Університет Коменського в Братиславі, Словаччина), Олександр Майоров (Санкт-Петербурзький державний університет, Росія) та Даріуш Домбровський (Університет Казимира Великого в Бидгощі, Польща).

¹ Детальніше про це, див.: Курін М., Павлюк А., Тимар І. «*Colloquia Russica*». Краківські етюди // Студентські Історичні Зошити. – Івано-Франківськ, 2011. – Т.2. – С.131-132; Mesiarin A. *Medzinárodná konferencia Stredoveká Rus a susedia (IX. – pol. XIII stor.) // Historia Nova.* – Bratislava, 2010. – Т.1. – №2. – С.174-176; Kumięga M. *Ruś średniowieczna pokonferencyjnie // Societas Historicum.* – Kraków, 2010-2011. – Т.38-39 (11-12). – С. 33-34.

¹⁸ Иран делает ставку на природный газ [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://www.iimes.ru>.

Програма конференції була надзвичайно насиченою. Першого дня, після врочистої інаугурації конференції, відбулось три наукові секції (загалом 12 доповідей), відкрита лекція професора Даріуша Домбровського про роль родинних зв'язків у політиці Рюриковичів (польський вчений виголосив лекцію українською мовою!) та круглий стіл за участю професорів Марти Фонт, Леонтія Войтовича та Олександра Майорова, присвячений історії галицько-волинських земель XI – XII ст. Наступного дня програма була не менш цікавою. Крім трьох наукових секцій (9 доповідей), відбулось три відкриті лекції. Першу з них провела професор Марта Фонт на тему «галицької політики» угорського короля Андрія (Андраша, Ендре) II. Своєрідним продовженням її виступу стала лекція професора Мартіна Гомзи, присвячена особі галицького короля Коломана. Ще одну лекцію виголосив професор Леонтій Войтович, котрий розповідав про останні роки правління короля Данила Романовича. Того ж дня відбувся круглий стіл за участю професора Даріуша Домбровського, доцента Мирослава Волощука і доктора Віталія Нагірного. Темою обговорення стала зовнішня політика князівств Галицької та Волинської земель у XIII ст.

Останнього дня конференції на учасників чекали одна наукова секція (5 доповідей), презентація найновіших археологічних досліджень на території середньовічного Галича, яку провів доцент Богдан Томенчук, а також презентація найновіших історичних праць із історії Галичини та Волині періоду Середньовіччя. Завершальним акордом конференції стала повна незабутніх вражень екскурсія до княжого Галича (сучасне село Крилос, Галицького району, Івано-Франківської області), церкви Пантелеймона кінця XII – початку XIII ст. (село Залуква, Галицького району, Івано-Франківської області) та Старостинського замку XIV – XV ст. (місто Галич, Івано-Франківської області).

Після закриття конференції естафету проведення наступних *Colloquia Russica* перейняли дві наукові інституції Варшави – Інститут історії Польської Академії наук та Історичний інститут Варшавського університету, які займаються організацією конференції у Варшаві 15-17 листопада 2012 р. Ми впевнені, що вона відбуватиметься у такій же творчій і приязній атмосфері, як і конференція в Івано-Франківську.

Автори

Адамович Віктор – докторант I курсу Філософського факультету Університету імені Томаша Масарика (Брно, Чехія). Сфера наукових інтересів – середньовічна історія Словаччини та країн Європи

Арістов Вадим – аспірант I курсу Інституту історії України Національної Академії наук України (Київ, Україна). Сфера наукових інтересів – проблеми суспільного устрою на Русі та в країнах Європи доби Середньовіччя

Балог Ілдіко – студентка IV курсу Гуманітарно-природничого факультету Ужгородського національного університету (Ужгород, Україна). Сфера наукових інтересів – нова історія Угорщини, краєзнавство

Бжозовська Софія – докторантка III курсу філософсько-історичного відділення Інституту історії Лодзьського університету (Польща). Займається вивченням візантійського впливу на церковне життя Русі доби Середньовіччя

Вереш Саболч – студент V курсу Гуманітарно-природничого факультету Ужгородського національного університету (Україна). Сфера наукових інтересів – краєзнавство XX ст., історія Закарпаття

Войцицький Владислав – студент IV курсу факультету історії, політології і міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (Чернівці, Україна). Сфера наукових інтересів – історія Русі, Галицько-Волинського князівства, монгольська військова історія

Геруцова Ангеліка – докторант I курсу Філософського факультету Університету імені Яна Амоса Коменського (Братислава, Словаччина). Сфера наукових інтересів – боротьба за «австрійську спадщину» в другій половині XIII ст., історія середньовічної Словаччини

Гошинський Артур – студент V курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Наукові зацікавлення: історія Речі Посполитої першої половини XVII ст.; магнатські роди Речі Посполитої; приватні конфлікти; злочинність у Речі Посполитій у XVII ст.; двір Владислава IV Вази

Голембовська-Тобіаш Анета – докторантка II курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Сфера наукових інтересів – археологія Русі, поховання номадів у Східній Європі

Грала Марчін – докторант IV курсу Відділу історії і культурної спадщини Інституту історії Папського університету Яна Павла II (Краків, Польща). Сфера наукових інтересів – історія Церкви, історія культури країн Центрально-Східної Європи

Живачівський Андрій – аспірант II курсу Інституту історії Польської академії наук (Варшава, Польща). Сфера наукових інтересів – середньовічна історія Туреччини, історія міста Кафа, міжнародні відносини в басейні Чорного моря XIII – XVI ст.

Іваськів Ігор – студент V курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів – історія монгольських завоювань XIII ст., історія українського козацтва XVII – XVIII ст.

Кабаль Ольга – студентка IV курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів – політико-партійний рух в українських землях другої половини XIX – початку XX ст.

Калиниченко Віталій – студент IV курсу факультету історії, політології і міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (Чернівці, Україна). Сфера наукових інтересів – археологія військової історії Русі

Камінська Моніка – студентка IV курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Наукові інтереси – архітектурні школи країн Центральної Європи і Русі XI – XIII ст.

Клята Кишиштоф – студент V курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Наукові зацікавлення: історія релігійності пізнього середньовіччя та соціально-економічна історія

Коминська Оксана – студентка IV курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна). Наукові інтереси – історія торгівлі у середньовіччі, торгівля Тевтонського Ордену з Галицько-Волинською державою

Курін Мар'яна – студентка V курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Займається вивченням папської політики і дипломатії на Русі в XIII ст., історією Домініканського ордену

Лавренченко Марія – аспірантка II курсу Інституту слов'янознавства, Центру слов'янонімецьких досліджень, відділу типології та порівняльного мовознавства Російської академії наук (Москва, Росія). Досліджує сімейні традиції на Русі доби Середньовіччя

Месяркін Адам – аспірант III курсу Філософського факультету Університету імені Яна Амоса Коменського (Братислава, Словаччина). Сфера наукових інтересів: середньовічна історія Словаччини, етногенез словаків, військова організація слов'янських племен у ранньому середньовіччі

Носенко Андрій – студент III курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів – історія монгольських завоювань XIII – XIV ст.

Папа Іванна – аспірантка III курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна). Вивчає історію середньовічних мандрівних театрів, бардів, блазнів. До сфери наукових інтересів належить також історична біографістика

Пилипенко Вікторія – студентка V курсу Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (Луганськ, Україна). Сфера наукових інтересів – міжнародні відносини, «нафтогазовий» фактор у російсько-іранських відносинах у 1989 – 2008 рр.

Стасюк Андрій – аспірант III курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Досліджує діяльність Ордену Францисканців на Русі в XIII – XV ст.

Стефанишин Володимир – студент IV курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Займається вивченням історії Хрестових походів та їх впливу на Східну Європу, зовнішньополітичної діяльності династії Романовичів

Тяніна Олена – аспірантка II курсу Московського державного університету імені Михайла Ломоносова (Москва, Росія). Сфера наукових інтересів – місце та роль язичницьких культів у християнському середовищі руських земель

Фьодоровайте Кристина – магістрант II курсу Факультету гуманітарних наук Університету імені Вітовта Великого (Каунас, Литва). Займається дослідженням литовсько-татарських відносин доби Середньовіччя

Хойнацький Себастьян – студент V курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Наукові зацікавлення: історія військового мистецтва, кавалерійські формації, рицарська кавалерія, кавалерія кочівників

Цукер Ельжбета – докторантка II курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Сфера наукових зацікавлень – візантійська іконографія та мініатюри, вплив грецької образотворчої традиції на Русі

Чадер Адам – студент IV курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Наукові зацікавлення: історія Польщі в XVI – XVII ст., історія Московської держави першої половини XVII ст., польсько-московські відносини в першій половині XVII ст., діяльність польських військ на території Московської держави в часи Смути

Шедвидіс Лауринас – докторант I курсу Факультету гуманітарних наук Університету імені Вітовта Великого. Наукові зацікавлення – історія середньовічної Литви, історія Південно-Західної Русі в XIV – XV ст., генеалогія і політична діяльність князів Гольшанських у XIV – XV ст.

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	3
ТЕЗИ ІІІ МІЖНАРОДНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ ІЗ СЕРІЇ COLLOQUIA RUSSICA «РУСЬ В ЕПОХУ МОНГОЛЬСЬКИХ НАПАДІВ: 1223 – 1480 рр.», 15-17 ЛИСТОПАДА 2012 р., ВАРШАВА, ПОЛЬЩА	
<i>Адамович Віктор (Університет імені Томаша Масарика, Брно, Чехія).</i> Русь у чеських хроніках XIII – XIV ст.	4
<i>Арістов Вадим (Інститут історії України, Національної Академії наук України, Київ, Україна).</i> Князі на службі в Романовичів (до питання про витоки нового суспільного устрою в Східній Європі)	6
<i>Бжозовська Софія (Лодзький університет, Польща).</i> Де свята Софія, там Новгород – Мудрість Божа в політичній ідеології, літературі та мистецтві Великого Новгорода в XIII – XV ст.	9
<i>Войцицький Владислав (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна).</i> Перший виклик Орді: політична діяльність чернігівського князя Михайла Всеволодовича в 1243 – 1246 рр.	11
<i>Геруцова Ангеліка (Університет імені Яна Амоса Коменського, Братислава, Словаччина).</i> Інформація про Русь в основних джерелах про монгольський напад на Угорське королівство	14
<i>Голембьовська-Тобіаш Анета (Ягелонський університет, Краків, Польща).</i> Вироби руських ремісників у могильних інвентарях половецької родової аристократії (XIII – XIV ст.)	16
<i>Грала Марчін (Ягелонський університет, Краків, Польща).</i> Суд над тверським єпископом Євфимієм. До питання про політичну орієнтацію руських владик на рубежі XIV і XV століть	17
<i>Живачівський Андрій (Інститут історії Польської академії наук, Варшава, Польща).</i> Торговельні відносини Кафи і руських земель у другій половині XV ст.	19
<i>Іваськів Ігор (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна)</i> Чи був Галич узятий монголами в 1241 р.?	20
<i>Калиниченко Віталій (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна).</i> Арбалет на Русі: до питання про вплив західноєвропейської військової справи в XIII – XV ст.	23
<i>Камінська Моніка (Ягелонський університет, Краків, Польща).</i> Археологічні свідчення монгольських нападів на руські міста в XIII – XIV ст.	26

<i>Коминська Оксана (Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна).</i> Торгівля Тевтонського ордену з державою галицько-волинських Романовичів	28
<i>Лавренченко Марія (Інститут слов'янознавства, Центр слов'яно-німецьких досліджень відділу типології і порівняльного мовознавства Російської академії наук, Москва, Росія).</i> Про витоки традиції передачі вдови й дочки під опіку брата в заповіті волинського князя Володимирка Васильовича	30
<i>Месяркін Адам (Університет імені Яна Амоса Коменського, Братислава, Словаччина).</i> Монгольський напад на Русь очима угорських, польських та чеських хроністів	33
<i>Носенко Андрій (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна).</i> Взаємовідносини володимирських і рязанських князів першої половини XIII ст.: проблема князівського старійшинства в північно-східних землях Русі	35
<i>Папа Іванна (Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна).</i> Золотоординський фактор як каталізатор поширення впливу Гедиміновичів на руські землі (XIV – друга половина XV ст.)	37
<i>Стасюк Андрій (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна).</i> Місії францисканців на Русі та в Золотій Орді в XIII – XV ст.: порівняльний аспект	40
<i>Стефанишин Володимир (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна).</i> Відновлення влади Романовичів у Галичині й на Волині у пост-монгольський період	44
<i>Тяніна Олена (Московський державний університет імені Михайла Ломоносова, Росія).</i> Елементи язичницької культури в Новгороді у другій половині XIII – XIV ст. (за археологічними даними)	46
<i>Фьодоровайте Кристина (Університет імені Вітовта Великого, Каунас, Литва).</i> Татарський фактор у Південно-Західній Русі в другій половині XV ст. у світлі Литовської Метрики	49
<i>Цукер Єльжбета (Ягелонський університет, Краків, Польща).</i> Візантійські зразки Київського Псалтиря	50
<i>Чадер Адам (Ягелонський університет, Краків, Польща).</i> Дипломатичні місії посла імператора Фрідріха III Миколи фон Поплау до Великого Московського князя Івана III	52
<i>Шедвидіс Лаурінас (Університет імені Вітовта Великого, Каунас, Литва).</i> Велике Литовське Князівство в період між змовою князів (1481) і захопленням Києва татарами (1482)	54

<i>Хойнацький Себастьян (Краків, Польща). Десяткова система організації монгольського війська</i>	56
<i>Носенко Андрій (Івано-Франківськ). Оборона Рязані 16-21 грудня 1237 р., як епізод Західного (Кипчацького) походу монголів</i>	61
<i>Курін Мар'яна (Івано-Франківськ). «Акти гродські та земські», як джерело до вивчення діяльності Ордену домініканців на Русі в XIV ст.</i>	66
<i>Клята Кишиштоф (Краків, Польща). Зміни в релігійності пізнього Середньовіччя на прикладі функціонування релігійних братств на території Польщі</i>	70
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ	
<i>Гоциньський Артур (Краків, Польща). Конфлікт Яреми Вишневецького з Олександром Конєцьпольським за Гадяч</i>	78
<i>Вереш Саболч (Ужгород). Угорські політичні партії Підкарпатської Русі (1919 – 1938 рр.)</i>	84
<i>Кабаль Ольга (Івано-Франківськ). Взаємини між наддніпрянськими і галицькими українцями в 60–70-х рр. XIX ст.</i>	88
MISCELLANEA	
<i>Чадер Адам (Краків, Польща). Військові дії польських загонів у складі військ Лжедмитрія II на території Московського царства в 1608 – 1609 рр.</i>	95
<i>Балог Ілдіко (Ужгород). Запровадження закону «Прагматична санкція» (1713 р.) та його наслідки для Австрії</i>	102
<i>Пилипенко Вікторія (Луганськ). Вплив «нафтогазового» фактора на російсько-іранські інвестиційні відносини кінця XX – початку XXI ст.</i>	106
НАУКОВА ХРОНІКА	
<i>Живачівський Андрій (Варшава, Польща), Камінська Моніка (Краків, Польща). «Colloquia Russica». II Міжнародна наукова конференція «Князівства Галицької та Волинської земель в міжнародних відносинах (XI – XIV ст.)»</i>	111
АВТОРИ	113
ЗМІСТ	116

Інститут історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ) приймає статті до четвертого випуску наукового журналу «*Студентські історичні зошити*», проблематика якого охоплюватиме актуальні питання етнології, археології, історії давніх цивілізацій, Середніх віків, Нової та Новітньої історії, джерелознавства, історіографії та історії України.

Наукові статті повинні мати наступні необхідні елементи:

1. загальна постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
2. аналіз найновіших досліджень і публікацій, на які опирається автор;
3. формулювання мети статті (постановка завдань);
4. виділення найважливіших невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття;
5. виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
6. висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Матеріали необхідно надіслати до **31 березня 2013 р.** за електронною адресою myrko79@rambler.ru (відповідальний секретар – **Волощук Мирослав Михайлович**), або ж на диску разом із одним видрукованим примірником статті (міжрядковий інтервал – 1,5; поля: ліве – 30 мм., верхнє, нижнє та праве – 20 мм., шрифт Times New Roman, кегль 14) обсягом 8-10 сторінок. Мова публікації – українська. Посилання слід здійснювати в автоматичному режимі за порядком появи, а їх список подавати в кінці тексту згідно з вимог ВАК України.

Наприклад:

У тексті: Серед найбільш вагомих робіт – монографія російського вченого А.Насонова, який, завдяки ретельному вивченню літописання, на наш погляд, цілком аргументовано довів, що саме поняття «Русь», чи «Русская земля» на захід від Києва простягалося не далі меж верхніх течій Горині та Збруча¹.

У списку літератури:

¹ Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства: историко-географическое исследование. Монголы и Русь: история татарской политики на Руси. – СПб.: Алетейя, 2002. – С.28.

Статті для публікації потрібно подавати з анотаціями (по 5-7 речень кожна) та ключовими словами українською і англійською мовами. Також необхідно вказати УДК та ББК статті.

До матеріалів просимо додати авторську довідку (прізвище, ім'я, по-батькові, місце та рік навчання, сфера наукових інтересів) та рекомендацію наукового керівника.

Матеріали публікації надсилати за адресою:

Інститут історії і політології

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

вул. Шевченка, 57

м. Івано-Франківськ

Україна, 76025

Контактні телефони: (0342)596107 (диспетчер Інституту історії і політології)

*З повагою
редакційна рада*

Наукове видання

**Студентські історичні зошити
2012. Вип.3.**

Збірник студентських наукових праць

Літературне редагування
і верстка
Обкладинка

*М.М. Волощук, Г.Ю. Пославська
М.М. Волощук*

ФРАНКО
ресторан

ІБ ПНУС

778652